

PHD-ÉRTEKEZÉS

Porkoláb Tibor

**„NAGYJAINKNAK PANTHEONJA ÉPÜL”
Panteonizáció a XIX. századi magyar
irodalomban**

Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola

A Doktori Iskola vezetője: Dr. Kabdebó Lóránt egy. tanár
Témavezető: Dr. Bíró Ferenc egy. tanár

Miskolc
2004

Tartalom

Preambulum.....	3
A „DICSŐSÉG TEMPLOMA”-KÉPZET ÉS A BÁRDKÖLTÉSZETI SZEREPHAGYOMÁNY	8
Az allegorikus hagyomány felülírása.....	8
A költészet monumentum-funkciója	14
Az erény tipológiája.....	23
A költői önreprezentáció	32
Az emlékezet kanonizálása.....	51
PANTEON-IDEA, PANTEON-MODELLEK, PANTEONIZÁCIÓ	59
PANTEONALAPÍTÁSI KÍSÉRLETEK.....	66
Literátori emancipáció és panteon-propaganda	66
Üdvleldei plánumok: a funerális panteonizáció.....	76
Panteonizáció és vizuális reprezentáció.....	82
A PANTEONIZÁCIÓ MŰFAJAI: AZ EMLÉKBESZÉD ÉS AZ EMLÉKÓDA	105
A magasztaló ékesszólás ceremoniális műfajainak irodalmi státusáról	105
Normativitás, intézményesültség, multimedialitás.....	117
Tompá Mihály Kazinczy-ódájának „compromittáltatása” (esettanulmány)	133
Kommemoráció, didaxis, identitásképzés – a panteonizáció retorikájáról	143
Rövidítésjegyzék.....	162
Mellékletek.....	178
Rezümé.....	178
Abstract	180
A témavezető ajánlása.....	182
Tudományos publikációk jegyzéke.....	185

Preambulum

A disszertáció az assmanni értelemben vett „kulturális” (tehát szervezett, mesterséges, intézményesült) emlékezés/emlékezet¹ fogalmi keretében értelmezhető *panteon*-idea felől közelít a XIX. századi magyar irodalom néhány jelenségéhez: a közösségi emlékezet kanonizálását elvégző és a poétai önreprezentáció retorikai stratégiáit kidolgozó bárdköltészetéhez; a „nagy emberek” kultuszát intézményesítő, az imágóképzést a vizuális reprezentációval megalapozó literátori törekvésekhez; valamint a kommemoráció szónoki műfajaihoz. E széttartónak látszó (és a szakirodalom által már többé-kevésbé feltárt) kutatási területek – e dolgozat előfeltevései szerint – a *panteonizáció*-terminus segítségével kapcsolhatók össze és helyezhetők újszerűnek remélt kontextusba.

A disszertáció első része (A „*dicsőség temploma*”-képzet és a *bárdköltészeti szerephagyomány*) a panteon-idea hazai „előtörténetének” elbeszélésére tesz kísérletet. E fogalomtörténeti narratíva(töredék) szerint a „dicsőség temploma” hagyományos, allegorikus képzete a XVIII–XIX. század fordulóján látványos jelentés- és funkciómódosuláson megy keresztül, ezáltal alkalmassá válik arra, hogy a nemzeti dicsőség imaginárius (a kulturális emlékezetben felépülő) csarnokával azonosíódjék. A panteon-funkció a csoportemlékezet őrzője tisztet betöltő, a bárdköltészeti szerepfelfogást aktualizáló (a *virtus* és a *gloria* közötti közvetítésre vállalkozó, a költészetnek monumentum-funkciót tulajdonító, a literátori önreprezentáció toposzrendszerét kidolgozó) poézis közreműködésével tapad hozzá a „dicsőség temploma”-figurációhoz. Ez a költészet (például a Batsányi- vagy a Virág-szövegek) a nemzeti emlékezet kanonizálásával, az *emlékezetes* – az emlékezetben tartott, a jelentőségteli – múlt szimbolikus alakzatokba való rendezésével, antroponimikus (és toponimikus) rögzítésével, áthagyományozásával hozza létre a nemzet „nagy embereinek” panteonját.

A disszertáció második része (*Panteonalapítási kísérletek*) egyrészt áttekinti a panteon-idea hazai recepciójának néhány (fontosnak vélt) fejleményét – mégpedig a mintának tekintett panteon-modellek (a londoni Westminster Abbey, a párizsi

¹ A disszertáció az *emlékezés/emlékezet* fogalmának szociál-konstruktivista felfogását követi, azaz az emlékezést a szemiotizálás (a jelentéssel felruházás) aktusának, a múltat pedig társadalmi képződménynek, vagyis kulturális konstrukció eredményének tekinti. Lásd: ASSMANN 1999, 15–158.

Panthéon, a bajor Walhalla) összefüggésében, és kiemelt figyelmet fordítva a funerális panteonizáció (lásd a Széchenyi-féle *Üdvlede-tervezet*) kérdéskörére. Másrészt az (imaginárius) nemzeti panteonba való bebocsáttatás nyelvi és nem nyelvi szertartásainak rendszereként értett panteonizáció és a közösségileg szabályozott *imago*-képzésen alapuló vizuális reprezentáció kapcsolatát hangsúlyozva vizsgálja a XIX. századi panteon-elképzeléseket (Kazinczy Ferenc ikonofíliájától a panteon-funkció betöltésére szánt képcsarnokok, szoborkertek, metszetgalériák létesítésére irányuló törekvéseken át a millenniumi koncepciókig, illetve a panteon-gondolatot népszerűsítő és kommercializáló könyvpanteonokig). E vizsgálat elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen összefüggés áll fenn jeles literátorok „nagy emberként” való megjelölése, emlékeztük intézményes és szertartásos „felújítása”, illetve az eszményítő portrédoktrína szerint megformált képmásaik hozzáférhetősége között, azaz miként válhat a képmás az írói presztízs növelésének, az írókultusz intézményesülésének, a halhatatlanná nyilvánítás procedurájának egyik (nélkülözhetetlen) kellékévé.

A disszertáció harmadik része (*A panteonizáció műfajai: az emlékbeszéd és az emlékóda*) a ceremoniális ékesszólás XIX. századi műfajainak retorikai-műfajelméleti, illetve pragmatikai-történeti kommunikációelméleti szempontú vizsgálatára vállalkozik – rámutatva e műfajok intézményes hátterére, multimediális létmódjára, előírás- és toposzrendszerére, a kommemorációs szertartásokban betöltött szerepére. Az emlékbeszédek (dicszónoklatok) és a „verses emlékbeszédeknek” nevezett dicsőítő költemények (rendszerint ódák) együttes tárgyalását nem csupán a funkcióközösség indokolja, de például a szónoki alapkoncepció, a formula- és fráziskészlet azonossága is lehetővé, sőt szükségessé teszi. A dolgozat ugyan érvényesíteni kívánja ezt a belátást, ám a meglepően kevésbé kutatott emlékbeszéd vizsgálatát tekinti elsődleges feladatának.

A dicsbeszédnek a panteonizáció műfajaként való előállításához persze nem nélkülözhetőek a *homogenizáló* értelmezői műveletek. Elkerülhetetlen például a vizsgálatba bevont szövegek körének a szigorú körülhatárolása. Praktikus megfontolásokból célszerűnek látszik a szövegkorpuszt az Akadémia és a Kisfaludy Társaság megbízásából elhangzott beszédekre korlátozni, sőt a konstrukció igényei (a közös jegyek felismerésében való érdekelttség) a korpusz további szűkítését is megkövetelik. Így viszont nem kapnak (nem kaphatnak) kellő figyelmet a műfaj (történeti) modifikációi. A *parentációs* emlékbeszédek (például Kölcsey Kazinczy- és Berzsenyi-

emlékbeszédei) minden bizonnyal elkülöníthetők az *évfordulós* dicsszónoklatoktól (például Eötvös és Gyulai centenáriumi Kazinczy-orációitól); előtűnnek a Kölcsey–Eötvös-féle *moralizáló* és – ennek ellenpárjaként – a Toldy-féle *biografikus-adatoló* emlékbeszéd-típusok körvonalai is; és konstatálható, hogy a századközép nagyszabású kommemorációs ceremóniáin tündöklő, a történetiségből kiemelt (örökérvényűnek elismert) teljesítményeket glorifikáló, a felmutatandó erényeket perszonalifikáló, így a *panteonizációs* igényeket kielégítő műfaj a századvégen és a XX. század első évtizedeiben formálissá és tömegessé váló tudományos-kegyeleti aktusként, *regisztrációs* eljárásként veszíti el jelentőségét. A műfaji variánsokat, a tipológiai különbségeket feltáró és tudatosító klasszifikáció tehát szükséges, ám később elvégzendő feladatként jelölhető meg.

Nem vizsgálja a disszertáció a hazai retorikai kézi- és tankönyvekben „magyar” szónoklattípusként emlegetett dicsbeszéd műfaji előzményeit és mintáit sem. Megjegyzendő azonban, hogy az emlékbeszéd-kutatásnak szembesülnie kellene a XVIII. század végének és a XIX. század első harmadának néhány, ebből a szempontból különösen tanulságosnak ígérkező fejleményével. Egyrészt a francia akadémiai dicsszónoklat (*éloge académique*) hazai recepciójával (lásd például a Mindenest Gyűjtemény és az Erdélyi Múzeum kísérletét a műfaj megismertetésére, az Antoine-Léonard Thomas beszédeit közvetítő Döbrentei Gábor próbálkozásait a műfaj meghonosítására²). Másrészt az elsősorban kommemorációs (és nem történelmi-adatoló) funkcióval felruházott *életírás* mintaadó szerepével (lásd például Kazinczy Ferenc, az Erdélyi Múzeum és a Tudományos Gyűjtemény életírás-programját³). Harmadrészt pedig – különösen a hazai (világi)

² Az Erdélyi Múzeum első száma közli gróf Haller Gábor *Barcsay Ábrahám' Emlékezete* című francia nyelven írt munkáját (Kazinczy Ferenc fordításában). A szöveghez az alábbi figyelmet érdemlő szerkesztői lábjegyzet tartozik: „A' Franczia Magasztaló-Beszédeket (*Eloges*) ismerők látni fogják, hogy itten a' franczia Akadémia szokása van követve.” (HALLER 1814, 33.) Döbrentei *A' Franczia Nyelv' kimivelése' története*, 's *Prozaikusai Munkáinak meg-vizsgálása* c. értekezésében is felhívja a figyelmet „a' megholt Akadémikusok felett tartott Magasztalásokra”, és azt is megemlíti, hogy eme „piperés beszédek” közül főként Fontenelle és Thomas orációi emelkednek ki. (DÖBRENTEI 1816, 35–36.) Nem meglepő, hogy a folyóirat hamarosan egy Thomas életéről és munkáiról szóló cikket közöl (DÖBRENTEI 1817), amelyet – Döbrentei fordításában – a *Dicsérő Beszéd Mark Aurelről* című Thomas-éloge követ – nyilvánvalóan a mintaadás szándékával (THOMAS 1817).

³ Kazinczy ilyen érdekltségű munkáit gyűjti össze Abafi Lajos *Magyar Pantheon* címen (KAZINCZY 1884). Döbrentei e program megvalósítása érdekében foglalkozik az életírás elméletével (DÖBRENTEI 1815a) és adja közre néhány „nagy ember” biográfiáját (lásd például: DÖBRENTEI 1814;

retorikai praxis szükségére és a magyar nyelvű szónoklattanok hiányára való tekintettel – a klasszicizáló *gyászbeszéd* és az emlékbeszéd műfaji összefüggéseivel (például Horváth Jánosnak a Bossuet-féle gyászbeszéd elméleti tanulságait összegző kézikönyvével és gyászszónoki praxisával).⁴

A premodern műfaji-retorikai tradíció felől nézve mindenesetre indokolt lehet az emlékbeszédek norma- és toposzrendszerként való vizsgálata. Ugyanakkor a „modernista” és „szimbolikus” nemzetelméletek⁵ felől nézve inkább annak feltárására lenne szükség, hogy az emlékbeszédek (és az emléködák) miként vesznek részt a XIX. századi *nation-building*, a gellneri értelemben vett „kulturális homogenizációra”⁶ való törekvés munkájában, azaz – másképp fogalmazva – hogyan válnak a rivalizáló, konkurenciális emlékezetek küzdelmének, az „emlékezet-csatározásoknak” (*batailles de mémoire*)⁷ a terepévé. A disszertáció látókörébe azonban ez a vizsgálati szempont nem (vagy csak nagyon részlegesen) tartozik bele, tehát az a – kétségkívül izgalmas – kérdés, hogy a szónok milyen „beszédmódban”, illetve „narratívában” tetten érhető, milyen „nemzetkonceptióra” alapozott (és persze tipológiailag leírható)⁸ jelenbéli értelem múltbeli megalapozásához kívánja a magasztalt személy – emlékezési alakzatként felfogható – figuráját felhasználni, itt lényegében megválaszolatlanul marad.

DÖBRENTÉI 1815; Cserey 1815; KAZINCZY 1815, KRESZNERICS 1816). A Tudományos Gyűjtemény életírás-programjához lásd: FEJÉR 1823; Pétzeli 1823; FEJÉR 1824.

⁴ HORVÁTH 1816. A gyászbeszéddel való összevetés lehetőséget kínál az emlékbeszéd funkcionális szempontú vizsgálatára, elkülönítésére. Nem véletlen, hogy a műfaj elméleti kérdéseivel is számot vető újabb szakirodalom a sírbeszédek, a halotti orációk felől közelít az emlékbeszédekhez (lásd: TVERDOTA 2000, 88–89; TAKÁTS 2000a, 165–166.).

⁵ Lásd: SMITH 1995. Ehhez lásd még: KÁNTOR 2004.

⁶ GELLNER 1995.

⁷ CANDOU 1996, 73.

⁸ Debreczeni Attila a XVIII–XIX. század fordulójának négy beszéd-, illetve érvelésmódját különíti el: a „tudós hazafiságot”, a „republikanizmust”, az „ősi alkotmányra hivatkozást” és a „dinasztikus heroizmust”. (DEBRECZENI 2001; 2001a.) Takáts József a XIX. század elejének ugyancsak négy politikai beszédmódját vizsgálja: a „republikánus nyelvet”, az „ősi alkotmányra hivatkozás”, a „felvilágosult kormányzás” és a „kulturális nacionalizmus” beszédmódját (pontosabban ez utóbbinak két – „liberális” és „konzervatív” – alváltozatát). (TAKÁTS 1999a.) Kiss Endre a XIX. századi *nation-building* három típusát különbözteti meg: a „struktúramodernizáló”, a „romantikus-autopoietikus” és az „etatista” nemzetkonceptiót. (KISS E. 1996.) S. Varga Pál a nemzeti irodalom XIX. századi fogalmainak tanulmányozásához az „államközösségi”, az „eredetközösségi” és a „hagyományközösségi” narratíva (diskurzus, szemléletmód, nemzettudat) fogalmának a bevezetését ajánlja. (S. VARGA 2000; 2000a; 2002.)

* * *

Disszertációm több fejezete konferenciákon, szakmai szimpoziumokon került bemutatásra, illetve megvitatásra. Köszönöm az ún. kultuszkutató konferenciák (*Alkalom és mű*, Keszthely, 2002. szept. 26–27.; *Kultusz, kultúra identitás*, Csíkszereda, 2003. szept. 25–28.) szakmai közösségének, az *Antropológia és irodalom* című konferencia (Miskolc, 2002. okt. 9–11.) *Esztétika, szöveg, kompozíció*-szekciójának, valamint a marosi „Rezervátum” szakmai-baráti körének a megszólalás lehetőségét, köszönöm a kritikai megjegyzéseket, a kiegészítéseket és kérdéseket, köszönöm a megtisztelő figyelmet.

Köszönöm a Miskolci Egyetem magyar szakos hallgatóinak, hogy szemináriumokon és spec. koll.-okon beszélhettem-beszélgethettünk a disszertáció tárgykörébe tartozó szövegekről.

Külön köszönöm Prof. Kabdebó Lóránt (programvezetőm, a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája vezetője), Prof. Bíró Ferenc (témavezetőm) és Dr. Gyapay László (tanszékvezetőm) végtelen türelmét, kollegiális és szakmai segítségét.

A „DICSŐSÉG TEMPLOMA”-KÉPZET ÉS A BÁRDKÖLTÉSZETI SZEREPHAGYOMÁNY

Az allegorikus hagyomány felülírása

A XVIII. század végének és a XIX. század elejének magyar költészetében – például Ányos Pál, Batsányi János, Virág Benedek, Csokonai Vitéz Mihály vagy éppen Vályi Nagy Ferenc költeményeiben – gyakran feltűnik egy olyan képzet, amely a templomot mint kultushelyet a *virtus*, a *gloria* és a *honor* immár profanizálódott (és egymással többnyire felcserélhető) fogalmaival kapcsolja össze.⁹ Ezek az „Érdem Temploma”-, illetve „Dicsőség Temploma”-figurációk nemigen lépnek túl az ikonografikus közhelyen, azaz szinte mindenben követik az „Erény” hagyományos (allegorikus-mnemonikus) megjelenítésén alapuló topográfiát. E topográfia szerint az „Erény” olyan egekbe emelkedő hegytetőn vagy sziklán lakik, ahová legfeljebb meredek és tövises úton lehet feljutni. Az „Erény” fogalmának – e topográfia által közvetített – normatív értelmezését aktualizálja például Pope híres, mintaadó költeménye, a *The Temple of Fame*;¹⁰ és ebbe az ikonográfiai tradícióba illeszkedik Csokonai – ugyancsak monumentális – költői látomása, amely „a’ Haza’ Templomát” szakrális térben („az ég’ szomszédjában”) helyezi el. A költemény a lokalizációt kettős perspektívából végzi el: a templom a föld felől nézve „egy szent Hegyen”, „a’ legmagosabbik tetőn”, „a’ Magyar haza’ hármass bértze felett”, az égből letekintve „a’ Magyarok’ erős Istenének / Zsámolyszéke alatt” tűnik fel (*A’ Haza’ Templomának örömapja*).¹¹ Ugyancsak ehhez az allegorikus hagyományhoz kapcsolódik a *Lantomhoz* című Virág-óda, amelynek leírása szerint a Virtus „Egy magas hegynek tetejére tette / Templomát, melynek

⁹ Például ez a *gloria*-fogalom már egyértelműen elkülönül a mennyei dicsőség (*gloria caelestis*) fogalmától, és a magasztos *Famával* mutat átfedést. (BENE 2001, 298.)

¹⁰ Lásd: *The Temple of Fame*, 25–30. Ennek az ikonográfiai hagyománynak a hatástörténetéhez persze hozzátartozik az az elutasítás is, amelyet például az *Essais*-t író Montaigne képvisel: „az erény [...] nem holmi meredek, sziklás és hozzáférhetetlen hegycsúcson tanyázik, mint az iskola mondja. [...] gyengeségükben ők koholták róla ezt az ostoba, bánatos, viszálykodó, haragos, fenyegető, beteges képet, s helyezték egy tövisbozóttal körülvett távoli közsiklára, az embereket ijesztgető kísértetként.” (MONTAIGNE 2001, 211–212.)

¹¹ CSOKONAI 1994, 74–75. A „Magyarok Istene”-formuláról lásd: BÍRÓ 1998, 149–152.

tele van tövissel / Úttya: környékét kifatsartt verétek' / Tengere
mossa. // Nagy nehézségű, repedett, letsüggő / Szirteit zúgó szelek
ostromollyák, / 'S a' tüzes villám' ropogó haragja / Döngeti,
rázza.”¹² A templomhoz Csokonai költeményeiben is „a' *Virtus* ' és
Érdem ' ösvényje”¹³ vezeti fel azokat, akiket nem riaszt a „Meredek
kősziklák' bémohódzott szirtja / Mellynek vén tüskéjít semmi kéz
nem irtja”.¹⁴ Nem tér el e versekben megjelenő közhely-
topográfiától *A' magyar tudósokhoz* című Batsányi-értekezés
templom-leírása („A Dicsőség' temploma [...] igen magas és
meredek kőszikla bértzenn épült, 's ragyogó fénnével meszsze
kitündöklék.”¹⁵), és például a *Mondolat* hírhedt, parodisztikus
célzatú metszete sem. Gottfried Prixner rézmetsző (Vandza Mihály
rajza nyomán készült) munkáján a „Dicsőség Templomának”
impozáns építménye a Parnasszus csúcsán emelkedik. A kép
Kazinczy Ferenc interpretációjában: „A' könyv előtt egy réz
vagyon, melly engem ad elő, egy számárparipán nyargalva a'
dicsőség' temploma felé, melly mellett egy szikláshegy' tetején a'
Pegasus áll, 's alatta egy Satyr”.¹⁶

Ami tehát a topográfiát (elsősorban a lokalizációt) illeti, a
„Dicsőség Templomát” felépítő szövegek nem feszítik szét az
ikonográfiai hagyomány által megszabott kereteket. Viszont a
templom architektúrájáról, ornamentikájáról, részletes ikonográfiai
programjáról lényegében semmiféle információt nem adnak. Ebből
a szempontból csak Csokonai idézett templom-víziója, *A' Haza'
Templomának örömnapja* a kivétel: „Pompás volt a' Templom mind
kívül, mind belől; / Oszlopos tornáztok keríték kétfelől. / Élő
sziklán állott vén fundamentoma, / Mellyet szörnyű terhe 's
alkotmánya nyoma. / Formája Gothika, és olyan volt pontban, /
Mint a' Káptalannak temploma Pozsonban.”¹⁷ Ám ez a költemény –
ahogy erre a cím is figyelmeztet – egy szokványos haza-allegória
mögé rejti a nemzeti dicsőség csarnokának újszerű látomását. Egy
bibliai allúziókra (így a teofánia-jelenetre) épülő, „az architekturális
teret optikai trükkökkel mértéktelenül kitágító”,¹⁸ az épületfestészeti

¹² VIRÁG 1799, 88–89.

¹³ *Gróf Károly Jó'sef Úrnak* = CSOKONAI 1992, 35.

¹⁴ *A' Haza' Templomának örömnapja* = CSOKONAI 1994, 75.

¹⁵ BATSÁNYI 1961, 84.

¹⁶ Kazinczy – Sipos Pálnak (Széphalom, 1814. jan. 31.) = *KazLev*, XI/202. A *Mondolat* metszetének ezt az értelmezését Kazinczy többször is megismétli: *KazLev*, XI/241; KAZINCZY 1987, 522. A „Dicsőség Temploma”-látomásoknak egyébként nincs egyértelműen kimutatható kapcsolatuk a kor költészetében ugyancsak gyakran feltűnő Parnasszus-képzetekkel, bár ez utóbbiaknak is elmaradhatatlan topográfiai kellékei például a „zordon, járhatatlan utak”. Erről lásd: HÁSZ-FEHÉR 2000, 174–175.

¹⁷ CSOKONAI 1994, 79.

¹⁸ JULOW 1973, 650.

illuzionizmus eljárását követő barokk allegória fordul itt át antiklasszicista reminiscenciákban is bővelkedő panteon-látomásba, mégpedig úgy, hogy a szöveg mindenben megfelel a panegirishagyományt követő, genealogikus elvű, alkalmi laudáció konvencióinak is. Erre az összetettségre, a széttartónak látszó tradíciókat egybefoglaló igényre a költemény (elsősorban forráskritikai irányultságú) recepciója is felhívja a figyelmet. Petz Gedeon például Pyra *Der Tempel der wahren Dichtkunst* című allegorikus költeményével hozza összefüggésbe Csokonai versét, Oláh Gábor a horatiusi hatásra hívja fel a figyelmet, Kardos Albert „őszövetségi látomásként” értelmezi a költeményt, a kritikai kiadás jegyzetanyagát elkészítő Szilágyi Ferenc pedig elsősorban Pope már említett, *The Temple of Fame* című művét tekinti a mintának.¹⁹ (Ez utóbbi származtatással kapcsolatban megjegyzendő, hogy bár a két szövegben valóban számos egyezés kimutatható, Csokonai számára az érdem tanúsításának és elismerésének kérdésköre – a Pope-költemény univerzalizáló alapkoncepciójától eltérően – már csakis hazafias-nemzeti keretek között gondolható el.²⁰)

A „Dicsőség Temploma”-képzet vizsgálata során azzal a nehézséggel is szembesülni kell, hogy ehhez az oly gyakran felbukkanó és toposzként állandósuló szókapcsolathoz nem mindig rendelhető pontosan és egyértelműen körülhatárolt „jelentett”. Nem csupán az intratextuális információk esetlegesek, de az intertextuális interpretáció lehetőségei is korlátozottak. Az olvasást (de)formáló értelmezési hagyományra azért lehet kevésbé hagyatkozni, mert egyfelől már elhomályosulni látszik a „jelentő” és a „jelentett” kapcsolatát stabilizáló allegorikus konvenció,²¹ másfelől viszont még nem szilárdulhatott egyértelmű olvasói tapasztalattá a jelentésmódosulás és funkcióváltás új tendenciája. Ezt az instabilitást, illetve rögzítetlenséget jelzi az is, hogy például Ányos költészetében az „Érdem Temploma”-képzetnek több – egymással összefüggő – változata jelenik meg. A *Gróf Eszterházi Pálnak pécsi püspökségre lett felemeltetését inneplő versekben*

¹⁹ PETZ 1886, 355–357; KARDOS 1943; OLÁH 1904, 14; CSOKONAI 1994, 519.

²⁰ A *The Temple of Fame* ikonográfiai programja pontosan jelzi a koncepcionális különbséget: „Four Faces had the Dome, and ev’ry Face / Of various Structure, but of equal Grace: / Four brazen Gates, on Columns lifted high, / Salute the diff’rent Quarters of the Sky.” (65–68.) Lásd erről még a Tillotson-féle Pope-kiadás bevezetését (*Introduction*) és vonatkozó jegyzeteit, például: „The Temple is describ’d to be square, the four Fronts with open Gates facing the different Quarters of the World, as an Intimation that all Nations of the Earth may alike be receiv’d into it. The Western Front is of Grecian Architecture”. (POPE 1962, 257.)

²¹ Az allegória elméletéhez lásd például: SZEGEDY-MASZÁK 1995, 33; GADAMER 1984, 74–75.

temetkezési helyként, a vitéz ősök számára emelt *mauzóleumként* bukkan fel: „Mert látom szívében képét őseinek, / Élni erkölcsseit fényes eleinek, / Kiket nemes hazánk érdem templomában, / Könnyezve temetett dicsőség sírjában.”²² A *Barcsaynak* című episztolában a halhatatlan hősöknek otthont adó *dicscsarnokként* tűnik fel: „Tudom, bajnokaink dicső templomában, / Borostyán koszoruk hives árnyékában / Feltalálnánk a te fényes eleidet, / Fejedelmi nevü s szívü véreidet.”²³ A *szép tudományoknak áldozott versekben* pedig egy olyan nemzeti *archívum* körvonalai bontakoznak ki, amely a jeles tettek megörökítését és áthagyományozását hivatott szolgálni: „Melly szép lesz majd látni nemes ifjainkat, / Hogy fogják tanulni régi százainkat, / Hogy beszéllik Első Lajos történetit, / Dicsőség templomán irt fényes esetit.”²⁴ Az érzékelhető különbségek ellenére is nyilvánvaló azonban, hogy az allegorikus eredetű „Érdem Temploma”-képzet mindhárom Ányos-féle változata azzal a korszerű törekvéssel hozható összefüggésbe, amely a hazafiúi áldozatokkal elnyerhető (evilági) öröklét biztosításának *intézményes* lehetőségeit keresi.

A századforduló hazai költészetében többnyire a toposznak ezek a variációi lelhetők fel. Feltűnő gyakorisággal, ám elsősorban a dicscsarnok-funkcióra korlátozva, jelenik meg az „Érdem Temploma”-képzet Virág ódáiban. A templom nem csupán „a’ jeles érdemeknek” borostyánt osztogató „szent halhatatlanság” lakhelye:²⁵ a haza „borostyán ágokkal ékes régi” vitézei, a „nagy Bajnokok”, „Magyar Bellona’ bátor Magzati”²⁶ éppúgy örök otthonra találnak ebben a magyar Walhallában, mint a tudományok támogatói és művelői.²⁷ Az „Érdem Temploma” Csokonai költészetében viszont csak elvétve – így például a Kleist-fordításhoz illesztett verses ajánlásban – emlékeztet a Virág-féle (némileg szekularizált) Walhallára.²⁸ A Csokonai-versek inkább az archívum-konceptióhoz közelítenek, hiszen a templom funkcióját többnyire a jeles tettekhez kapcsolt *nevek* – felirat formájában

²² ÁNYOS 1984, 79.

²³ ÁNYOS 1984, 226.

²⁴ ÁNYOS 1984, 72.

²⁵ „Zeng a’ ditsősség’ temploma; vígadoz / A’ benne, boldog fénnyei közt, lakó / Szent halhatatlanság, ’s borostyánt / Osztogat a’ jeles érdemeknek.” (M. Ország’ leírójához = VIRÁG 1799, 65.)

²⁶ A’ győzedelmeskedő magyar sereghez török háborúkor 1789 = VIRÁG 1799, 13.

²⁷ Lásd például a Sándor Istvánnak című óda zárlatát = VIRÁG 1801, 114.

²⁸ „Kit a’ hartzok laurusával, / Kit a’ polgári tserfával / Jegyez ki a’ Tisztelet, / Hogy az Érdem’ Templomában / Tündököljenek sorjában / Feltördellt sírjok felett.” (Méltóságos Sárvári F:Vidéki GRÓF SZÉCHÉNYI FERENTZNÉ, született Tólnai GRÓF FESTETITS JULIÁNA Asszonyságnak Ő EXCELLENTIÁJÁNAK = CSOKONAI 1999, 170.)

történő – megörökítésére korlátozzák: „A’ halhatatlanság felette / Örök templomát építette, / A’ mellybe meg holt a’ halál. / Itt, ki szerette a’ múzsákat, / Nevével kérkedő táblákat / Merő gyémántokból talál.” (*Serkentése a’ Múzsának*).²⁹ A *Gróf Károly Jó’sef Úrnak és A’ Haza’ Templomának örömnepja* templom-vízióinak ugyancsak fontos attribútumai a falakon függő gyémánttáblák. Ezekbe egyfelől – a méltatást az elődök érdemeire való hivatkozással megalapozó konvencióhoz igazodva – a magasztalt Károly gróf megdicsőült őseinek neveit vésik,³⁰ másfelől – a genealogikus elvű alkalmi dicsőítést az integratív panteongondolattal megemelve – „minden igaz magyar Nagynak” neveit metszik fel.³¹ Az „Érdem Temploma” Vályi Nagy ódáiban is az inskripció lapidáris ünnepélyességével őrzi a jeles hősök emlékezetét: „Ti majd az Érdem Temploma’ faljainn / Felmetszve lésztek; hol Maradékotok / Ha látja majd, tsókolni forrónn / Fogja ditső nevetek’ betűit.” (74. óda – *A’ Magyarokhoz*);³² „Ennek örök hírét Mú’sámnak lantja, ’s az Érdem’ / Szent Templomának Falja, hol / Fénylik örök neve. // Hirdetik a’ később Unokának-is” (80. óda – *A’ J. Czézár’ képihez*).³³ A didaktikus-moralizáló költészet Virág-féle intő és feddő változatát tételes útmutatásokkal követő Vályi Nagy-ódák azt is deklarálják, hogy ez a feliratokkal ékes monumentumként elképzelt templom-archívum a dicsőség minden más jelenél hatékonyabban tudja az érdem jutalmazásának és áthagyományozásának a feladatát ellátni: „Az illy nemes / Érzés örök hírt ad Neked és betses’bb / Minden borostyánnál; az Érdem’ / Háza’ falánn marad az felírva.” (71. óda – *Károlyhoz, Ő Királyi Fő Hertzegségéhez*).³⁴ Mégpedig azért, mert – az antik-humanista közhely tanítása szerint – a kőbe vésett névnek nem maga a kő, hanem a múlhatatlan érdem biztosít maradandóságot, így egyedül a „Dicsőség Templomán” feljegyzett nevek képesek dacolni az elmúlással: „A’ pusztá név, ha bár aranybetűk között / Tündöklis, ha nints az Érdem’ Templománn / Felírva, majd az összvetört hitvány kövek / Között, örökre hant alá temettetik.” (54. óda – *Eggy sír’ kőoszlopához*).³⁵ Míg tehát a felirat „a nyelvi kifejezés

²⁹ CSOKONAI 1992, 173. A gyémánt oszlopba metszett nevek, mint a múlhatatlan dicsőség jelei, az „Érdem Temploma”-képzettől függetlenül is rendkívül gyakran tűnnek fel a Csokonai-versekben. Lásd például: *Musa vetat mori*; *Nagy Sámuel Sanderjére*; *A’ Dugonits’ Oszlopa*; *A’ Nemes Magyarorságnak felülésére*; *Tisztelő Versezet Báró Vay Miklóshoz*.

³⁰ CSOKONAI 1992, 35.

³¹ CSOKONAI 1994, 80.

³² VÁLYI NAGY 1999, 214.

³³ VÁLYI NAGY 1999, 225.

³⁴ VÁLYI NAGY 1999, 207.

³⁵ VÁLYI NAGY 1999, 173.

monumentalizálásával”³⁶ legfeljebb időlegesen győzheti le a mulandóságot, addig az „Érdem Templomát” felépítő költészet az epigrafikus monumentum verbalizálásával, pontosabban *textualizálásával* teljes sikerrel küzdhet ellene.

Ebben a képzetkörben csakis a (nemzeti) közösség érdekében hozott áldozatok ismerhetők el érdemként, és csakis a közösséget szolgáló nagy tettek jutalmazhatók (örök) dicsőséggel. A „Dicsőség Temploma” így a tiszteletadás olyan helyeként azonosítható, ahol egyfelől az egyén mutathatja be áldozatát a haza oltárán, másfelől a közösség ünnepelheti arra érdemes egyént egy intézményesülő szertartásrend keretében. Ez az imaginárius (a közösségi emlékezetet³⁷ reprezentáló költészet által létező) *nemzeti kultushely*³⁸ egyaránt betöltheti a temetkezési hely (a mauzóleum), a dicscsarnok és az archívum funkcióját. E funkciók keveredést (és az ebből következő terminológiai bizonytalanságot), valamint összekapcsolódását, egybemosódását, azaz a *panteon-idea* megjelenését pontosan jelzi Pálóczi Horváth Ádám Csokonai-emlékverse: „Árnyékok! kik itt előtttem remletek e’ *Templomban*, /

³⁶ THIENEMANN 1931, 72.

³⁷ A *mémoire collective* fogalmát Maurice Halbwachs francia szociológus alapozza meg *Les cadres sociaux de la mémoire* (1925), *La topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte. Étude de mémoire collective* (1941) és *La mémoire collective* (1950) című munkáiban. (Az angol nyelvű kiadások közül lásd például: HALBWACHS 1950 és 1992; magyar fordításban lásd: HALBWACHS 1971 és 2000.) Frederic Bartlett szerint a fogalom használhatóságát jelentősen korlátozza, hogy Halbwachs „csak a csoportban történő emlékezéssel foglalkozik, és nem a csoportnak az emlékezésével” (BARTLETT 1985, 410.). A szakirodalom tehát inkább *expresszívnek*, mint *explikatívnek* tekinti a *kollektív emlékezet* fogalmát (lásd erről: CANDAU 1996, 60–68.). Ugyanakkor rendkívül termékenynek bizonyul Paul Ricoeur felvetése: „én azt javaslom, hogy a kollektív tudat fogalmát operatív fogalomként alkalmazzuk, és semmiféle szubsztanciális jelentést ne ruházzunk rá. [...] Csakis az individuális tudathoz és az individuális emlékezethez mért hasonlóságban lehet a kollektív emlékezetet úgy felfogni, mint egy bizonyos csoport történelme szempontjából a jellegzetes események emléknymainak összességét [...] Amint felismerjük, hogy itt analógiás átvitelről van szó, nincs semmi akadálya, hogy a magasabb rendű személyiségeket inherens emlékekkel rendelkező szubjektumoknak fogjuk föl, és saját időbeliségükről vagy történetiségükről beszéljünk” (RICOEUR 1999a, 55–56.). Ugyancsak figyelmet érdemel Jan Assmann elgondolása, aki a *közösségi emlékezet* fogalmát a *kommunikatív emlékezet* és a *kulturális emlékezet* fogalompár segítségével igyekszik továbbgondolni. Meghatározása szerint „a kulturális emlékezet a kommunikatívól eltérően az intézményesített mnemotechnika ügye. [...] a kulturális emlékezet a tényszerű múltat emlékezetes múlttá s így mítosszá alakítja. [...] Az emlékezés alakzatai vallási értelmet hordoznak, és emlékező megjelenítésük gyakran ölti az ünnep alakját.” (ASSMANN 1999, 53.)

³⁸ A tradicionális vallási képzetkört itt egy világi princípium szorítja háttérbe, ugyanakkor a nemzeti képzetkör is látványosan szakralizálódik. E kettős folyamatról lásd: BÍRÓ 1998, 153.

Kiknek oszlopot emeltem kis *Mauzoleumomban*. / Szabad e' egy Poétanak árnyékját közétek be / Iktatnom, 's koszorujának helyt adnom e rejtekbe? / [...] Jer hát, jer! végy Halhatatlan Arnyék! helyt *sírboltomban* / Koszorúd hervadatlan marad *Pantheumomban*" (kiemelések: P. T.).³⁹ A „Dicsőség Temploma”-képzetben az új panteon-gondolat hatékonyan tud ráépülni az allegorikus hagyományra. A haza „nagy embereinek” (virtuális) galériájaként elképzelt nemzeti panteon iránti igény kinyilvánításának háttérében pedig könnyen felismerhető az egyre inkább időszerű törekvés, amely a nemzet halhatatlanjainak *intézményesített* tiszteletével kívánja a közösség identitását megalapozni, illetve megerősíteni.⁴⁰

A költészet monumentum-funkciója

A „Dicsőség Temploma”-képzet elsősorban azoknál a poétáknál tűnik fel, akik az ún. *bárdköltői szerepfelfogás* újra-, illetve átértelmezésével vélik teljesíthetőnek a magyar literátorokra bízott magasztos feladatot: a közösségi emlékezet áthagyományozását. E tradíció szerint a költő feladata a nagy tettek megéneklése, magasztalása, a hősök halhatatlansággal való jutalmazása, azaz a *közvetítés érdem és dicsőség között*. A hírnévvel (*fama*) jutalmazható hősi erény (*heroica virtus*) ugyanis nem feltétlenül jár együtt az örök dicsőséggel, hiszen könnyen áldozatul eshet a „falánk”, a „pusztító”, a „könyörtelen” idő hatalmának. Az érdem – ahogy erre Horatius is figyelmeztet – közvetítést, megörökítést, áthagyományozást igényel: „neque / si chartae sileant, quod bene feceris, / mercedem tuleris.” (*Ad Censorinum*)⁴¹ A virtus glóriára váltásának hagyományos (antik-humanista) problémájára világít rá Coluccio Salutati is: „Nullus enim, quantacunque sciencia eluecat, famosus est, nisi quatenus celebratur (*De laboribus Herculis*).”⁴² Innen nézve a költészet által felépített „Dicsőség Temploma” az a hely, ahol érdem és dicsőség összekapcsolásának ünnepélyes procedúrája végbemehet. Csokonai *Gróf Károly Jó'sef Úrnak* című költeményében például „a' Virtus' és Érdem' ösvényjét” megmászó, fáradt bajnokot „a' meredek

³⁹ CSOKONAI 1960, 268, 271.

⁴⁰ A „Dicsőség Temploma”-figuráció szabadkőműves szimbólumként is ismert. Erről lásd: JÁSZBERÉNYI 2003.

⁴¹ *Carm.* IV. 8. 20–22. Kárpáthy Csilla fordításában: „s derék / tettednek, ha a dal néma: babérait / nem téped le.” (HORATIUS 1961, 287.)

⁴² I. 8. 10 „Bármekkora tudással is ékeskedjék valaki, nem válhat híressé, míg nem magasztalják.” – idézi a kérdéskört részletesen tárgyaló Bene Sándor. (BENE, 1999, 54–55, illetve 45–49.) A tudós humanista laudációról lásd még: KLANICZAY T. 1985.

bértznek” tetején „Hónor” bársony palástba öltözteti, ambróziával éleszti, majd pedig „nyájas karjain vezetvén / Viszi a’ Ditsőség’ Templomába”.⁴³ A költészet azzal, hogy kapcsolatot létesít *egyéni* érdem és dicsőség között (tehát az arra érdemeseknek felkínálja az evilági öröklét lehetőségét), közvetíteni tud *közösségi* múlt és jelen között is, azaz képes a közösségi identitást az emlékezetben megalapozni. E közvetítő szerep betöltésére – a költészet és az emlékezés közös származtatásával – már a mitológiai hagyomány felhatalmazza a költőt: az isteneket énekeikkel dicsőítő Múzsák Zeusznak és Mnemosynének a lányai.⁴⁴ A Múzsák segítségével a költő beavatottként, az emlékezés isteni eredetű képességnek birtokosaként teljesítheti ősi és szent küldetését, „a csoportemlékezet őrzését”.⁴⁵ (E funkcióra utal egyfelől a magasztaló, fohászkodó és hálát kifejező invokatív formulák készlete, másfelől a kiválasztottság és felhatalmazottság jelképe, a babér vagy borostyán.⁴⁶) Ezzel a költészet hivatását megalapozó tradícióval a „modern” költőknek is számot kell vetniük – akár valamiféle (ön)affirmatív megnyilatkozásként (ahogy például Shelley teszi *A Defence of Poetry* című értekezésében⁴⁷); akár *nosztalgikus-elégikus* visszatekintésként (amire mondjuk Arany János költeménye, *A dalnok búja* lehet a példa⁴⁸).

⁴³ CSOKONAI 1992, 35.

⁴⁴ Ehhez lásd például: KERÉNYI K. 1977, 72; KERÉNYI K. 1984, 177–178; DERRIDA 1997, 148.

⁴⁵ ASSMANN 1999, 54.

⁴⁶ KIRÁLY 1995, 57. Horatiusnál például: „Me doctarum hedare praemia frontium / dis miscent superis” (*Carm.* I. 1. 29–30.) Bede Anna fordításában: „Engem bölcs koponyák dísz, a zöld babér / istenné magasít” (HORATIUS 1961, 59.)

⁴⁷ „Poets [...] reanimate [...] the sleeping, the cold, the buried image of the past. Poetry thus makes immortal all that is best and most beautiful in the world [...] Poetry redeems from decay the visitations of the divinity in man.” SHELLEY 1995, 46–47. Mohay Béla fordításában: „A költészet [...] életre kelti a múlt szunnyadó, kihűlt, eltemetett képét. Ily módon a költészet halhatatlanná teszi mindazt, ami a világon legértékesebb és legszebb [...] A költészet megmenti az enyészettől az istenségnek emberben való jelenéseit.” (SHELLEY 1965, 214.)

⁴⁸ „Oh, ti nagyok, oh, ti dicsőek, / Félisteni régmúlt időnek, / Szerencsés dalnokok! // Fényes, magasztos korban élni, / Büszkén emlékezni, s remélni, / Tinéktek adatott! / Osztolni a hősnek babérján, / Vagy bús panaszt emelni sírján: / De mindig – szabadot. // Megállapítani az időnek, / A múlt kódébe sietőnek, / Rohanó kerekét, / Bírván szelíd ének hatalmát, / Örököltűvé tenni a mát / S tegnap történetét.” (ARANY 1951, 152.) A *remény* és *emlékezet* páros toposzának értelmezéséhez lásd: SZILI 1996, 72–78.

A bárdköltői szerepfelfogás népszerűsége a XVIII–XIX század fordulójának magyar irodalmában⁴⁹ nem egyszerűen egy európai (divat)jelenség sikeres hazai recepciójának következménye. A vonzerő annak is köszönhető, hogy ez a tradíció tökéletesen alkalmas egy korszerű, ám a költészet szakrális státusát megőrző, sőt tekintélyét megerősítő funkció átvételére és elfogadtatására. „A nemzet költőjének” ideája a bárdköltői szerepfelfogás aktualizálásával formálódhat meg a századforduló évtizedeiben. A magyar poéták közül talán az *Osszián*-fordító Batsányi az, aki a legtudatosabban készül erre a „fenséges érzület” jegyében alakított szerepre.⁵⁰ Batsányi a bárdköltészetet – ahogy erről a *Kárthón* bevezetése is tanúskodik – a közösségi emlékezet letéteményesének tekinti: „A bárdok vagy bárdusok olyan különös rendbéli emberek voltak az északi népeknél, kik, hívatalként, azoknak jeles cselekedeteiket énekelve magasztalták, versekbe foglalták, s e szerint emlékezeteket a későbbi időkre átküldözték.”⁵¹ Saját költői feladatát is e szerephagyomány követésében, a közösségi múlt jeles eseményeinek megidézésében, a hősök emlékezetének átörökítésében találja meg.⁵² Költőtársait is ennek az érdemszerző küldetésnek a vállalására biztatja (*Serkentő válasz Virág Benedekhez; Levél, Szentjóni Szabó Lászlóhoz; Búsongás*), és elődkereső gesztusait is a bárdköltészet iránti elkötelezettség hatja át. Ányosban nem „az érzékenység poétáját” látja, hanem – ahogy

⁴⁹ Az ún. *osszianizmus* jelenségéről európai kitekintéssel, összefoglaló igénytel lásd a Batsányi-kritikai kiadás jegyzetanyagát: BATSÁNYI 1953, 526–550. Újabban: DEBRECZENI 2000.

⁵⁰ Erről részletesebben lásd: BÍRÓ 1998, 334–338; DEBRECZENI 1994, 12–14; DEBRECZENI 2000, 337–341. Már pályakezdő munkáját, *A' Magyaroknak vitézsége. Régiek példáival meg-világosítva* című hőskatalógust (1785) is e literátori küldetés jegyében jelenti meg: „Vagynak nekünk Magyaroknak tziemes példáink, mind azoknak, kik közzülünk a' Mársnak mezején, mind azoknak, kik a' Minervának piattzán magasabbra alig vihető nagy tselekedetekkel hiresek, jeles erköltséiket követnünk. De noha felesen számlálhatunk is Nemzetünkben olly nagy Férjfiakat, kiknél külömbeket maga a' hajdani Roma, mint Világ Aszszonya, 's a' böltéség és vitézségnek szülő anyja, sem mutathat: kevesebbé esméretesek mégis, hogysen az egész Hazától érdemek szerint tiszteltethetnének. Ennek mi légyen az oka, kiki könnyen meg-itéli. Tudniillik: *Carent quita vate sacro; a' melly koszorujára Mársnak Parnassusrol Minerva arany-vizet nem öntött, a' mind el-hervadt.* – – – Én tehát, ezeknek bátor nem tanultt társa, hanem tsak tanítvánnya volnék [...] azt a' bátorságot vettem magamnak, hogy iskolai foglalatosságim mellett e' könyvetskének magyar nyelven valo kiadására magamat azon okból adnám, hogy abban Hazánknak VITÉZEIT Nemzetemmel nyelvünken jobban meg-esmértetném”. (*Elöl-járol beszéd* = BATSÁNYI 1960, 11–12.)

⁵¹ BATSÁNYI 1953, 189.

⁵² Lásd például 1788. nov. 1-én kelt – sokszor idézett – levelét Teleki Józsefhez: BATSÁNYI 1953, 529.

Bíró Ferenc megállapítja – azt a költőt, „aki a poézist a nemzet emlékezetének közegeként fogja fel”. Számára ugyanis csak a *bárdköltőként* felmutatható Ányos lehet „követendő előd, folytatandó tradíció, költői mintakép”.⁵³ Arról, hogy a bárdköltői szerep nem csupán valamiféle ifjúkori irodalomalapítási láz (tünékeny) fejleménye, például *A magyar lantos* című vers, valamint a *Várna és Mohács* és *A magyar költő idegen messze földön* cím alá foglalt költemények tanúskodnak.⁵⁴ Ez utóbbi kompozíció, melyet összegző igénnyel formál meg és költői testamentumának szán,⁵⁵ legfeljebb arra enged következtetni, hogy az ambícióiról immár végleg lemondó, „idegen messze földre” száműzött költő „a hív Múza” közvetítésével, érzelmes koszorúzási ceremónia keretében – a már jó ideje „Ossziánom boldog örökössének”⁵⁶ tekintett – Kisfaludy Sándorra ruházza át a nemzet költőjének magasztos szerepét: „Zengj, énekelj gyakran néped örömére; / Fáradozz, munkálkodj javára, díszére; / Siess, siess

⁵³ BÍRÓ 1998, 171. Nem meglepő, hogy később a *Nemzeti hagyományokat* író Kölcsey is a nemzeti emlékezet poétáját ismeri fel Ányosban: „szívétől veszen táplálót emlékezete, mely a nemzet múlt korának történeteinek oly örömmel andalog, s a viruló mezőn a rajta elhullott hős árnyékát pillantja meg; kísérlőjévé teszi a bajnoknak a poétát, s az új kort a régivel összekötve, e párosításban egy költői középvilágot keres, melynek megszeliült, megnevesített fényében magát minden érő hazafi fellelhesse, s meglelkesítve lelhesse fel.” (KÖLCSEY 1960, I/522.)

⁵⁴ A *Várna és Mohács* kapcsán a szakirodalom kiemeli, hogy Batsányi „kísérletet tett a bárdus-dalok magyar meghonosítására”. (BATSÁNYI 1953, 537.)

⁵⁵ Erről lásd: BATSÁNYI 1953, 471. A költemény második részének hatodik éneke – többek között Kárhágó szomorú példájára hivatkozva – figyelmeztet a poézis („nemzeti”) feladatára: „Kárhágó, tengerek asszonya, királya, / Hová lett? Hol kincse, s vérengző dagálya? [...] // Leesvén nagysága magas tetejéről, / Így tűnt el sok más nép a földnek színéről; / De hallgat a múza híreről, nevére, S nem tesz bizonyosságot nemzeti létéről.” (BATSÁNYI 1953, 139.) E szöveghelyhez kapcsolt terjedelmes Batsányi-jegyzet nem csupán pontosítja, de definítív igénnyel rögzíti is a propagálni kívánt tézist: „Miért és honnan származott, vagy kik által lett oly közönséges ez a gyalázatos példabeszéd: *'Punica fides'*? Vajjon ily becstelen híre volna-e ma Kárhágó népének, ha oly jeles írók oly halhatatlan poéták támadhattak, s támadtak volna ott is, mint *Livius, Sallustius, Caesar, Tacitus*, mint *Cicero, Virgilius, Horatius, Ovidius*, s több más ilyen rendbéli nagy és felséges elmék, kik a római népnek dicsőségét örökítették [...]?” Az olyan nemzet ugyanis, amely „a tudományokat nem szereti, s a tudósokat nem kedveli, nem becsüli, és így azokban önnönmagát is illőképpen megbecsülni nem tudja, – teljességgel nem méltó arra, hogy kebelében jeles nagy írók, szívét-lelkét felemelő s hírét-nevét örökítettő nagy poéták támadjanak. És valósággal nem is támadhatnak. Ezek nélkül pedig, akármit tegyen, és akármit kérkedjék haditetteivel, erejével, hatalmával, vitézségével, szabadságával s egyéb akármiféle javaival, tulajdonságaival, sohasem juthat igaz és állandó fényes dicsőségre, halhatatlanságra.” (BATSÁNYI 1953, 485–486.)

⁵⁶ *Kisfaludi-Hímfihez* = BATSÁNYI 1953, 107.

bátran pályádnak végére, / S légy a magyar bárdok példája, vezére!
// Nem múlandók a te kezed alkotmányi, / Koszorúra méltók elméd
találmányi: / Melyekért míg téged Helikon leányi / Szébbel
tisztelnének, – ezt küldi Batsányi”.⁵⁷

„Főleg Ányostól kapott lángot”⁵⁸ az a Virág Benedek is, aki költészetét már úgy állítja a közösségi emlékezet szolgálatába, hogy nem csupán a nemzeti múlt megjelenítésére, hanem a jelenkor és a nemzeti öröklét közötti közvetítésre vállalkozik. Ezt a költői szerepértelmezést 1822-ben megjelent *Poétai munkáinak* verses *Előszózata* – az *ultima editio*-nak szánt gyűjtemény sajátos paratextusaként⁵⁹ – az egész életműre vonatkozóan deklarálja: „Irg, 's azzal emeld a' nemzeti lelket; / Földre ne húzd, mert az nem földi. Dicsérni akarsz-e? / Méltatlant ne dicsérj. Hirdesd a' régi dücsöült, / 'S mostani embereket, kik példák jóra lehetnek.”⁶⁰ Virág – ahogy ezt már *Poétai munkáinak* 1799-ben megjelent első kiadása is sugallja – programszerűen építi fel „a nemzeti költő” magas presztízssű szerepkörét.⁶¹ Ehhez a szerepkörhöz pedig elválaszthatatlanul hozzátartozik a „Dicsőség Templomaként” a költészetben formálódó nemzeti panteon papi-szertartásmesteri tiszte. Virág – e felelősségteljes tisztnak megfelelően – a költői szónak elsősorban „monumentum-funkciót”⁶² tulajdonít. Sokat emlegetett „fennkölt” hazafisága, „erkölcsi szigora”, frázisszerűsége és monotóniája (hiszen még a Virág-apológéta Zlinszky Aladár is „költészete egyhangú fensíkjáról” beszél)⁶³ jórészt azzal magyarázható, hogy a költői szerepfelfogását megvilágító pindaroszi, theokritoszi, horatiusi közhelykészlet⁶⁴ meglehetősen változatossággal, ám szentenciózus didaktikussággal épül be ódáiba. A *Gróf Festetics György Ő Nagyságának* című költeménye például a költészet halhatatlanná tevő (érdem és dicsőség között közvetítő) képességét formulázó tétellel alapozza meg a vállalt

⁵⁷ BATSÁNYI 1953, 143.

⁵⁸ TOLDY 1870, 287.

⁵⁹ A *paratextus* fogalmához lásd: GENETTE 1996, 84.

⁶⁰ VIRÁG 1822, 6.

⁶¹ Erről részletesen lásd: BÍRÓ 1998, 371-378. E szerep velejárója az is, hogy a pályakezdő literátorokat, így például Bajzát és Toldyt a „szent öregként” tisztelt költő szenteli fel „egy csókkal” és fogadja „a Músák szolgálatába” egy (házi) beavatási rítus keretében. (TOLDY 1862, 3.) Lásd még: DÁVIDHÁZI 1997, 191–192.

⁶² TÓTH S. 1998, 144.

⁶³ TOLDY 1862, 4; BÁN A. 1904, 19; ZLINSZKY 1899, 9.

⁶⁴ Az antik reminiscentiák és a rendi-hazafias tematika „keveredését” vizsgáló Fried István megállapítása szerint: „Olyan tudatosan a versbe applikált, leginkább Horatius-motívumokkal találkozunk, melyek az antik példa, hivatkozás segítő erejét kérik kölcsön a tárgy nagyszabásúvá tételére.” (FRIED 1975, 573.)

küldetést: „Sirjokba dőltek sok jeles emberek / Nevekkal egygyütt; mert tsak Azok, kiket / Megtisztel a’ virtust-imádó / Múzsá’ ditsó szava, nem halandók.” Ha pedig a virtus áthagyományozására a Múzsá hivatott, akkor a „Dicsőség Templomát” is a költő éneke nyithatja meg az arra érdemesek előtt: egykor Gyöngyösi „harsány tárogatója” a „Márs’ fijaként” érdemeket szerzett „nagy Keményt” részesítette „örök jutalomban”, most Virág „Múzsája” a „Minerva példás gyámolaként” ünnepelt Festetits Györgynek ígér halhatatlanságot.⁶⁵ Virág költeményeinek egész sora olvasható a „Dicsőség Templomába” való bebocsátás ceremoniális aktusaként. A szertartásmester még az elsősorban Baróti Szabó Dávid „Jóltévőjeként” dicsért Pyber Benedek előtt is megnyitja a panteon kapuját: „Tégedet én, mert Kalliopém ígére segédet, / A’ magyar Égnek öröm-palotáiba, hol csak az érdem / Fog helyet, és fénylik mint csillag, vinni akarlak.” (*Gyerkenyi Pyber Benedeknek*)⁶⁶ Valóban nem tűnik túlzásnak az a megállapítás, hogy „korának alig van neves férfija, kinek nemes érzülete, tette Virág hálás lantján elismeréssel ne találkoznék”.⁶⁷ A vezéri státus ígézetében tevékenykedő Kazinczy is elsősorban Virágtól várja, hogy az arra érdemeseket úgymond beiktassa a halhatatlanok közé. Virág ódái ugyanis tökéletesen megfelelnek azoknak az elvárásoknak, amelyeket Kazinczy – egy Wesselényi Miklóst dicsőítő emlékkiadvány összeállítását tervezgetve – az emlékkersekkkel kapcsolatban megfogalmaz: „Rossz vers nem csak *megtiszteltetést* nem csinál, hanem inkább *homályt* vet arra, a’ kit ragyogtatni akarunk.” E tételből pedig az alábbi tennivaló következik: „Csak olyakkal íratni verseket, a’ kiket a’ Haza tiszteltebb Írójainak számokba fogadott.” Kazinczy tehát az alkalmi dicsőítésekkel szemben szigorú minőségi követelményeket kíván érvényesíteni, és csak a legjelesebb költőket („Nemzetünk első poétájit”) kérné fel emlékkersek megírására. Figyelmet érdemel, hogy az általa alkalmasnak tartott költők neveinek felsorolását éppen a Virág

⁶⁵ VIRÁG 1799, 10. A Gyöngyösire való hivatkozás argumentuma felbukkan – az ugyancsak bárdköltői szerepre vállalkozó – Pálóczi Horváth *Hunniásának* (1787) limináriáiban, így András Sámuel bevezető költeményében is: „Eddig *Homérusunk*, úgy tudom, tsak egy vólt, / Tuniilik Gyöngyösi, a’ ki kár, hogy meg-hólt; / Egy nagy *Hérósunkról* ő ugyan méltán szólt, / De a’ többit fedi meg-némúlt setét bólt.// [...] Most kezdi *Minervánk Bellónát* követni, / Kezd Vitézink után Poétánk születni, / Nem fogjuk ezentúl a’ *Hérósz*t temetni, Kít el-temettünk-is, kezdjük ébresztgetni. // Nem engedjük hírét ellenség’vasával, / Sem nevét romlani teste’ romlásával; / Ellent-áll Gyöngyösi *Kemény Jánossával*, / Horvát a’ Hunyadi János’ pallosával.” (PÁLÓCZI HORVÁTH, 1787.)

⁶⁶ VIRÁG 1822, 142.

⁶⁷ BÉLAY 1881, 13. Virág „hősgalériájának” nagyságrendjét jól érzékelteti Kisbán Emil áttekintő felsorolása: KISBÁN 1937, 37–47.

Benedekével kezdi.⁶⁸ Kazinczy egy 1813. július 11-én kelt levelében is a dicsőítő ódák mesterét szólítja fel „a’ mi kedves Csehynk” megdicsőítése érdekében: „Tiszteld-meg emlékezetét, édes barátom, egy versezettel.” (A csatában elesett „vitész ifjútól” egyébként Kazinczy – oly jellemző módon – azt remélte, „hogy nem halni hanem élni fog a’ hazának”).⁶⁹ Virág természetesen teljesíti kötelességét, és a „vitész ifjú” hősi halálát megörökítő ódát a szokványos bárdköltészeti frázissal zárja: „Zengj dücsőséget neki énekedben, / Músa! mert a’ kit te szeretsz, csak annak / Kedvez az Ég is.” (*Gyka Emmanuel Constantinnak Csehi Jósef haláláról*)⁷⁰

Közismert szakirodalmi megállapítás, hogy a bárdköltészet Csokonai számára is vonzó szerephagyománynak bizonyul.⁷¹ A báró Vay Miklósnak címzett *Tisztelő Versezet* például a „bárdusoknak” tulajdonított (rendkívüli) képesség hangsúlyozásával indítja a jeles férfiú dicséretét: „Nemes Lélek! légyen szabad Múzsátskámnak szóllani. / Sokszor tud egy kis halandó halhatatlanítani. / Hadd zengjem Osszián’ Lantján Hérósba szállt Lelkedet, / Melly a’ múlandók’ Sphaeráján már fellyül emelkedett”.⁷² A *halhatatlanítás* képességeként (és egyben kötelességeként) felfogott bárdszerep határozza meg a *Mélt. Gróf Festetics György Ő Nagyságára. A’ Hadi Oskoláról* című költemény beszédmódját is: „Hanem ki lészen, Bárdusaink közül, / Ki a’ sok elmés Hunnia’ hadnagyit / A’ Léthe’ zsibbasztó vizétől / Trombitaszón az Egekre hordja?”⁷³ Ugyancsak ez a beszédmód

⁶⁸ *KazLev*, VII/331–332. Figyelmet érdemel az is, hogy az emlékversekhez szervesen hozzátartozó „Elógium”, azaz dicsőítő életrajz elkészítésére Kazinczy önmagát jelöli.

⁶⁹ *KazLev*, X/482.

⁷⁰ VIRÁG 1822, 127. Kazinczy persze maga is mindent meg kíván tenni Csehy halhatatlanításáért: „Trattnernek leveléből értem, hogy a mi Csehynk képe rézbe van metszve s hogy azt Mansfeld jobban dolgozta, mint a General Orczyét. Az munkáimnak legelsőbbben nyomtatandó kötetje előtt fog állani. Melly kedves az én lelkemnek, hogy a mi Csehynknek ezt az áldozatot nyújthatom, és minekutána ötöt annak a nemzetnek (az oroszoknak) ágyuja, mellyet Csehy gyűlölt és utált, kikapta közölünk, minekelőtte ő magát köztünk fényesebb tettek által megdicsőíthette volna, neki elhalhatatlan emléket állíthattam! Élete munkáimnak egyik kötetében fog állani sok töredékjeivel hozzánk írt leveleinek. S így Csehy általam fog élni a Nemzet emlékezetében”. (Kazinczy – Beniczky Flóriánnak, 1815. márc. 24. = *KazLev*, XXII/317.) Az arckép Kazinczy *Munkáinak* negyedik kötetében valóban megjelenik, az életrajz azonban kimarad a gyűjteményes kiadás későbbi kötetiből.

⁷¹ Lásd például: BÍRÓ 1998, 397.

⁷² CSOKONAI 2002, 127. És egy „variáns” Kazinczy Klárától: „Azt, aki aranykort hozott vas-időkre, / Halhatatlanítsuk halandó létünkre.” (*Méltóságos Gróf Festetics György epithaphiuma* = MEZEI 1983a, 592.)

⁷³ Csokonai egyébként a „bárdusaink” szóhoz jegyzetet is fűz: „A’ Bárdusok valának a’ Celta, Gallus ’s a’ t. népeknek Poétáik, kik Isteneikről, Eleiknek

uralja a Széchenyi Ferencnének címzett és Kleist *Tavasának* fordítása elé illesztett ajánló verset, amely lényegében az *Ad Censorinum* argumentációját követi: „Én bővülködöm versekben; / NAGYSÁGOD pedig ezekben / Mindég nemes kedvet lél. / Méltán is; mert kit lantjára / Vesz a’ Múzsá, Nap’ módjára / Fénylik az, ’s mindenha él. // A’ gyémánt jelek elvesztek, / Léthét úszsák sok keresztet, / Sok oszlop a’ porba ül; / Ellobban *Stuver*’ remekje, / És *Hayden*’ bájos énekje / A’ szellőkön elrepül: // De a’ Múzsáknak szózatja / A’ sírt is megrázkódtatja, / ’S életet fúvall belé; / A’ Virtus nevét felfogja, / Örök trombitán harsogja / A’ földről az ég felé.”⁷⁴ A horatiusi „*Dignum laude virum Musa vetat mori. / Caelo Musa beat*”⁷⁵ jegyében elgondolt költészet még az erőteljesen szublimáló hajlamú, ódáit többnyire minden konkrét, illetve személyhez köthető vonatkozástól megfosztó Vályi Nagyot is a hatása alá vonja: „Halhatatlanná teszi a’ Vitézek’ / Érdemét lantod; – mikor a’ Halálnak / Székinél hamvok hever, énekelsz te / Rólok idővel. // Azt, ki bóldoggá szeretett Hazáját / Tette, későnn sem hagyod elfelejtni; / Húrod’ a nemzett Maradék előtt-is / Zengeted arról.” (25. óda – *A’ poézishoz*)⁷⁶ Mint ahogy – a költőtársát a „szent kötelességre” figyelmeztető – Berzsenyit is lenyűgözi a poézis monumentum-funkciója: „Mennyi nemes Hamvak vagynak még néma homalyba / Zárva, kiket méltán lantjára vehetne Homer is / Mú’sa hevítse Horváth lelkét, ne felejtse Hazáját / Szent kötelességét szép híre arány koronáját.” (*Horváth Ádámhoz*)⁷⁷

A bárdköltészeti szereptudat kinyilvánítását szolgáló toposzkészlethez tartozik az *Ad Lollium* híres Agamemnon-példázata is. Csokonai például többször is beilleszti szövegeibe: „Sok nagy nevek ’s betses érdemek egy sorban / Megvetve heverték mohosan a’ porban. / Sok Vitézek, derék Hérók itt valának, / Agamemnon előtt a’ kik virágzának. / A’ Feledékenység ült ezek tetején, Vastag gyászos darótz volt burkolva fején.” (*A’ Dugonits’ Oszlopa*)⁷⁸ A horatiusi locus *A’ méla Tempefői*ben is felbukkan: először a gróf Fegyverneki meggyőzésével próbálkozó Tempefői érvel az *Ad Lollium* négy sorával: „Éltek vitézek túl Agamemnonon; / De esmeretlen ködbe borúltanak, / ’s Homályos

vitéz tetteikről ’s egyéb nemzeti dolgokról énekeltek.” (CSOKONAI 2002, 176.)

⁷⁴ CSOKONAI 1999, 169–170.

⁷⁵ *Ad Censorinum. Carm. IV. 8. 28–29.* Kárpáty Csilla fordításában: „Nem hagy veszni derék férfit a Múzsá; ő / éggel boldogít” (HORATIUS 1961, 287.)

⁷⁶ VÁLYI NAGY 1999, 112.

⁷⁷ BERZSENYI 1979, 50.

⁷⁸ CSOKONAI 1992, 140–141.

éjbe vesztenek: mivel n[em] / Nyertenek Érdemeik Poétát.”;⁷⁹ majd Iroványi támogatja meg Tempefőit a toposz honosított – a magyar históriára alkalmazott – változatával: „Az Attila roppant táborába, Nagyságos Uram, egy se lett volna derék vitéz? Annakutánna annyi századok lefolytában a’ termékeny Magyar Nemzet tsak tiz, tizenkét vitézt szültt volna? – Azt fel sem lehet tennünk vitéz Magyar Öseinkről: de mi már tsak azokat tudjuk a’ kiket a’ tudósok elmék maradványi [me]g tartottak. A’ többi setét fedél alatt lappang.”⁸⁰ Talán nem véletlen, hogy Pálóczi Horváth Ádám is az *Ad Lollium* nevezetes helyéhez nyúl vissza Csokonai- emlékversében – ám az ő adaptációjában Agamemnont már „Akhilles” váltja fel: „Homér’ nem hogy kissebb volna most a nagy Akhillesnél, / Sőt ha Homér nem lantolna, ’s e kóldús Énekesnél / Nem bámúlnánk az Erősnek remek monumentomát: / Alig lelnénk Akhillesnek emlékezet nyomát.”⁸¹

Egy I. Ferenc császárhoz intézett kérvény is arról tanúskodik, hogy Csokonai a nagy tettek és jeles hazafiak megéneklését, a *halhatatlan halottak* emlékezetének fenntartását, átörökítését tartja a költőhöz leginkább méltó feladatnak: „Nihil poëtis accidit unquam felicius, quam Heroum sub alis, laudes eorum cecinisse, qui dum pro vita gentium vixere, ad immortalitatem moriuntur.”⁸² A (hősi) halál és az evilági halhatatlanság szembeállításának és egyben kiengesztelő egymásba fordításának oxymoronos formulája *A’ Haza Templomának örömnapijában* éppúgy feltűnik („Ugy van! ez a’ környék a’ holtak’ lakja lett, / De kiket a halál halhatatlanná tett.”⁸³), mint Csokonai egyéb, a bárdköltői elhivatottsággal összefüggésbe hozható költeményeiben (*Serkentése a’ Múzsának; A’ Nemes Magyarságnak felülésére*). A formula megtalálható Ányosnál („S minden érrugásban fogunk emlékezni, / Hogy egy olyan halott nyugszik kebelünkben, / Kinek halhatatlan neve

⁷⁹ CSOKONAI 1978, 42. „Vixere fortes ante Agamemnona / multi, sed omnes inlacrimabiles / urgentur ignotiae longa / nocte, carent quita vate sacro.” (*Carm.* IV. 9. 25–28.)

⁸⁰ CSOKONAI 1978, 42–43.

⁸¹ CSOKONAI 1960, 269. Ehhez lásd: Quam multos scriptores rerum suarum magnus ille Alexander secum habuisse dicitur! Atque is tamen, cum in Siego ad Achillis tumulum adstitisset: ‘O fortunate inquit adulescens, qui tuae virtutis Homerum praeconem inveneris!’ Et vere. Nam, nisi Ilias ita extitisset, idem tumulus, qui corpus eius contexerat, nomen etiam obruisset.” (Cicero: *Pro Archia poeta*, 10. 24.)

⁸² CSOKONAI 1999, 60. Muraközy Gyula fordításában: „Költőknek még sohasem jutott boldogítóbb feladat, mint hogy a Hősök védőszárnya alatt azok dicséretét énekelték meg, akik, miután a nemzet életéért éltek, a halhatatlanságnak haltak meg.” (CSOKONAI 1999, 489.)

⁸³ CSOKONAI 1994, 75.

nemzetünkben!”⁸⁴), Batsányinál („halhatatlan holtak, / Kik tiszteletének fő tárgyai voltak”⁸⁵) Vályi Nagynál („A’ Halandóság, noha benned, óh mord / Értz! segítséget keresett, de nem lelt; / Halhatatlanság ragadá-ki hírét / Férges öledből.”⁸⁶) és persze Virágnál is, akinek (elvont) patrióta eszmeiséget hirdető szövegei szinte tanáros pedantériával ismétlik a megtanulandó leckét – hol a mértékül állított példa erkölcsi kisugárzásában bízva: „tudta, hogy ember Ő, / És hogy halandó, kit tsak a’ nagy, / ’S a’ feles érdemek istenítnek.”;⁸⁷ hol pedig az evidencia-élményt nyújtó (propozíciós) maximákat mozgósítva: „A’ halandóság fia halhatatlan / Érdemek által”.⁸⁸

Az erény tipológiája

A „halhatatlan halottak” emlékezetének áthagyományozására vállalkozó költészet nem (vagy csak nagyon részlegesen) adhat teret az individualizációnak.⁸⁹ A dicsőített erények csak fennkölt elvontságukban képesek (szakrális) közösségteremtő funkciójukat betölteni. Az ódák állandó emelkedettsége és frázisszerűsége – a műfaji tradíciókhoz való igazodáson túl – annak a retorikai stratégiának a következménye, amely a profanizálódás veszélyétől tartva elutasít minden kifejtést, pontosítást, részletezést, és a magasztalás toposzkészletének variálásával, az ornamentikus repetícióval véli teljesíthetőnek vállalt feladatát. A laudációs séma működését jól példázza Berzsenyi *Orczy’ árnyékához* című költeményének keletkezéstörténete: a szerző ugyanis számottevő módosítás nélkül tudja az eredetileg *Kazinczy Ferenchez* címzett méltatást (a mester szavaival „tömjént” és „bálványozást”) Orczyra átruházni.⁹⁰ Persze ezek az erősen formalizált és ritualizált költemények – így például a Virág-ódák – nem csupán arra „intenek”, hogy a halhatatlanság kizárólag a virtus bajnokait illeti meg. Azt a kérdést sem hagyják megválaszolatlanul, hogy voltaképpen *milyen* tettek érdemesítenek az örökkévalóságra. Ez a

⁸⁴ *Igaz hazafi* = ÁNYOS 1984, 42.

⁸⁵ *Búsongás* = BATSÁNYI 1953, 34.

⁸⁶ *Felséges II-dik Jó ’sef koporsójához* (69. óda) = VÁLYI NAGY 1999, 201.

⁸⁷ *Sándor Leopold királyi Hertzeg Palatinus’ emlékezete* = VIRÁG 1799, 45.

⁸⁸ VIRÁG 1822, 259. A költemény a Toldy-féle kiadásban *Intés* címen jelent meg; VIRÁG 1863, II/73.

⁸⁹ Ahogy a kor hazafias ódaköltészetét áttekintő Mezei Márta fogalmaz: „A címzettek nevein kívül [...] nincs a versekben semmi jellegzetesen egyéni, személyes vonás. [...] A ’haza szerelme’ ezekben a versekben többnyire csak nagyságában magasztaltatik, általánosságban és elvontan”. (MEZEI 1974, 193.)

⁹⁰ Erről részletesen lásd a kritikai kiadás jegyzetanyagát: BERZSENYI 1979, 627–629.

definitív szándék ismerhető fel például a *Nunkovits György* 'emlékezete' című epicediumban, amely először implicit módon, kizárással határolja körül az erény fogalmát: „Márványra festett pompa, kevély nevek! / Fényes hiúság' képi, nagy oszlopok! / A' semmiség' bús éjtszakája / Tsalfa világtokat elborította!"; majd a negatív definíciót tételes deklarációval pontosítja és nyomatékosítja: „Heába tapsolsz rettenetes Halál! / Kik érdemekkel nyertek örök nevet: / Kik nem magok' hasznoknak éltek, / Büszke hatalmad alá nem esnek”.⁹¹ Az erény meghatározásának ezt a technikáját alkalmazza Vályi Nagy *Eggy sír' kőoszlopához* (54. óda) című költeménye is: „A' pompa, nemzettség, arany, polgári rang / Nem ad minékünk halhatatlan hírt 's örök / Nevet, sem a kegyetlenül dühösködő / Időnek ártalmas fogát kinem veri. / [...] Be megcsalatkozik, ki azt hiszi, / Hogy felmaradhat Virtusok nélkül neve, / Ha metszve márványoszloponn soká ragyog – / [...] Tsuppán az Érdem, és Minerva tartja-fel / Nevünket, elromolhatatlan oszloponn.”⁹² E szövegekben felismerhető erény-definíció lényegében megegyezik a francia felvilágosodás (morál)filozófusai által oly hatékonyan propagált (és a görög-római hősi múlttal mint kanonikus példatárral támogatott) meghatározással, miszerint az erény olyan *lemondásnak*, illetve önkorlátozásnak tekinthető, amelyre az a belátás teszi alkalmassá az egyént, hogy saját érdekeit kötelessége alárendelnie a közösség érdekeinek.⁹³ Az önérdek ilyen korlátozásával, sőt megszüntetésével egyfelől a *genus hominum* értelmében vett közösségnek tartozik az egyén (miként azt például a *Levelek Falconet-hez* Diderot-ja hangsúlyozza), másfelől pedig a *patriának*, hiszen – ahogy a *Politikai töredékekben A hazáról* elmélkedő Rousseau fogalmaz – „az emberszeretet nem adja meg az erényeknek azt az energiát, melyet a hazaszeretet ad”.⁹⁴ Ez a morálbölcseleti tanítás, amely az egyént a közösség szolgálatára rendeli, hol *szakralizáló*, hol *utilitarista* metaforika közvetítésével válik a bárdköltészeti közhelytár részévé. A vizsgált szövegek az

⁹¹ VIRÁG 1799, 29–30.

⁹² VÁLYI NAGY 1999, 172–173.

⁹³ Az erény fogalmát nem csupán *Az erkölcsi jóról és rosszról* bölcselekedő Vauvenargues és *Metafizikai értekezésében Az erényről és a bűnről* értekező Voltaire határozza meg így, hanem például a *Levél Franquières-hez* Rousseau-ja, valamint *A szellemről* 14. fejezetének (*Az előítéletek szerinti erényekről és az igazi erényekről*) Helvetiusa is. Lásd: LUDASSY 1975, 52, 55–56, 122–123, 393–394, 415, 418. Lásd még Csokonai erény-értelmezését a *Halotti versek* VI. részében: „Óh felséges Virtus, ott tetszesz te nagynak, / Hol a' tselekvőnek akadályi vagynak, / Hol a' midőn egy jót szükség fényre hozni, / Sok kedves dolgot kell azért feláldozni.” (CSOKONAI 2002, 281.)

⁹⁴ LUDASSY 1975, 375–376, 278. Az idézett szöveg Ludassy Mária fordítása.

erényes tettet vagy a haza oltárán bemutatott *áldozatként* (Virág: *M. Ország' leírójához*; Kerskay Imre: *Ányos Pálhoz*), vagy a közösség *hasznaként*, illetve a hazának lefizetett *adóként* (Ányos: *Az „Orvosi Oktatások” szerzőjéhez*; Virág: *Nunkovits György' emlékezete*; Csokonai: *Rhédey Lajos Úrhoz*) mutatják fel. Itt már „nem a vallásos buzgóság, hanem a haza érdekében végzett áldozatos tevékenység” teszi az egyént érdemessé, és csakis a hazafiúi áldozatok emelhetik (a költészet közvetítésével) azok közé, akiknek emlékezetét a közösség megőrzi és átörökíti. Így persze az érdem sem a túlvilágon, hanem „a nemzet keretei között” nyeri el jutalmát.⁹⁵ A patriotizmus eszmeköre tehát a religiózus szolgálat-etika átértelmezésével teremti meg az evilági (profán) halhatatlanság lehetőségét. (Erre a felismerésre épül Ugo Foscolo *Dei sepolcri* című nagyhatású műve is, melynek alapgondolata szerint „az öröklét isteni eredetű adománya csakis a società nazionaleban, a nemzeti társadalomban realizálódhat”.⁹⁶)

Az egyén tehát csak a közösséget szolgálva élhet erényes életet. E szolgálat érdemként való elismerése és jutalmazása viszont a közösség (illetve a közösség nevében megszólaló költő) kötelessége. A Virág-féle (bárd)költői szereptudat jórészt éppen azon a meggyőződésen alapszik, hogy az egyén és a közösség kapcsolatát szabályozó erkölcsi normarendszer (zavartalan) működése felett a költőnek kell örködnie. Ez a szerepfelfogás nem csupán azt kívánja meg a költőtől, hogy áldozatos tettekre buzdítsa a haza (olykor elsatnyulni látszó) fiait, hanem azt is, hogy örök monumentummal tisztelje meg a felismert honfiúi erényt. A Virág-ódák kommunikációs alaphelyzete – az erénynek hódoló költő többnyire a haza nevében jutalmat ígér, illetve oszt az arra érdemeseknek – pontosan jelzi e szerepfelfogásból következő költői feladatot: „Nem lesztek jutalom nélkül, nem! kedves anyátok, / A' Haza, – nagy, szent Név! – köti már a' ritka ditsósság' / Zöld bokrétáját fejetekre” (*A' táborból megtért Hazafiakhoz*);⁹⁷ „Pusztá halmodról ne törődgy; barátod' / Lantya meg-tisztel, mivel érdemes vagy! / Illyetén márványt nem akárki nyerhet Tőle; örülhetsz.” (*Büdeskuti vitéz Hazánkfijának emlékezete*).⁹⁸ Ehhez a bárdköltői szerepmodell által előírt retorikai sémához igazodnak a Vályi Nagy-ódák is: „Lantomra méltó vagy te nemes Vitéz; / Te, óh Királyság' védje, te Nemzeted' / Óltalma! Méltó hogy nevedről / A' Maradék velem énekeljen.” (76. óda – *A' Vitézhez*);⁹⁹ „Így lantra méltó vagy

⁹⁵ BÍRÓ 1998, 172.

⁹⁶ PÁL 1988, 158. Lásd még ehhez: MORTIER 1983, 166; BÍRÓ 1998, 439.

⁹⁷ VIRÁG 1799, 127.

⁹⁸ VIRÁG 1799, 75.

⁹⁹ VÁLYI NAGY 1999, 217.

Hazámnak / Hív fia, tégedet énekellek.” (79. óda – *A’ jó Hazafihoz*)¹⁰⁰

A bárdköltő mindenekelőtt a (gyakran életáldozattal járó) vitézi tett, a bajnoki erény, a „Magyar / Bellona’ bátor Magzati!”¹⁰¹ előtt tárja ki a „Dicsőség Templomának” kapuját. E hősi virtust dicsőítő költészet a többnyire Akhilleuszra, Perszeuszra, Aikoszra, Héraklészra hivatkozó, a Nagy Sándor-tiszteletben tetőpontra jutó antik hőskultusz toposzkészletét aktualizálja, de átörökíti „a kegyességgel társított vitézség”, „a pietas szolgálatába állított fortitudo” eszményét is: elsősorban a késő-középkori lovagideált megtestesítő Szent László király körül kialakult kultusz, valamint az *athleta Christi* barokk ideálját középpontba állító Zrínyi-kultusz elemeit.¹⁰² A hősi tematika egyik korszakreprezentáns változata, „az insurrectio költészete”¹⁰³ ezt a hagyományt felhasználva magasztalhatja a magyar nemesség vitézi erényeit. A „halálra szokott Lelkek, hazabéli Vitézek”¹⁰⁴ dicsőítésének (ó dai) ceremóniáját többnyire a „Dulce et decorum est pro patria mori!”¹⁰⁵ formulája alapozza meg. A horatiusi formula már Ányos költészetében feltűnik („Hazája kívánnya ezt a gyermekektől, / S szép is így meghalni ellenség kezektől.”¹⁰⁶), majd Virág – ebből a szempontból is példaértékű – költeményeiben válik a dicsőítés retorikájának nélkülözhetetlen elemévé (*A’ táborból megtért Hazafiakhoz; A’ győzedelmeskedő Magyar Sereghez Török háborúkor; Büdskuti vitéz Hazánkfijának emlékezete*). A pályakezdő Batsányi is az életáldozatot követelő hősi virtus előtt tiszteleg *A’ Magyaroknak vitézsége* című munkájával, hiszen – az

¹⁰⁰ VÁLYI NAGY 1999, 225.

¹⁰¹ *A’ győzedelmeskedő Magyar Sereghez Török háborúkor* = VIRÁG 1799, 12.

¹⁰² Az antik hőskultuszról: KLANICZAY G. 2000, 42. Ehhez lásd még: FARNELL 1921. A középkori és barokk lovagkultuszról: KLANICZAY G. 2000, 153–164; KLANICZAY T. 1985, 41; BITSKEY 1999, 131–132.

¹⁰³ SÁNDOR 1945, 97–101. Az *insurrectio* nemzetfelfogásának és történelemszemléletének – mozgósító célzatú – összefoglalására Kisfaludy Sándor *Hazafiúi szózat a’ magyar nemességhez* (1809) című munkája vállalkozik (KISFALUDY S. 1893, VIII/5–67.). Nem meglepő, hogy ez a „republikánus” nyelven megszólaló, „az ősi alkotmányra hivatkozás” beszédmódja szerint érvelő szöveg olyan gyakran idézi Virág és Batsányi költeményeit. Az ősi alkotmányra hivatkozást egyébként a beszédmódtipológiák hol önálló, ám a republikánus nyelvvel „összefonódott” politikai nyelvként írják le – az „összefonódás” igazolásaként éppen Kisfaludy *Hazafiúi szózatára* hivatkozva (TAKÁTS 1999a, 227–231.), hol pedig a republikánus nyelvhasználat egyik „fontos témájaként” és „érvelési módjaként” értelmezik (DEBRECZENI 2001a, 533–535.).

¹⁰⁴ *A’ táborból megtért Hazafiakhoz* = VIRÁG 1799, 127.

¹⁰⁵ Horatius: *Ad Amicos* = *Carm.* III. 2. 13.

¹⁰⁶ *Generalis Gróf Vurmser vitézsége Habelschvertnél* = ÁNYOS 1984, 47.

Elöl-járok beszéd szerint – azoknak a „hazai vitézeknek” a tetteit örökíti meg, „kik Hazájukért és annak ditsőségéért magokat feláldozni nem szánták”.¹⁰⁷ Batsányi – a jezsuita *Bellica Hungarorum fortitudo* átdolgozásával és kiegészítésével – a vitézi erények olyan példatárát hozza létre, amely alkalmas a patrióta hőskultusz igényeinek a kielégítésére, az ősi dicsőséget hangsúlyozó műltszemlélet propagálására, „a nemesi-nemzeti érzésvilág történetiszemléletének” kifejezésére.¹⁰⁸

A hősi virtus dicsérete Csokonai költészetében ugyancsak vissza-visszatérő téma, ám ő – ahogy ezt Debreczeni Attila kimutatta – többnyire akkor nyilvánítja ki vonzalmát a honszerző és nemzetmegtartó bajnoki erények iránt, amikor a hazát veszélyeztetve látja.¹⁰⁹ *A' Nemes Magyarorságnak felülésére* című költemény úgy vonultatja fel a nemzetféltés vitézi eszményt mozgósító érvkészletét, hogy nem kívánja elrejteni a vers beszélőjének e „trombitás” poézissel kapcsolatos kételyeit sem. A költemény bevezető sorai ugyanis nyilvánvalóvá teszik, hogy a dalnokot a fenyegető háborús helyzet készteti arra, hogy az Ámort és a Gráciákat zengő lantot „a tábori lármával” és „a' hadi Poézissel” cserélje fel: „Múzsám! – Emelkedj most fellyebb minden hadnál, / Zengjél Vitézeket 's légy nagyobb magadnál. / Hagyd el a' magános réti violákat, / Ahol zengedezted Ámort s' Grátziákat, / Ahol az ártatlan mulatság' berkében / Játzintkoszorúkat fűztél a' Tempében.” (*A' Nemes Magyarorságnak felülésére*).¹¹⁰ A „borzasztó hadi trombita” fújásába belefáradt Múza a csataterőről hamarosan visszatér a helikoni tájakra: „Nem írhatom tovább reszkető kezemmel, / Az írtózás el hal képzelődésemmel. / Te szelídebb Múza! fuss el e' sténáról, / Ne gondold ilyen gyász matériáról. / Vannak Helikonnak tsendesebb Rózsási, / Hol zúgnak az édes örömmek forrása”. (*A' Had* [II])¹¹¹

A (véres) bajnoki tettek megéneklésétől való elfordulásnak ez a horatiusi gesztusa¹¹² azért is feltűnő, mert még a természetjogi érvekre és morálteológiai megfontolásokra hivatkozó, a felvilágosodás eszméit vulgarizáló, korabeli közfelfogás sem utasítja el a hadviselés minden formáját: a szabadság kivívására és

¹⁰⁷ BATSÁNYI 1960, 12. *A' Magyaroknak vitézsége* ötödik fejezete előtt mottóként fel is tűnik a formula ciceroi változata: „Mori pro Patria, et in Patria praeclarum est.” (BATSÁNYI 1960, 65.)

¹⁰⁸ Erről lásd: BATSÁNYI 1960, 420–426.

¹⁰⁹ DEBRECZENI 1998, 92–93, 113–116.

¹¹⁰ CSOKONAI 1994, 12. Lásd még *A' vitézkedő Magyarokhoz* című költeményt.

¹¹¹ CSOKONAI, 1992, 208.

¹¹² *Ad Maecenatem* = *Carm.* II. 12.

megvédésére irányuló küzdelmeknek erkölcsi igazolást ad.¹¹³ A haza – „igaz virtusként” dicsérhető – védelmezésének, illetve az erőszakos hódításnak és az öncélú öldöklésnek a határozott szétválasztása a moralizáló irodalom közhelyei közé tartozik. Erre az elkülönítésre épül például Batsányi *Az európai hadakozásokra* című költeménye, amely tételszerű pontossággal fejti ki, hogy „vitézsként” legfeljebb „a haza serény védelme” ismerhető el.¹¹⁴ A hatásosan formulázható közbölcsekségek iránt oly fogékony Vályi Nagy ódái több példát is kínálnak a hősi erény fogalmának ilyen szűkítő értelmezésére: „Bár a’ kegyetlen Had’ komor Istene / Előtt, Ki a’ vért issza mohonn, soha / Nem zenghet-is lantom; de rólad / Ritka Vitéz, fogok énekelni. // [...] // Te a’ Királyság’ jussaiért veszed / Kezedbe kardod’; vagy mikor a vakúltt / Erőszak ön Hazádra készül, / Hogy Seregét megitassa vérrel.” (76. óda – *A’ Vitézhez*)¹¹⁵ „Azt, Ki Vitéz tudom én tisztelni, ha vérivel őrizi / Szabad Hazáját a’ dühös / Nemzet’ erőszak’itól” (80. óda – *A’ J. Cézár’ képihez*)¹¹⁶ *A’ Had* [I.] című Csokonai-költemény viszont arra enged következtetni, hogy – a teoretikus alapozottságú békekultusz tanainak megfelelően¹¹⁷ – az erőszaknak semmiféle változata nem igazolható. Érdekes, hogy a szöveg retorikai csúcspontját *A’ Dugonits’ Oszlopában* és *A’ méla Tempefőiben* éppen a költői önaffirmációt szolgáló Agamemnon (illetve Akhilleusz)-toposz kifordítása képezi: „Meg ne ítélyetek emberek, ha kérdem, / Ez e’ a’ valódi virtus és az érdem? / Mellyért nagy híre lett sok gyilkos Hóhéznak, / Pennáján az ötet ditsérő Homérnak. / Hát már a gyilkosság, Szent Egek!! Isteni / Ditső virtus?”¹¹⁸

Azt az olvasói tapasztalatot, miszerint Csokonai költészetét e két – Debreczeni által „hazafiasnak”, illetve „érzékenynek” nevezett¹¹⁹ – költői program feszültségteremtő szembenállása alakítja, *A Haza’ Templomának örömnappja* temető-topográfiája is megerősíti. A „Szörnyű Környéknek” látott haditemető rekvizítumai („elhányt sisak”, „vérrel tajtékzó patak’ folyamata”, „gazban fejejlő tetemmaradványok”) a *locus amoenus* toposzára¹²⁰ rájátszó civil sírkert elíziumi topográfiájával szembesítődnek: „A’ fojtó lélekzet kezd már tágítani. / Ligetes berekké válik a’ rengeteg, / Vér

¹¹³ Ezt hangsúlyozza például a pacifista Diderot *Apostrophe aux insurgents d’Amérique* című munkája és Rousseau alkotmánytervezetei kapcsán Ludassy Mária is. (LUDASSY 1987, 216.) Lásd még: CSETRI 1986, 56.

¹¹⁴ BATSÁNYI 1953, 49.

¹¹⁵ VÁLYI NAGY 1999, 217.

¹¹⁶ VÁLYI NAGY 1999, 225.

¹¹⁷ Ehhez lásd: SÁNDOR 1945, 108–110.

¹¹⁸ CSOKONAI 1992, 46.

¹¹⁹ DEBRECZENI 1998, 151.

¹²⁰ Lásd: BARTHES 1997, 138.

helyett folydogál kristályszín tsergeteg. / [...] Melly kellemes vidék mosolyog előttem / Mielőtt a' hadi erdőből kijöttem. / Már itt nyájasan lengedez a' szellő, / Itt a' sír is vídám, a' halál is kellő.”¹²¹ Mindez arra is utalhat, hogy Csokonai alkalmatlan a „bárdus” szerepének betöltésére, hiszen „képtelen magát beleélni a hazáért halt hősökkel kommunikáló, nálunk Ányos által kezdeményezett s az ifjú Batsányi János által oly hön óhajtott költői szerepbe”.¹²² Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a bárdköltő feladatköre nem korlátozódik a vitézi erények jegyében elgondolt közösségi múlt megéneklésére. A múlt és a jelen közötti közvetítés (az identitásképző költői retrospekció) mellett a bárdköltőnek a jelen és a nemzeti öröklét közötti kapcsolatot is fenn kell tartania, tehát az arra érdemes kortársakat be kell emelnie a közösségi emlékezetet reprezentáló „Dicsőség Templomába”. E két feladat teljesítése azonban lényegesen eltérő normakészletet igényel. Innen nézve a „szent borzadás”,¹²³ a „Dulce et decorum est pro patria mori!” eszményével való szembefordulás, a hősi virtus dicséretét szabályozó hagyományrend felbontása, sőt olykor a hadi érdem ünneplésének elutasítása nem feltétlenül a bárdköltői szerepről való lemondásként, hanem inkább e szerep radikális átalakításaként, korszerűsítéseként értelmezhető. Az a meggyőződés ugyanis, amelyet Kazinczy – nyilvánvalóan a horatiusi locusra való rájátszásként – így formuláz: „De a hazáért nem csak veszni szép: / Szép élni is öértte”,¹²⁴ szükségszerűen vezet a civil értékrend megerősödéséhez. Míg tehát Virág a legteljesebb összhangban képes ellátni a hősi virtus magasztalásával, illetve az új érdemek elismerésével kapcsolatos költői feladatokat (talán tekintélye és irodalmi státusa is erre a kiegyenlítő szemléletmódra vezethető vissza), addig Csokonai számára ezek a feladatok nem (vagy csak időlegesen) rendezhetők egységbe. Ilyen kísérletének tekinthető a *Mélt. Gróf Festetits György ő Nagyságára. A hadi iskoláról* című költemény, amelyet a Csokonai-szakirodalom a hősi és a civil értékrend „kompromisszumának” példájaként tart számon.¹²⁵

Csokonai alkalmi költeményei olykor a genealogikus elvű dicsőítésnek azzal a hagyományával is szembefordulnak, amelyre

¹²¹ CSOKONAI 1994, 76.

¹²² BÍRÓ 1998, 397–398.

¹²³ *Gróf Károly Jó'sef Úrnak* = CSOKONAI 1992, 35.

¹²⁴ *Báró Wesselényi Miklós Úrhoz* = KAZINCZY 1998, 14. Kazinczy egy Cserey Farkashoz címzett levelében (1806. máj. 29.) is hasonlóan fogalmaz: „A' kis Wesselényi fényén, te tudod, mint örvendek. Oh tartsák meg ezt a' szeretetre méltó gyereket Hazánk Istenségei [...] annak, a' miért élni nékie kell, és a' miért élni ő fog, a' Hazáért”. (*KazLev*, IV/165.) Lásd még: *KazLev*, X/482.

¹²⁵ DEBRECZENI 1998, 141.

máskor (*A' Haza Templomának örömnapja; Gróf Károly Jó'sef Úrnak*) oly szívesen bízzák a laudáció megalapozását. *A' Nemes Magyarorságnak felülésére* például tételszerűen mondja ki: „Mert nagy Öseihez nem lehet érdemes, / A' ki csak azoknak virtusáról nemes.”¹²⁶ A *vera nobilitas*-toposzt¹²⁷ aktualizáló formula Vályi Nagy-féle variánsa: „Néked, nem annak lantolok én, ki csak / Vitéz Ösének nézi, arannyal írtt / Tzímjét, heverve”. (79. óda – *A' jó hazafihoz*)¹²⁸ Ugyanakkor a (le)származásra hivatkozó, elavultnak látszó laudációs eljárás meglepő virulenciáját jelzi, hogy nem csupán Ányos ruházza át a jeles ősök erényeit az ünnepeltre (*Gróf Eszterházi Pálnak pécsi püspökségére lett felemeltetését inneplő versek*), de még Berzsenyi is célszerűnek tartja e konvenció követését (*Herczeg Eszterházy Miklóshoz, midőn a' Szombathelyi táborban commandérozá a' Nemességet*). Ez persze nem azt jelenti, hogy a költői feladatvállalást a virtusban megalapozó, magát a *Musarum sacerdos* utódának tekintő¹²⁹ Berzsenyi „nagyember-ódáival kapcsolatban”¹³⁰ ne lehetne a vitézi ethosz civilizálásáról beszélni. A *Herczeg Eszterházy Miklóshoz* és *G. Festetits Györgyhez* címzett alkaikumok ugyanis a bajnoki erények és a „Magyar Ösi Erkölts” dicsérete mellett „leg szentebb hazafi kötelességükre”, a nyelv és a tudományok támogatására figyelmeztetik a haza nagyjait. Teszik ezt úgy, hogy az „üres hízelkedést” – az Eszterházy-óda szerzői önkomentárja szerint – éppen ezzel az „alattomos szemrehányással” fordítják át „hazafiúi áldozattá”.¹³¹ Berzsenyi – ahogy ezt Csetri Lajos a *Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás* című költemény vizsgálata során kimutatta – „két nagy királyunkban” sem a „Bajnok s' rettenetes Királyt”, hanem „a' szelid Músák barátját”, „Apollo tisztelőjét”, a kultúrateremtő uralkodót becsüli. A vitézi ideál civilizálásának szándékára utal az is, hogy a költeményben a nemzetfenntartó hősi erkölcsre utaló Spárta-toposz helyett a plutarkhoszi görögségeszmény „neohumanista” oldalát hangsúlyozó Athén-toposz jelenik meg.¹³² A virtus fogalmának ilyen (át)értelmezését persze a humanista tradíció alapozza meg. A neves férfiak (*viri illustres*) humanista galériájában ugyanis „a katonai és a politikai téren nyújtott kiváló teljesítmény csak a műveltség erényével kiegészülve tarthat számot

¹²⁶ CSOKONAI 1994, 15.

¹²⁷ Ehhez lásd: TARNAI 1969, 82–86; DEBRECZENI 2001, 490–491.

¹²⁸ VÁLYI NAGY 1999, 223.

¹²⁹ BÉCSY 2001, 50; CSETRI 1986, 96.

¹³⁰ BARTA 1935, 118.

¹³¹ Az *Eszterházy*-óda értelmezésével kapcsolatban lásd Kazinczy és Berzsenyi levélváltását: *KazLev*, VIII/328–329, 361. Csetri Lajos szerint Berzsenyi egyenesen „a tudományhoz ír himnuszt”. (CSETRI 1986, 121.)

¹³² CSETRI 1986, 88–89.

a valódi dicsőségre”.¹³³ Ezt a kettősséget hangsúlyozza az „Érdem” ikonográfiája is. Cesare Ripa leírása szerint a *Merito* „páncélt viselő jobb karja s könyvet tartó bal keze a művelt erények két fajtáját mutatják: az egyik a hadviselés, a másik pedig a tanulást és a tudományok gyakorlása”.¹³⁴

A bárdköltő tehát – a *Mars és Minerva*-, illetve a *kard és penna*-toposznak¹³⁵ megfelelően – a nemzetszerző és -fenntartó hősi virtus mellett a nemzet „csinosodását”, „pallérozódását” előmozdító tudományok szolgálatát is olyan hazafias tettként ismeri el, amely méltó a dicséretre és a megörökítésre. A *Lantomhoz* című Virág-óda zárolata szerint a „Virtus Templomába” nem csupán „a’ jelesebb Vitézek”, de „a’ szelíd Pallás követőji” is bebocsáttatást nyerhetnek.¹³⁶ A halhatatlansággal jutalmazott erény fogalmának ez a kitágítása határozza meg *A hazai nyelv és tudományosság* című Batsányi-költemény koncepcióját is: „De lehet másképp is tetszenünk az égne; / S ha pályája szép hírt hoz a vitézségnek, / Van még több útja is az emberiségnek, / Melyen templomához jut a dicsőségnek.”¹³⁷ A normaként rögzülő elvárások jelentős módosulását jelzi, hogy a Mars hagyományos kultuszát Minerva magasztalásával kiegészítő és ellenpontoszó bárdköltészeti közhelyszimbolika még a *Magyaroknak vitézsége Elöl-járó beszédében* is helyet kap („Vagynak nekünk Magyaroknak tzipmeres példáink, mind azoknak, kik közzülünk a’ Mársnak mezején, mind azoknak, kik a’ Minervának piattzán magasabbra alig vihető nagy tselekedetekkel hiresek, jeles erköltseiket követnünk.”¹³⁸), pedig ez a gyűjtemény még Batsányi-féle átdolgozásában sem a korszerű patriotizmus propagálását, hanem a hősi erkölcsnek és a példaszerű bajnoki tetteknek a felmutatását és áthagyományozását tekinti elsődleges feladatának. Minerva szolgálata egyaránt jelentheti a tudományok nagylelkű támogatását és a tudományok áldozatos művelését. „Az ódák arisztokráciája”¹³⁹ már nem (vagy nem elsősorban) az ősök vitézi erényeinek továbbörökítőjeként, hanem „Minerva’ példás gyámolaként”¹⁴⁰ kaphat helyet a nemzeti

¹³³ BENE 1999, 52.

¹³⁴ RIPA 1997, 380.

¹³⁵ Lásd például: EGYED 1998, 26–48. „E kettősség – állapítja meg Debreczeni Attila – úgy ad lehetőséget a tudományok és az irodalom preferálására, hogy közben nem szükséges megtagadni a vitézi erényeket sem. Ez részben a mellérendeléssel érhető el, részben pedig a múlt–jövő viszonylat nézőpontjával.” (DEBRECZENI 2001, 490.)

¹³⁶ VIRÁG 1799, 90.

¹³⁷ BATSÁNYI 1953, 94.

¹³⁸ BATSÁNYI 1960, 11.

¹³⁹ SÁNDOR 1945, 139.

¹⁴⁰ VIRÁG 1799, 9.

panteonban (Virág: *Gróf Festetics György Ő Nagyságának*; Csokonai: *Gr. Széchény Excához midőn a' Nemzeti Könyvházzal megtisztelni méltóztatott*), és a beiktatási szertartást irányító költő a „Minervánk' tiszteletes fijaiként” magasztalt tudós hazafiak számára is felkínálhatja az (evilági) halhatatlanság lehetőségét: „Emeld, emeld fel lelkedet, oh nemes / Szívű! 's kitörvén a' sokaság közül, / Az érdemeknek templomába / Mennyei szárnyaidon repülly bé.” (Sándor Istvánnak).¹⁴¹

A költői önreprezentáció

A szertartásmesteri tisztet betöltő, a virtus és a glória közötti közvetítést kisajátító poéta¹⁴² – ahogy azt a *Serkentő válasz Virág Benedekhez* című Batsányi-episztola kilátásba helyezi – persze maga is bejuthat az „Érdem Templomába”: „Lesznek majd olyanok a magyar hazában, / Kik reánk ismérnek érdem templomában, / S ha már enyészünk is ciprus árnyékában, / Jó hazafiaknak neveznek számában!”¹⁴³ A *Serkentése a' Múzsának* című Csokonai-költemény is azt a propozíciós „zsengékben” (*Musa vetat mori; Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert kivált a' Poësis*) megverselt szentenciát emeli költői programmá, amely a Múzsák szolgálatával elnyerhető halhatatlanságot hirdeti: „Jer! magunknak fűzzünk szárnyakat, / Hogy ama' bértzes kőszálakat / Meg tetézhessük azokkal; / Láthassuk várát a' Hónornak, / Hol a' Múzsák egy nagy tábornak / Fejét fűzik laurusokkal. // A' halhatatlanság felette / Örök templomát építette, / A' mellybe meg holt a' halál. / Itt, ki szerette a' múzsákat, / Nevével kérkedő táblákat / Merő gyémántokból talál.”¹⁴⁴ A Múzsák szolgálata ugyanis – „A' buzgó Hazafit zengeni szent irány”-tézis¹⁴⁵ jegyében – éppoly hazafias tettnek minősül, mint a megénekelt virtus. Azaz e Csokonai által oly szépen formulázott bárdköltészeti regula nem

¹⁴¹ VIRÁG 1801, 114. Lásd még Az „Orvosi Oktatások” szerzőjéhez c. Ányos-költeményt, Virág Vályi András „lexikonát” magasztaló ódáját (*M. Ország' leírójához*) és Csokonai számos költeményét (*Nagy Sámuel Sanderjére; Broughton Religiói Lexiconára; Rátz Sámuelhez; Örömversek Professor Budai É'saiás Úrhoz; T. Budai Ferentz úr' Sírhalmánál; Görög Úrhoz*).

¹⁴² A szertartásmesteri-közvetítő szerepnek ez a kisajátítása persze egyáltalán nem új fejlemény. Már meghatározó eleme a – Bene Sándor által leírt – humanista nyilvánosságmodellnek is: „A Hírnév Temploma [...] szakrális tér, profánok nem közelíthetik meg; a kultusz őrei pedig az értelmiségiek, maguk a humanisták [...], az örökkévalóság előretolt élcsapata, testületileg veszik át a dicsőség igazolójának, a cicerói 'bene iudicantes'-nek, a gloria referenciacsoportjának a feladatkörét.” (BENE 1999, 56.)

¹⁴³ BATSÁNYI 1960, 24.

¹⁴⁴ CSOKONAI 1992, 173.

¹⁴⁵ *Görög Úrhoz* = CSOKONAI 2002, 60.

csupán a dicsőített „hazafi”, hanem a költő számára is megnyitja az (evilági) öröklét dimenzióját. Az *Értekezés az Epopoeáról* első részének harmadik fejezete („A’ Vitézi Epopoeáról”) határozottan mondja ki: „Mert valamint a’ hervadhatatlan Babér nem csak a’ Nagy Vitézeknek jutalomkoszorúja, hanem a’ Nagy Poétáké is; és a’ heroicus Voltaire, midőn Hazájának a’ ditsőség’ fő poltzáig lett felemelkedését énekli, egy latban vetvén a’ kettőt, kedves Frantziáit azzal magasztalja, hogy a’ Nagy dolgokat viselni is énekelni is tudják: úgy, ezt a’ szót héroismus, nemtsak a’ Birodalmak’ hanem az Epopoeiák’ Fundátori is magokévé tehetik ’s teszik”.¹⁴⁶ Innen nézve egyáltalán nem meglepő, hogy Csokonai „Árpád’ írója”-ként kíván helyet foglalni a hazai poéták között,¹⁴⁷ vagyis „az Árpádról és Öselejinknek megtelepedésekről írandó Heroica Epopea” „legnagyobb tökéletességre” emelésében látja (és láttatja) életcélját;¹⁴⁸ és persze az sem meglepő, hogy Kulcsár István – az Árpád-eposz megírásának szándékáról értesülve – azonnal halhatatlanságot ígér a költőnek.¹⁴⁹ A költői tett „szent irányként” való elismerése teszi érthetővé, hogy a bárdköltészeti szerepfelfogással összefüggésbe hozható Csokonai-költemények miért hirdetik oly harsány bizonyossággal a költői halhatatlanság eszméjét. E szövegek beszélőjének szereptudatát az a felismerés alakítja, amely szerint a költő azáltal, hogy a virtusnak örök monumentumot állít, saját nevét is kiemeli a feledékenységgel homályából. A költői önreprezentációnak ezt a gyakran hangoztatott tételét variálják például a *Horváth Ádámhoz* és *A’ Nemes Magyarorságnak felülésére* című költemények („Ő a

¹⁴⁶ CSOKONAI 2002a, 44–45.

¹⁴⁷ CSOKONAI 2002a, 58. Ahogy a kritikai kiadás vonatkozó jegyzeteit készítő Borbély Szilárd megállapítja: „Az eposz-tanulmányban található önvalomás retorikai formája („Én Árpád’ írója akarok lenni”) állandósult formulaként köszön vissza több helyen.” (CSOKONAI 2002a, 166.)

¹⁴⁸ CSOKONAI 1999, 201–203.

¹⁴⁹ „Egyszersmind Árpád vagy a Magyarok megtelepedése is figyelemre méltó tett. Ha heroicumi versekbe méltóztatik foglalni, már előre is halhatatlanságot érdemlett szándéka: végbevitelére pedig bizonyosan megnyeri.” Kulcsár István – Csokonainak (Pest, 1802. febr. 20.) = CSOKONAI 1999, 173–174. Lásd még Kulcsár 1802. dec. 8-án kelt levelét = CSOKONAI 1999, 217. Petőfi pedig – remek érzékkel – éppen a hőskölteményt jutalmazó poétai halhatatlanság tételének paródiájával zárja *A helység kalapácsa* című vígeposztát: „Te pedig, lantomnak húrja, pihenj! / Nagy volt a munka, s bevégezd / Emberül e munkát. // Én is pihenek / Babéraitom, / Miket a hírnek mezején / Borzas főmre kaszáltam. // Mostan akár ma megássa / Gödrömet a sírásó, / Bánom is én! / Azért én élni fogok, / Míg a világnak / Szappanbuboréka / Szét nem pattan. / Pislogni fog a hír mécsé siromnak / Koszorús halmán, / Mint éjjel a macska szeme. // [...] S ha sötét zsákjába dugand / A feledés: / Fölhasogatja sötét zsákját / A halhatatlanságnak fényes borotvját.” (PETŐFI 1983, 101.)

feledékenységnek gyászból kötött fedele / Alól a Honor várába két nagy nevet emele / Midőn általa Hunyadi halhatatlanná leve / Magának is el nem kopó örök oszlopot teve”;¹⁵⁰ „Legalább Muzsámat tinéktek szentelem, / 'S vitéz tetteket az édig emelem. / [...] Élni fog nevetek a' halál völgyén is, / 'S halhatatlan leszek általatok én is”¹⁵¹); és ez a bizonyosság alapozza meg A' *Dugonits oszlopa* nagyhatású koncepcióját is, mely szerint a költő örök dicsőségét hirdető emlékoszlopot éppen azokból a kövekből építi fel „a' háládatosság 's Hazai szeretet”, amelyeket egykor Dugonits mentett ki „a' feledékenység setét barlangjából”, és amelyeken (többek között) Etele, Etelka, Kún László, Toldi, illetve „Árpád, Taksony, Zoltán / Triumfált az idő' elmulandó voltán”.¹⁵²

Csokonai a bárdköltői szerepfelfogásból levezethető költői *aeternitas* gondolatának didaktikus kifejtésére is vállalkozik A' *méla Tempefőinek* abban a kulcsfontosságú jelenetében, amelyben – a disputa-szituáció sajátosságainak megfelelően – Tempefői és Iroványi gróf Fegyvernekit próbálják rávenni arra, hogy támogassa a sanyarú sorsú poéta „tsekély munkáját”.¹⁵³ Tempefői először – a költői szónak monumentalizáló erőt tulajdonító költészettelfogásnak megfelelően – azt bizonygatja, hogy műve képes a gróf egyik ösének vitézi tetteit megörökíteni, emlékezetét fenntartani: „Imhol vagyon, Nagyságos Uram egy tsekély munka, a' melly eggy Hazáját 's a' Hazának jól érdemlett Naggyait érzékeny szeretettel tisztelő hazafinak tollából folyt ki. A' Virtusnak emlékeztető oszlopa ez. [...] Nagyságos Uram! ez a' munka n[em] fogja meg engedni, hogy az ő példás virtusait a' késő idők homályában fenyegető Feledékenység el törülhesse.” Gróf Fegyverneki viszont nem a költészet megörökítő és áthagyományozó képességet, hanem a monumentum-funkció *szükségességét* vitatja: „Jaj édes Tempefői Uram, a' Vitézség kívül jár azon: fenn marad ennek emlékezete az utolsó Unokáig.” Iroványi azzal teszi meggyőzőbbé Tempefői érvelését, hogy egy újabb – a bárdköltészet közhelytárába tartozó – argumentumot vet be. Ő már nem csupán azt állítja, hogy a költészet képes a nagy tettek áthagyományozására, hanem azt, hogy *csakis* a költészet képes erre: „A' leg ditsőségesebb virtusnak emlékezete is a' Századok le futása közben elkopik, 's többnyire a' Maradék alig esméri nevekről is azokat, a' kiknek köszönheti mai ditsőségét. Ha tsak a' tudós penna nem védelmezi.” A gróf „a' Márvány oszlopok” tanúságtételére hivatkozva utasítja el Iroványi álláspontját, Tempefői pedig – feltehetően az *Ad Melpomenen* és az

¹⁵⁰ CSOKONAI, 1988, 29.

¹⁵¹ CSOKONAI 1994, 20.

¹⁵² CSOKONAI 1992, 142.

¹⁵³ Második felvonás, VII. jelenés. CSOKONAI 1978, 41–43.

Ad Censorinum argumentációját követve¹⁵⁴ – példák sorával támasztja alá a monumentum–funkciót kizárólag a költészetnek fenntartó tételt: „Nagyságos Uram! A’ leg pompásabb alkotványok is csak heteket ígérhetnek az ő általok meg tisztelt virtusnak. A’ fényes Mausoleumok a’ tsuda Pyramisok, a’ Rostraták, az Időnek markában vagynak, a’ körülte repdeső veszedelmek rettentik őket a’ veszendőség birtokában. Le omlanak a’ kevély Monumentumok, ’s magokkal le rohantatván, szomorú düledékjeik közzé temetik a’ beléjük kapaszkodott Ditsőséget. De a tanultt ész tropaeumi nevetik az Idő viszontagságait.” Az érvelés nyomatékosító lezárásaként Tempefői az *Ad Lolium* ismert helyét (*Carm.* IV. 9. 25-28.) idézi – jelöletlenül. Gróf Fegyverneki itt stratégiát vált, azaz az érvek súlya alatt immár elfogadni látszik a poézis kitüntetett szerepét, s éppen e tétel következetes végiggondolásával igyekszik érvet találni a kérés elutasításához: „Ha a’ Poéták ’s más Írók halhatatlanná teszik az ő munkáikban a’ Nagy embereket: az ő munkájuknak is halhatatlanok[na]k kell lenni, és annál fogva saját neveknél is örök emlékezetet szereznek.” És miután Tempefői büszkén megerősíti a hibátlan levezetést, a gróf eljut ahhoz a végkövetkeztetéshez, amely felmenti őt a támogatás (morális) kötelezettsége alól: „Kegyelmed tehát maga kezére dolgozott és saját dicsőségét tárgyazta”.¹⁵⁵

A literátori szereptudatnak tehát meghatározó eleme az a meggyőződés, hogy a „szent fáradozás” a „Dicsőség Templomába” való bebocsáttatás által nyerheti el megérdemelt jutalmát. A *Fejér Györgynek* című Virág-óda ki is mondja az írói önreprezentáció jól ismert tételét: „Nem hoz ugyan sok ezüstöt, aranyt a’ Múzsza; de hoz majd / Porunknak is hírt, életet”.¹⁵⁶ Vitkovics *Biztatáska Horvát István barátomhoz* és Berzsenyi *Kishez* című költeményei ugyancsak ezt a tételt ismétlik meg: „Így nem nyersz sok aranyt s rangot; de nevednek örökre / Hírt szerzesz, s jobb szív áldani fogja porod”; „Nagy érdem: de bérét e’ föld meg nem adja. Csillagkoronáját csak ott fent várhatja / Mnemosyne’ keblében.”¹⁵⁷ A nemzetszolgálat eszméjének alárendelt, áldozatos poétai munkálkodás szentségével egyébként sem férhet össze a megbecsülésnek semmilyen profán, anyagi formája. Ahogy Thaisz András fejtegeti a Tudományos Gyűjteményben: „Nemzeti Literaturánknak szerentsége még most olly lábon áll, hogy magának is gyámolóra szüksége vagyon ’s így az Író munkájának érdemes béréről nem is álmodhatik; tsupán csak önnön érzésében, hogy

¹⁵⁴ Horatius: *Carm.* III. 30. és IV. 8.

¹⁵⁵ Tempefői „mint poéta” nem kaphat segítséget, „mint nyomorúlt” azonban számíthat a gróftól „egypár aranyra”.

¹⁵⁶ VIRÁG 1799, 59.

¹⁵⁷ VITKOVICS 1980, 90; BERZSENYI 1979, 48.

Hazájának boldogságát kötelessége 's tehetsége szerint előmozdította 's a' Tudósabbaknak helybenhagyásaikban találhatják fel jutalmát. De ki is dolgozna érdemlett béréért midőn a' Haza boldogságáról szó vagyon? Ki fizettetné meg magának emberiségének legbetsesebb részét, mellynek kifizetésére a' Világ minden kintsei elégtelenek, – Hazája' szeretetét, szívének nemességét? A' mi megfizethető, – eladó; a' mi megjutalmazható, annak betse vagyon, de érdeme nintsen: vagy érdem, jutalom nélkül; vagy jutalom, érdem nélkül!”¹⁵⁸ Thaisz cikkének idézett részlete úgy illeszti az argumentáció rendjébe a költői *honorral* kapcsolatos közhelyeket, hogy egy szentenciaként megszilárduló retorikai alternatívára legyenek kifuttatva. Ez a szentencia az erénynek azon a hagyományos felfogásán alapszik, amely szerint „a következményekre való tekintet nélkül kell gyakorolni ahhoz, hogy hatékony lehessen az erény jutalmainak, a belső jóknak a létrehozásában”.¹⁵⁹ Az „érdemes bérnek” és az író „önnön érzésében” feltalált jutalomnak a szembeállítását például Batsányi *Poétai elmélkedéseiben*, Berzsenyi *Orczy' árnyékához* és Kishez című költeményeiben is megjelenik: „Bár minden jó tettét itt bér nem követi, / (Mert legszebb jutalmát magában lelheti!)”; „Néked vallyon ezért lészen e pályabér? / [...] Haggyán! a' ki úgy élt, mint te 's úgy énekelt, / Nem kér lelke hiú gyermeki bábokat. / Önérzése dicső Pantheon annak, és / A' jók szíve alatt fenmaradand neve”, „Nézd: az igaz virtus feláldozza magát, / 'S nem kéri senkitől érdeme jutalmát, / Mert azt magában érzi.”¹⁶⁰ És persze a Virágódákból sem hiányzik az önmagát jutalmazó „Virtus” magasztos képze: „maga Ő magának / Bére, jutalma.” (*Lantomhoz*)¹⁶¹ A litterátus közvélemény a honoráriumért, az anyagi juttatásért, a pénzbeli jutalmért végzett írói tevékenységet a Múzsákhoz méltatlan bér munkának tekinti. A díjazott – ahogy ezt a Marczibányi-intézet ünnepségeit vizsgáló Rákai Orsolya megállapítja – rendszerint nemes célokra ajánlja fel jutalmának összegét, „de ha mégis megtartja, akkor is csak a fényes megtiszteltetést, a kiválasztottságot, a díjátadás méltóságteljes körülményeit, szimbolikus ajándék-voltát hangsúlyozza”.¹⁶² Rákai Bourdieu „archaikus gazdaság”-teóriájának segítségével vizsgálja az intézményesülő „irodalmi élet” kulturális rendszerének ideológiáját, és arra a következtetésre jut, hogy „az áldozattétel, a haza

¹⁵⁸ Tudományos Gyűjtemény, 1820/1, 104. Idézi: RÁKAI 2000, 78.

¹⁵⁹ MACINTYRE 1999, 266.

¹⁶⁰ BATSÁNYI 1953, 135; BERZSENYI 1979, 96 és 48.

¹⁶¹ VIRÁG 1799, 88. Lásd még például Kölcsey Ferenc levelét Döbrentei Gáborhoz (Álmosd, 1814. jan. 21.) = KÖLCSEY 1960, III/121.

¹⁶² RÁKAI 2000, 79–80.

érdekében való kötelességszerű, önzetlen cselekvés hangsúlyozása a tudósokat, írókat mint tisztán kulturális vagy esztétikai érdekből tevékenykedő lényeket állítja elénk”. Az írói hivatás ilyen ideologikus megjelenítésének hatására pedig – Bourdieu szavaival – „a szimbolikus érdekek szembefordulnak az anyagi érdekekkel, függetlenednek azoktól, vagyis mintegy szimbolikusan megszüntetik érdek mivoltukat”.¹⁶³ Az *érdekkéntesség* kinyilvánítása, a (honpolgári) erény áldozat-jellegének hangsúlyozása persze a felvilágosodás francia moralistái számára sem bizonyul problémátlanul. Vauvenargues nyomán kísérletet is tesznek az erény és a boldogság fogalmainak összekapcsolására, az önfeláldozásként, illetve önmegtagadásként értett erény önmegvalósító-önkiteljesítő életprogrammá való átformálására, azaz *érdekként* való leírására.¹⁶⁴ Az *érdekkéntesség* diszpozícióit azonban nem csupán annak (esetleges) belátása képes kérdésessé tenni, hogy az ember csakis az erény révén válhat boldoggá, hanem az a homályban hagyott, sőt körültekintően leplezett tapasztalat is, hogy a – Bourdieu kifejezésével – tudományos és művészeti „mezőben” az áldozatkészség, az önzetlenség (mondjuk a gazdasági érdek elfojtása) jobban megtérül, hasznosabbnak bizonyul, mint az önzésnek tekintett érdekvezéreltség. Nem meglepő, hogy az áldozatos literátori munkálkodás háttérében is kimutatható a hírnév szimbolikus hasznának keresése, vagyis „a felismerésen és elismerésen nyugvó” (kognitív) tőke felhalmozása.¹⁶⁵

A literátori pálya tehát a fennkölt küldetés, a szolgálat-etika és a szent aszkézis jegyében formálódik meg. Ez a szerepfelfogás teszi érthetővé, hogy például a Batsányi-szövegek miért fordulnak olyan gyakran az írói tevékenység áldozat-jellegét hangsúlyozó toposzkészlethez: a *Magyar író* című költemény az embléma-hagyományt átörökítő „égő fáklya”-toposszal („Mint égő fáklya, mely setétben lángol, / S magát megemésztve másoknak világol.”¹⁶⁶), a *Poétai elmélkedések* a szakrális kezdetet kiemelő *magvető*-toposszal („Vesd el a jó magot annak idejében, Ültess, munkálkodjál Hunnia kertében, / [...] Egykor, egy tavasszal kikél veteményed / S szép gyümölcsöt hozand virágzó reményed.”¹⁶⁷) kívánja felmutatni az eszményített és normává emelt sorsképletet. A *Poétai munkájit* 1799-ben közreadó Virág azért részesülhet

¹⁶³ RÁKAI 2000, 79. A Bourdieu-idézet lelőhelye: BOURDIEU 1978, 386.

¹⁶⁴ Erről lásd: LUDASSY 1987, 15.

¹⁶⁵ BOURDIEU 2002, 138–143.

¹⁶⁶ BATSÁNYI 1953, 98. Az embléma-hagyomány az égő gyertya képéhez az „*Inserviendo consumidor*” („Szolgálva emésztetem el”) szöveget rendeli. Erről lásd: BÁN I. 1971, 75.

¹⁶⁷ BATSÁNYI 1953, 137.

csaknem osztatlan elismerésben, mert költészetfelfogása, életszemlélete a legközelebb áll (vagy talán a legkönnyebben igazítható hozzá) az ideáltipikusnak vélt modellhez. Virágot nem csupán költészetének moralizáló tendenciája, nemes tradicionalizmusa, a virtust dicsőítő (egyébként meglehetősen szűk) tematikája és képviseleti beszédmódja¹⁶⁸ teszi alkalmassá a nemzet poétájának szerepére. Szükséges ehhez a puritán, áldozatos élet víziója is. Az íróársak tanúságtételére alapozva meg is képződik a szent hivatásnak áldozott, szerzetesi elvonultságban és szegénységben eltöltött élet nagyhatású narratívája.¹⁶⁹ Ennek a biografikus legitimációt szolgáló narratívának az alapelemei a költő temetését követő első megnyilatkozásokban is felismerhetőek. Vörösmarty például egy 1830. február 1-én kelt, Horvát Istvánnak címzett levelében „a literatura kopár mezeje” és a boldog „élet” közötti választás kényszerében látja az elhunyt Virág életpályájának szomorú, ám egyben felemelő tanulságát: „Szegény *Virágot* eltemettük. Halála mint többnyire minden literatőrre, rettentő például szolgálhat mindennek, ki az ügyefogyott magyar literatura kopár mezejére az élet utjáról eltévedni elég boldogtalan; ha az illetet valami rettenthetné. Szegényül s elhagyottan halt meg [...] A gyermeklelkű öreg mindenét elajándékozta, vagy meglopotott; mert gondviselő nélkül élt gyámtalan öregségében, s szükséget csak azért nem szenvedett, mert egyszerű bölcs élete kevéssel elégedő volt.”¹⁷⁰ Hasonló portrét fest Virágról Kazinczy is: „Vitkovics után ime oda a’ tiszteletes Virág is [...] De bár az az angyali ártatlanságú ember, kinek nem kelle ragyogás, hanem csak *nyugalom* és *szabadság*, életéhez hasonló véget érhetett volna! Holt volna meg olly csendesen, a’ hogy élt. [...] Virág előtttem nem kevésbé tiszteletes ha csak embernek nézem, mint midőn Írónak. Barátom, tántoríthatatlan lelket visele azon két bolondság ellen mellynek az egész világ hódol, a’ fény és a’ pénz szerelmének; ’s előtte szent vala mindég a’ szent.”¹⁷¹ A Virág sztéláját készítő Ferenczy Istvánnak is igazodnia kell az elhalt költő alakját a közösségi emlékezetben rögzítő kultusz elvárásaihoz: a dombormű ikonográfiai programja szerint ugyanis a Haza (Pannonia) *hátulról* koszorúzza meg a megdicsőült poétát, mégpedig azért, „mert tudva lévén az ő visszavonult élete módja és minden pompát és dicsőséget

¹⁶⁸ A képviseleti beszédmódról lásd: DÁVIDHÁZI 2001.

¹⁶⁹ Kis János *Emlékezései* szerint Virág „elvonult filozófiai magányban élt” (BERZSENYI–KIS 1985, 993.). Jellemző, hogy még a névnapja alkalmából Vitkovics Mihály házában rendezett nagyszabású ünnepségen (1821. március 22.) sem vett részt. (Az ünnepségről lásd: *KazLev*, XVII/436–437; BAJZA–TOLDY 1969, 538.)

¹⁷⁰ VÖRÖSMARTY 1965, 259.

¹⁷¹ *KazLev*, XXI/204.

megvető karaktere, még holta után is elvonhatná magát ezen megtiszteltetéstől”.¹⁷²

A nemes aszkézis narratíváját aztán Toldy visszaemlékezései növelik olyan legendává, amely máig meghatározza „az eszméletes hazafiság fenkölt éneklőjéről” kialakított képet: „S nem mondtam el, a nyájas, aggkorában is nemzetiség és irodalomért ifjúi tüzzel lángoló férfiú mily gyermekded, jóakaró, egy valódi bölcshez és szenthez illő életű volt; mint gerjesztette s bátorította mindazokat, kik a budai szegény lakába búcsút jártak, s mint tanítgatta és segítgette őket – de el kell mondanom, hogy e nemes élet, mely félszázadon által csak a hazának világított, mennyi nélkülözések, mennyi szenvedések közt tengette napjait. [...] Szolgát soha nem tartott; télen kályhája sokszor hetekig nem fűlven, ’párducába’ burkolva, meredt kézzel irogatta halhatatlan műveit. [...] Szobája bútorzatát [...] fenyőfa nyoszolya, ily láda, ily könyvpolc, és ily fiókos asztalkája körül három szalmaszék tette [...] És e szegény lakban mily nagy voltál te nekünk és dicső, szent öreg! és maradsz mind végig.”¹⁷³

¹⁷² Ferenczy leírását idézi: CIFKA 1991, 642.

¹⁷³ TOLDY 1862, 4 és 9–10. Kosztolányi Dezső *Virág Bemede*k című cikke (1930) a Virág-legendárium XX. századi áthagyományozódását példázza (KOSZTOLÁNYI 1976, 91–92.). Lásd még: KISBÁN 1937, 21. Ugyanakkor ennek a magasztos és példaszerű imágónak ellentmondani látszik számos (kortársi) forrás. A Virág- (és persze Révai-) tanítvány Horvát István és Ferenczy Sándor levélváltásának néhány szöveghelye arra enged következtetni, hogy még a rajongva szeretett „Bardus” sem mentes az emberi gyengeségektől – például nem csupán eltűri, illetve elfogadja, de elvárja, sőt olykor meg is követeli az elismerést, a tiszteletadást, a dicsőítést. Amikor az ifjú tudósok mesterüket a literátorok között szokásos „Te írásra” (azaz „Római szövegre”) próbálják rábírní, Virág – Ferenczy beszámolója szerint – meglehetősen fanyalogva fogadja az ötletet: „Már ennek kényes, és el bizott büszkesége tsak ugy engedte azt meg, hogy tsak a’ levelekben, mellyeket hozzá írsz, nem pedig valamelly nyilván való írásban élj a’ *Te írással*.” Ferenczy a Virág-kapcsolat elmélyítésére, karbantartására irányuló gyakorlatias tanácsokkal is ellátja Horvátot: „Bátran tsiklandozhatod meg tehát a véres költőt. Tsak kezgy a’ dologhoz, ditsérd, magasztald – ezen hízik a’ Bentze barátosan!” (HORVÁT–FERENCZY 1990, 37.) Megkérdőjelezhetőek a költő szerzetesi szegénységével operáló életrajzi tételek is. Ferenczy 1807. ápr. 27-én Virág látványosan javuló életkörülményiről tudósítja Horvátot: „*Virág* már az uj szálásába költözött. Nagy Urat jadjik. A Rátz város felé vezető utban az úgy nevezett Arany Keresztnél a’ fölső emeletet egészen ő bírja. Négy ablakot számlálsz téres szobájában; [...] dölös commoditasban majd a’ széles palotájába sétálgat, tanul, ír, gondolkodik. Tegnap jó arabiai italt készített, a szobájiról (mert négy vagy öt vagyon) ditséretekre merülven nagy üdeig tartóztatott.” (HORVÁT–FERENCZY 1990, 103.) Karacs Teréz visszaemlékezései sem támasztják alá az aszketikus életvitelről szóló történeteket: „Vannak, kik a Virág anyagi viszonyait igen sötét színben tüntetik föl; de ez csak tulzás lesz. [...] Én ugyan Virágnál nem tapasztaltam soha fűtetlen szobát [...] Tudtommal anyagi sorsa sohasem bántotta.” (KARACS 1880, 1–2.)

Azt a megállapítást, miszerint Virág különös tekintélye elsősorban a századforduló irodalmában betöltött szertartásmesteri tisztséggel hozható összefüggésbe,¹⁷⁴ a recepciótörténeti fejlemények is alátámasztják. Népszerűsége számottevően csökken életének abban az (utolsó) időszakában, amikor irodalmi tevékenységét lényegében a *Magyar Századok* terjedelmes köteteinek összeállítására korlátozza. Temetése ugyan nemzeti szertartássá válik, de a *Budai temető* című Vörösmarty-epigramma már arról panaszkodik, hogy „Sírja fölött régen kis fa kereszte bedőlt”.¹⁷⁵ Az ő – Ferenczy István által készített – reliefje az első szobormű, amelyet magyar költő tiszteletére nyilvános ünnepségen (Nemzeti Múzeum, 1835) lepleznek le,¹⁷⁶ ám az 1860-as évek elején Toldynak már egy apologetikus bevezetővel kell választ adnia arra a kérdésre, hogy miért a „Magyar Nemzet Classicus Írói”-sorozat keretében jelenteti meg *Virág Benedek Poétai Munkáinak* „harmadik, teljesb” kiadását. Az *Előszó* – a laudációs érvrendszer szokványos kellékei mellett – egyfelől a jeles kortársak (így Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty) verses tanúságtételeit sorolja elő, másfelől Virág munkáinak „históriai becsét”, azaz fejlődéstörténeti jelentőségét hangsúlyozza: „azon nemzeti iránynak, melyet Horvát István az ő nyomain hozott be történetvizsgálatunkba, első megpendítője s kifejezett képviselője VIRÁG BENEDEK volt 'Magyar Századaiban'; első egyszersmind, ki költeményeiben a nyomorúlt jelennek csüggesztő világába a magyar hősvilág kétségtelenül nagy és biztató emlékezeteit idézve fel, költészetünket új tartalommal és lélekkel termékenyítette meg, s közvetve classicai műeposzunk alapvetője lett. [...] Virág költészetünk fejlődési láncolatában oly szem, melynek ismerete nélkül e fejlődés menetele csonka, érthetetlen”. Mindez pedig már elégséges a következtetéshez: a magasztalt poéta „classikusaink sorozatából, ha az maholnap szerves egésznek képezzen, ki nem maradhat”.¹⁷⁷ Ez a hol tekintélyekre hivatkozó, hol fejlődéstörténeti érvekkel operáló argumentáció azonban mégsem bizonyulhat egészen meggyőzőnek, hiszen indirekt módon mintha éppen azt igazolná, hogy Virág költészetének rangja poétikai-esztétikai érvekkel nem támogatható meg. Az *Előszó* persze pontosan érzékeli ezt veszélyt, és elhárítása érdekében egy másik Toldy-szövegre hivatkozik: „De az ő költeményei becse nem csak historiai, hanem

¹⁷⁴ Bíró Ferenc ebben a vonatkozásban óvatosan fogalmaz: „kialakulhat bennünk az a benyomás, hogy Virág Benedek tekintélye nem is költői-írói teljesítményén alapul”. (BÍRÓ 1998, 372.)

¹⁷⁵ VÖRÖSMARTY 1960, 113.

¹⁷⁶ Lásd: BÁN A. 1904, 12; CIFKA 1991, 642–644.

¹⁷⁷ VIRÁG 1863, V–VI.

költői, s itt azon álláspontot kell megragadnunk, melyet más helyt jellemeztem, s ez úttal ismétlenem annál kevésbé szükséges, mert azon írásom az e gyűjteményben szinte közlött 'Magyar Századok' előtt olvasható.¹⁷⁸ Toldy a Virág-költemények kiadásával – ahogy erre az *Előszó* is felhívja a figyelmet – „kettős kötelességet” teljesít: a személyes indíttatású *kegyeleti* gesztus határozott *rekanonizációs* szándékkal társul, azaz a kötet nem szorítkozik csupán az „atyai barát”, az „első buzdító” és „vezér” elhomályosult alakjának megidézésére, hanem mintegy újra be kívánja iktatni a magyar irodalomba „az igazságtalanul elfeledett férfiút”.¹⁷⁹

Mivel a poétai hivatásnak áldozott élet méltó jutalma nem lehet más, mint a nemzeti emlékezetben elnyerhető öröklét, ezért a literátori közösség tagjai szigorúan ügyelnek arra, hogy jeles költőtársaik (legalább haláluk után) részesülhessenek a közösség elismerésében. A megdicsőülés alapvető feltétele a poéta munkáinak gyűjteményes kiadása, amelyet többnyire a literátori közösség tekintélyesebb tagjai gondoznak; a szentesült szerző arcképét pedig – legalábbis Kazinczy intenciói szerint – festménynek kell megőriznie a vizuális emlékezet számára.¹⁸⁰ Az írók testülete – mintegy a nemzet lelkiismereteként megszólalva – azt is minden esetben jelzi, ha a poétai érdemhez nem társul a megérdemeltnek vélt jutalom. A megbecsülés elmaradása alapjaiban sérti a közösséget fenntartó erkölcsi rendet. Egyfelől azért, mert méltánytalan a hazáért élt (és halt) poétával szemben, másfelől pedig azért, mert a szomorú példa – ahogy ezt például az Ányosra emlékező Batsányi hangsúlyozza – „elkedvetleníti” a nemzet dicsőségéért munkálkodó többi literátort is: „El-felejtve nyúgszik szegény a' földnek gyomrában, mint-ha soha közöttünk sem lett volna! Hazánkfiainak érdemeikhez mutatott illetén érzéketlenségünk, ki-mondhatatlan, mi nagy kárára válik a' Hazának. Ez által nem csak efféle kintseink rejtekben maradnak, de még több más Íróink-is, kiket különben a' Hazának és ditsőségnek szeretete talán sok jeles dolgokra vezetne, meg-szomorodnak 's elkedvetlenednek. Ugyan-is mí-nékünk Magyaroknak, ha ditséretes igyekezeteink által Hazánknak tetszését, ezt a' mí számtalan fáradtságainknak egygyetlen egy, kedves takarmányát, meg nem nyerhettyük, mi szolgálhat még egyéb vallyon! ösztönünkre?”

¹⁷⁸ VIRÁG 1863, VI. A hivatkozott írás: TOLDY 1862.

¹⁷⁹ VIRÁG 1863, VII.

¹⁸⁰ MERÉNYI 1997, 146; MERÉNYI 2000, 69–70. Merényi Annamária arra is felhívja a figyelmet, hogy a kötetekben foglalandó szövegek korrigálásának – Kazinczy körében normatív – igénye „nem zárja ki a szentesülés lehetőségét, sőt éppen segítségével történhet meg a kanonikus mintákhoz való felemelkedés”. (MERÉNYI 1997, 146.) A korrekció elveihez és gyakorlatához lásd például: MEZEI 1998; SZILÁGYI 2000.

(*Ányos Pálról*)¹⁸¹ Az Uránia című folyóirat „A’ Litterátorok’ kevés betsületéről” értekező szerzője ugyancsak fehívja a figyelmet erre a (nagyon is gyakorlatias) összefüggésre: „De ki lesz Hazánkfia közzül, a’ ki reá vegye magát arra, hogy a’ Tudományoknak Életét és egész Erejét felszentelje, ha arra reá sem látszatik ügyelni a’ Haza.” (*A’ nemzet’ tsinosodása*)¹⁸² Csokonai költeményeinek egész sora tematizálja a nemzeti hála kérdéskörét – vagy magát a „Hazát” szólítva fel egy-egy aktuális írói teljesítmény méltó megbecsülésére: „Óh! Hazám, Hazám, szeressed, / kik szeretnek Tégedet. / Nagy Nevek’ gyémántra messed; / Ők derítik fényedet! (*Nagy Sámuel Sanderjére*);¹⁸³ „Áldjad tehát annak nevét Magyar Nemzet! / Kit Hazád nyelvének illy diszére nemzett.” (*Broughton Religiói Lexiconára*);¹⁸⁴ vagy az elmaradt elismerést panaszolva a tudós-litterátor sírja felett: „Még is betsetlen pusztá bogáts fedi / Hadház’ homokján szent tetemid’ helyét, / Még sints, ki Lantján a’ Dunához / Így keseregne: *Kímúla Földi!*” (*Dr. Földi’ Sírhalma felett*)¹⁸⁵ Csokonai síremlékének felállítását ugyancsak a nemzeti hála kinyilvánításának szándékával indokolja – Kazinczynak írott levelében – az ötletet felvető Cserey Farkas: „Mi a *Háláadatos Nemzet* nevébe ezen Hazai Verselőnknek emlékezete állandosítására lakta helyén álitatnánk edgy Monumentumot”¹⁸⁶); és a kezdeményezést támogató (illetve kisajátító) Kazinczy is a hálás utókor tiszteletét demonstráló szerepet tulajdonít a tervezett emlékjelnek: „ezen köz kedvellést nyert Íróknak sírját tisztelnék meg egy kövel, ’s így adnánk bizonyosságát, hogy a’ Nemzet azok eránt, a’ kik magokat érdem által ditsőítván, ő reá is fényt vontak, nem háládatlan.” (*Csokonainak sírköve*)¹⁸⁷ A monumentum terve, amely hatékonyan kapcsolja össze a „nagy embereknek” emelt síremlék eszméjét a patrióta hőskultuszt is integráló „poussini, delille-i, Kazinczy-féle Árkádia-gondolattal”,¹⁸⁸ persze már a kezdeményezők személye miatt sem számíthat a halhatatlanságnak meghalt poéta szellemi örökségét magáénak tekintő „Debreczen”¹⁸⁹ támogatására. A tervek szerint a síremlék megvalósításához

¹⁸¹ BATSÁNYI 1960, 109.

¹⁸² SZILÁGYI 1999, 315.

¹⁸³ CSOKONAI 1988, 115.

¹⁸⁴ CSOKONAI 1988, 69.

¹⁸⁵ CSOKONAI 2002, 73.

¹⁸⁶ Cserey – Kazinczynak (1805. ápr. 8.) = *KazLev* III/316.

¹⁸⁷ Hazai Tudósítások, 1806. XIV. szám (aug. 16.) = CSOKONAI 1960, 284.

¹⁸⁸ PÁL 1988, 160 és 168.

¹⁸⁹ A „Debreczen”-fogalom értelmezéséhez lásd az ún. Árkádia-pör dokumentumait (CSOKONAI 1960, 281–301.); illetve Gyapay László tanulmányát: *A debreceniség és Csokonai Kazinczy szemében* (= GYAPAY 2001).

szükséges összeget országos közadakozás biztosítaná.¹⁹⁰ Ez a külföldön már jól ismert, de Magyarországon még nem alkalmazott finanszírozási technika tökéletesen illeszkedik az emlékállítás – a kezdeményezők által felismert – identitásképző funkciójához. Ugyanis a Kazinczynak írt Cserey levél arra is felhívja a figyelmet, hogy az „emlékeztető építmény” nem csupán „Hazánfiai érdemeit” jutalmazná, azaz nem csupán kegyeleti, illetve *glorifikációs* igényeknek felelne meg, hanem „Nemzetünk díszt” is gyarapítaná, „edszersmind pedig a Jó igyekezetre is hathatós ösztönü tüzet” gerjesztene „Polgár Társainkban”, azaz el tudná látni a nemzeti *reprezentáció* és a hazafias *agitáció* feladatát is. Nem meglepő, hogy a debreceniek az országos gyűjtés gondolatát is a megszégyenítésükre irányuló stratégia egyik elemeként értelmezik: városuk áldozatkészségének és anyagi erejének megkérdőjelezését látják benne.¹⁹¹

A poéta tehát – olykor a virtus és a glória közötti közvetítést kisajátító literátori közösség protezsáltjaként ugyan, de – diadalmaskodhat az elmúlás felett, legyőzheti az ikonográfiai hagyományhoz igazodva pusztító szörnyetegként, „dühös Tirann”-ként perszonifikált halált (Csokonai: *Virág Benedek Úrhoz*; Vályi Nagy: *A’ halálhoz*; *Óda Csokonai Vitéz Mihályhoz Magyar poétához*).¹⁹² Ha pedig a testi mulandóság komor tapasztalatával a költői öröklét bizonyossága állítható szembe, akkor a költőre való emlékezés retorikáját sem a veszteség fájdalmának, hanem a halhatatlanságot érdemlő nagyság felmutatásának kell uralnia. Az elhalt poéta dicsőségét hirdető (s így a költői önreprezentáció kelléktárába tartozó), az epicediumok műfaji sajátosságait megőrző emlékkersekből ugyan többnyire nem hiányzik a konvencionális *lamentatio*, ám a költői halhatatlanság (oxymoronos) toposzára épített, kiengesztelő-vigasztaló zárlat a panaszt át tudja fordítani az elmaradhatatlan *laudatioba*. Virág Ányos Pálnak emlékezete című költeménye például rendkívül hatásosan alkalmazza a *consolationak* ezt a glorifikációs célzatú változatát: „Akkori fájdalmát szívemnek (jól jut eszembe) / Egy Múza így vigasztalá: / Mit gyötröd

¹⁹⁰ „Ezen emlékeztető építmény fel állításához vélekedésem szerint úgy juthatnánk, ha nemes szívü Hazafi Barátainktul annak fel állítására elégséges Summa pénzt szereznök” – írja Cserey Kazinczynak. (*KazLev* III/316.)

¹⁹¹ PRAZNOVSZKY 1998, 16.

¹⁹² „De Én, ha minden fegyver’id’ ellenem / Készítéd-is, nem reszketek, oh dühös / Tirann! Hatalmadtól, nevetve / Nézem erőszakod’ a’ Mukandónn.” *A’ Halálhoz* (55. óda) = VÁLYI NAGY 1999, 173. „Látom lábod alatt a’ letipoort halált – / Ní, mint küzdik az Éj’ rettenetes fija! / Mint tajtézkik atzél ínye, ’s eszén kívül / Mint ordítja kiverett fogát!” (*Virág Benedek Úrhoz* = CSOKONAI 1994, 227.)

magadat? minek öntöd könyveid' árját? / El nem hal, úgy mond, Ányosod.”¹⁹³ Ezt a sémát követi például *A Múzsza panasza Barcsay Ábrahám sírjánál* című Vitkovics- és a *Vitkovics' emlékezete* című Vörösmarty-költemény is: „Halhatatlanság fia! hamvaidra / Halálnak cyprusa, e szent poraidra / Árnyéket nem vethet; büszke hatalmának / Nem vagy te prédája. / Ó élsz a hazának / Szívében örökké”; „Hasztalanúl bús záraidon vítt bánakodásunk: / Honnunknak többé vissza nem adnak azok. / Társtalan a' fekető földben nyugodandol ezentúl, / 'S néma halál hallgat szózatot ajkaidon. / De te nem olly voltál, hogy örökre feledt hamuvá légy”.¹⁹⁴ Az emlékkersek persze – az „Absint inani funere neniae / luctusque turpes et querimoniae” horatiusi imperatívuszának¹⁹⁵ engedelmeskedve – egyszerűen el is hagyhatják a *lamentatit*. A halottak siratásáról való lemondás ugyan nem igazán felel meg a *memento mori* képzetét hangsúlyozó keresztény kegyesség szokásrendjének, viszont egyáltalán nem áll távol a mártír- és szentkultusznak attól az igyekezetétől, amely a halál tényének eltörlésére irányul. Ahogy Peter Brown fogalmaz: „A rendkívüli halottak sírjait nem érintették a halál rendes tényei.”¹⁹⁶ A költők sírjára szánt epitáfiumok, illetve a sírversként olvasható költemények szinte kivétel nélkül a „letipott halál” toposzát variálják: „Nem vagy Egünknek alatta 's közöttünk; mert te halandó / Nem vagy már; élsz, 's ezt hirdeti versezetem.” (Virág Benedek: *Bessenyei Györgynek Emlékezete*); „Kisfaludyt ne keresd e' keskeny sírban, o honfi! / 'S a rövid élet után holtnak örökre ne véld; / Itt csak elomlandó tetemeit jelelék ki baráti: / Fenn van időt múltó szelleme műveiben.” (Vörösmarty Mihály: *Kisfaludy Károly' sírjára*).¹⁹⁷

¹⁹³ VIRÁG 1799, 67.

¹⁹⁴ VITKOVICS 1980, 102; VÖRÖSMARTY 1960, 61.

¹⁹⁵ Horatius: *Ad Maecenatem* (Carm. II. 20. 21–22.). Kardos László fordításában: „Nincs kit temetned, hagyd el a gyászoló, / a csúf jajongást, felzokogó panaszt”. (HORATIUS 1961, 177.) Lásd még Ennius sírfeliratát: „Nemo me lacrimis decoret, neque funera fletu / Faxit. Cur? Volito vivus me ora virum.” Bálint István János fordításában: „Senki meg ne könnyezzen, sírással meg ne gyászoljon. Miért? Mert élve szállok szájról szájra.” (HORATIUS 1997, 266–267.)

¹⁹⁶ BROWN 1993, 103.

¹⁹⁷ VIRÁG 1822, 210; VÖRÖSMARTY 1960, 91. Ehhez a típushoz lásd még Lévay József *Gyulai Pál sírkövére* című sírversét: LÉVAY 1925, 19. Bizonyára nem lenne érdektelen megvizsgálni azt a kérdést, hogy van-e kapcsolat a költői halhatatlanság toposzában formulázott önreprezentációs ideológia és a klasszikus fogalmának statikus (például elioti, sőt gadameri) felfogása között. A gadameri hermeneutika szerint ugyanis a klasszikus „nem szorul rá arra”, hogy befogadása során előbb „legyőzzük” a történeti távolságot, mivel ennek leküzdését „az állandó közvetítésben” maga a klasszikus hajtja végre. Az így értett „időtlenség” azonban nem más, mint „a

Az emlékkersekeknek mind az epicedium-, mind az epitáfium-hagyományra alapozott változata előszeretettel azonosítja az utókor (*posteritas*) fogalmát az öröklét (*perennitas*) fogalmával. Pedig a Diderot által „az ész fantomjának” nevezett,¹⁹⁸ szekularizált túlvilágként működő, a bárdköltészetben közösségi emlékezetként értett *utókor* időbeliségének tapasztalata – ahogy erre már az *Exegi monumentum aere perennius*-toposz is figyelmeztet¹⁹⁹ – szükségessé teszi a disztinkciót. Ha ugyanis a költő nevének és munkáinak áthagyományozása a nemzet (időben távlatos) létét feltételezi, akkor az elnyert öröklét is csak korlátozott érvényű lehet. Azaz míg a nemzet létét a nemzeti nyelvet „fenntartó” költő áldozatos tevékenysége szavatolhatja, addig a költő halhatatlanságának csak a nemzet fennmaradása lehet az egyetlen biztosítéka. Batsányi például költő és nemzet egymásra utaltságának magasztos tézisével zárja az Ányos-kiadásához csatolt rövid életrajzi áttekintést: „Megholt! ’s több esztendeje már, hogy nintsen közöttünk: de él még hazája’ fijainak emlékezetében, és élni fog saját munkájiban. Valamíg a’ Magyar Nép helyet foglalhat a’ Nemzetek között, nem fog elfeledkezhetni e’ poétájáról; – mert azoknak számában volt, a’ kik egész életeket ő-néki szentelték, ’s nyelvét, és ez által nemzeti lételét, fenntartották.” (*Ányos’ élete*)²⁰⁰ A *feltételes öröklét* formulájára épül a Batsányi *Báróti Sándor képe* alá című elógiuma is: „Híven szolgálta a hazát; / Fenn lészen érdeme, / Míg el nem hagyja szép szavát / Árpád dicső neme.”;²⁰¹ csakúgy, mint Csokonai *Rátz Sámuelhez* című költeménye: „Míg Magyar leszz, és a’ Magyar míg Búrhávet szereti: / Meg-marad az Úrnak Neve, meg-marad dítséreti.”;²⁰² Pálóczi Horváth Ádám Horatius-reminiscenciákkal zsúfolt Csokonai-emlékverse: „Ide le a’ menykő sem hat – méjj kriptá – sem olvasztó / Tűz az árnyéknak

történeti lét egyik módja”, azaz „a ’klasszikus’-ban a történeti létnek egy általános jellemzője csúcsosodik ki: megőrzés az idő vasfoga ellenében”. (GADAMER 1984, 206.) Lásd még a *Goethe, a bölcs és a Mit jelent az, hogy klasszikus?* című Eliot-esszét (= ELIOT 1981). A klasszikus fogalmának a *monumentalizáció* fogalmával való kapcsolatáról lásd: BENETT-ROYLE 1999, 44–49.

¹⁹⁸ *Levelek Falconet-hoz* (ford. Ludassy Mária) = LUDASSY 1975, 373.

¹⁹⁹ A horatiusi locus az (időbeli) feltételelességet hangsúlyozza: „Non omnis moriar, multaque pars mei / vitabit Libitinam: usque ego postera / crescram laude recens, dum Capitolium // scandet cum tacita virgine pontifex.” (*Carm.* III. 30, 6–9.) Devecseri Gábor fordításában: „Meg nem halhatok én teljesen: elkerül / téged, síri folyó, jobb felem; és nevem / folyton fényesedik, míg Capitolium / dombján megy föl a Pap s véle a néma szűz.” (HORATIUS 1961, 259.)

²⁰⁰ BATSÁNYI 1960, 122.

²⁰¹ BATSÁNYI 1953, 80. A „nagy elógium” történetéről lásd a kritikai kiadás jegyzeteit: BATSÁNYI 1953, 394.

²⁰² CSOKONAI 1988, 26.

nem árthat; sem a' mindent apasztó / Regiség, meg nem semmisít,
's még magyarul beszélnek / A' Magyarok; mind a' kik itt előttem
állnak; élnek.”,²⁰³ valamint Berzsenyi *Barátimhoz* című
költeménye: „A' tí érdemeket 's míveteit élni fog, / A' míg egy
Magyar él a' Duna' partjain.”²⁰⁴

Az enyészeti feletti hatalom képzelete alapozza meg a poézis tekintélyét, és ez a presztízs teszi lehetővé a költőknek azt, hogy – egymást gyakran „Magyar Ossián”-ná, illetve „Hazám' Bárdusá”-vá emelve – bebocsáttatást nyerjenek a „Dicsőség Templomába”, amely így nem csupán a hősi múltat megőrző és áthagyományozó közösségi emlékezet, hanem a költői önreprezentáció kitüntetett helyeként nyeri el funkcióját. Csokonai ódája éppúgy a „Hazám' Bárdusa”-titulussal kívánja a *Poétai munkák* szerzőjét eljegyezni a halhatatlanságnak,²⁰⁵ mint ahogy Virág ódája is erre a hasonló egybevetésre épülő, toposzként állandósuló, a klasszikus retorikák által *antonomasiaként*, illetve *pronominatioként* rendszerbe foglalt figurára építi Baróti Szabó Dávid méltatását: „Melly tűzbe hoztad szívemet, oh magyar / Hazánk' szerentsés Bardusa! Nemzetünk' / Díszére termett Ossziánunk, / Mennyei hangozatú Poétánk!” (*Baróti Szabó Dávidhoz*)²⁰⁶ Virág Batsányit is méltónak tartja az „Ossziánunk”-címre.²⁰⁷ Baróti Szabó, illetve Kisfaludy Sándor ugyancsak az Ossziánt fordító és a nemzeti bárd szerepét próbálgató Batsányit nevezi „fő bárdus”-nak, illetve „Magyar Ossián”-nak,²⁰⁸ Batsányi „poétai testamentuma” pedig Kisfaludyt tartja méltónak a „Néped hív bárdusa”-titulusra.²⁰⁹ És mivel a *nemzeti költő* – Kisfaludy számára fenntartott – (szakrális) státusa nem alapozható meg csupán a bárdköltészeti szerephagyomány aktualizálásával, ezért a *Poétai elmélkedéseknek* a Pindaros és Horatius által közvetített, a *Musarum sacerdos*- és Shelley-féle *legislator* (azaz törvényhozó)-szerepben kiteljesedő orphikus tradícióhoz²¹⁰ is hozzá

²⁰³ CSOKONAI 1960, 271.

²⁰⁴ BERZSENYI 1979, 89.

²⁰⁵ CSOKONAI 1994, 227. Lásd még Ferenczy János Horvát Istvánhoz írott levelét (1806. szept. 29.): „a' mi kedves Bárdusunk Virág”. (HORVÁT-FERENCZY 1990, 20.)

²⁰⁶ VIRÁG 1799, 40.

²⁰⁷ Magyar Museum, II/140.

²⁰⁸ BARÓTI SZABÓ 1789, I/173; Kisfaludy Sándor – Batsányi Jánoshoz (Klagenfurt, 1796. dec. 18.) = KISFALUDY S. 1893, VIII/102.

²⁰⁹ *A magyar költő idegen messze földön. Poétai elmélkedések* = BATSÁNYI 1953, 131.

²¹⁰ Ehhez lásd: Horatius: *De arte poetica* (Epist. II. 3, 391–405.); SHELLEY 1995, 50. Lásd még a költészet orpheuszi küldetését hangsúlyozó néhány fontosabb szöveghelyet: „mindenkor a' Poézis vőlt minden szép mesterségek körül leg-első, melly a' Népeket vadságokból ki-vetkeztetvén, a' mélyebb Tudományoknak el-fogadására alkalmasakká tette. Liniusnak, Orpheusnak,

kell kapcsolnia a költőtárs poézisét. A Kisfaludyban felismert költőideálban egyszerre mutatható fel a közösségi emlékezetet reprezentáló *ossziáni* és a civilizatorikus küldetésre vállalkozó *orpheuszi* költészetfelfogás: „Ott a hegyet völgyet érezni tanítja, / S a mult idők legszebb csudáit újítja, / Mind saját nagy nevét halhatatlanítja, / Mind népe jobb részét egyre boldogítja.”²¹¹

Az „Árpád fiainak tüzes Petrárkája”-megszólítás²¹² viszont arra a kanonikus funkcióra utal, amelyet Kisfaludy a kialakuló munkamegosztás szerint tölt be a magyar irodalomban. A *Poétai elmélkedések* egyik változatához csatolt *Jegyzések* külön is hangsúlyozza, hogy „ezen költeménynek nagyobb része [...] sümegi koszorús poétához vagyon intézve; ki a magyar Petrárka dicső nevét minden tekintetben oly igen megérdemlette”.²¹³ A kortársak számára nyilvánvaló, hogy a Himfy-kötetek dalnoka a hazai irodalom ügyét egy Petrarcahoz kötött (és életrajzi analógiákkal is alátámasztott) költőszerep kimunkálásával igyekszik előmozdítani. E törekvést méltányolva Kis János már 1802-ben „magyar Petrarcának” nevezi *A kesergő szerelem* szerzőjét.²¹⁴ Batsányi – a *Mercure Etranger*-ben megjelent cikksorozatában – a francia olvasóknak mutatja be ugyanígy Kisfaludyt,²¹⁵ majd 1818-ban *A' Magyar Petrarka Tisztelőjinek!* címmel adja közre a költőtárs dicsőségét zengő költeményét (amelyet aztán a *Poétai elmélkedések* meglehetősen instabil, variatív szövegfolyamába épít be),²¹⁶ és értekező munkáiban is többször feltűnik ez az identifikációs formula.²¹⁷ Batsányi egyébként annak ellenére

’s Amphionnak tsuda-tételei isméreatesek.” (a Magyar Museum *Bé-vezetése* = BATSÁNYI 1960, 95.); „Az igaz Litterátor hozza le, mint egy második Prometheus, az Égből a’ Böltesség’ szép Világát; a’ terjeszt a’ Nemzetekre Dítsősséget, és Virágozást, és Közböldogságot” (*A’ nemzet’ tsinosodása* = SZILÁGYI 1999, 316.); „A műveltség kezdő korában minden nemesb érzemény és ismeret költő által énekelteték.” (Kölcsey Ferenc: *Emlébeszéd Berzsenyi Dániel felett* = KÖLCSEY 1960, I/725.); „A művelődés mindenütt és mindenkor, Homér vagy Dante képében, de a költők által kezdetett meg. Költőiben látá minden nemzet az indítványozókat és elfogadá indítványukat.” (Erdélyi János: *Vörösmarty Mihály Minden Munkái* = ERDÉLYI 1986, 185.). Az orphikus hagyományról és a váteszi típusú költészetről lásd még: CSETRI 1986, 51–55; DEBRECZENI 2000.

²¹¹ BATSÁNYI 1953, 131.

²¹² BATSÁNYI 1953, 131.

²¹³ Szépliteraturai Ajándék, 1825, 121–136. Lásd: BATSÁNYI 1953, 482.

²¹⁴ *KazLev*, II/458.

²¹⁵ *Examen de plusieurs poèmes hongrois, et traductions de quelques fragments de ces poèmes* = BATSÁNYI 1960, 381. Batsányi szerzőségéről lásd: BATSÁNYI 1960, 601–602.

²¹⁶ *Hasznos Mulatságok*, 1818, I, 225–228. Lásd: BATSÁNYI 1953, 473.

²¹⁷ BATSÁNYI 1961, 173 és 307. A hiperbolikus helyettesítővé alakított literális név minősítő funkciójáról lásd: ZUMTHOR 1991, 117.

„magyar Petrarcaként” emlegeti Kisfaludyt, hogy Kazinczy már Himfy-recenziójában fenntartásainak ad hangot: „K. urat sokan *magyar Petrarcának* nevezték: némelyek magyar Petrarcának és Anakreonnak egyszersmind. Mintha egyik a másikat el nem oszlatná! [...] Rec. ezen összehasonlításnak indító okát egyedül azon kevés tekintetű környülállásban leli, hogy K. úr is szonettekben s canzonékban énekli a szerelem kínjait és hogy a lajstrom itt is éppen azon mód szerint vagyon nyomtatva, a könyv végében, mint a Petrarca kiadásában szokták nyomtatói. – A Petrarca énekeinek egészen más a tónusa, mint a mi Himfy-Kisfaludynkéinak.”²¹⁸

A Himfy-recenzió szerzője persze nem általában a *locus comparativus* – a magyar irodalom tagoltságát és fejlettségét is kifejezésre juttató – névcserés változata ellen emeli fel a szavát, hiszen (Kisfaludyhoz hasonlóan) ő maga is egy kanonikus szerepminta követésével igyekszik saját irodalmi helyét meghatározni, azaz – ahogy erre éppen Kisfaludy hívja fel a figyelmet – mint „Széphalomi Göthe”²¹⁹ kíván a „Dicsőség Templomába” bevonulni. A weimari írófejedelem iránti rajongása lemérhető az 1815. október 22-én Bölöni Farkas Sándornak írt leveléből: „Göthével ismerkedjél-meg és Göthével, és ismét meg ismét Göthével. Az én bálványom mindenben ő”.²²⁰ A lelkes propagandával azonban nem csupán Goethe hazai kultuszát, hanem saját vezérköltői státusát is meg kívánja alapozni, így a bálványozás szinte észrevétlenül fordul át a bálványozó bálvánnyá emelésébe. Kazinczy – ahogy Halász Gábor fogalmaz – „egész életén át iparkodott goetheivé válni”.²²¹ Ezt az ambícióját már az 1807. október 17-én Cserey Farkashoz írott levelében felfedi („ha választás engedtetnék magamat egy varázsból ütése által azzá tennem a’ magyarban a’ mi egyike vagy másik a’ Német Irók közt, Göthévé üttetném magamat”²²²), és bizonyára nem tekinthető véletlennek, hogy a Goethe névvel jelzett írói státusra éppen abban az 1817. május 7-én keltezett levelében jelenti be igényét, amelynek címezte a mester életrajzának megírására készülő Szemere Pál: „ha Göthét csak úgy tekintjük mint Nyelv-mívészt, én vagyok, lehetek az a’ *Magyarnak* és *most*, a’ mi 1800 körül Lessing és

²¹⁸ *Recenzió Himfy szerelmei-ről* = KAZINCZY 1979, 734.

²¹⁹ Kisfaludy Sándor – Ruszek József keszthelyi apátnak (Sümege, 1816. jún. 3.) = KISFALUDY S. 1893, VIII/297.

²²⁰ *KazLev*, XIII/241. Ehhez lásd még Fried István *Goethe és Kazinczy (Goethe magyar recepciójának néhány kérdése)* című tanulmányát. (= FRIED 1996.)

²²¹ HALÁSZ 1938, 36.

²²² *KazLev*, V/195–196.

Klopstock után Göthe a' Németnek".²²³ És talán az sem véletlen, hogy Kisfaludy éppen ekkor teszi ismételten szóvá – mégpedig a honi literatúrát sújtó „Tyrannizmus” egyik fejleményeként – a mester „magyar Göthévé változását”.²²⁴ A vezérköltő – Goethe példája által inspirált és a széphalmi mesterben megtestesülő – ideáját Kazinczy régi ellenfele, Batsányi is egyre növekvő ellenérzéssel szemléli. A *Pennatsata* gúnyos megjegyzése elsősorban Kazinczyt veszi célba: „mí [...] a' mí új-magyar oskolánk' díszait 's híresebb tagjait és *szép lelkű* vezéreit nem tsak [...] tsudálva, bámúlva ditsérvén magasztalván, a' felhőkig emelhettyük [...]; hanem az okos politika még azt-is nyilván és különösen megkívánnya tőlünk, hogy őket utóllýára még a' most élő külföldi legjelesebb Írókhoz és első rendbéli Költőkhöz-is hasonlítsuk, sőt minden további félszeg tartózkodás nélkül egyenesen Magyar *Schillerek* ' és *Göthének* nevezzük”.²²⁵

Az ódaköltő és Horatius-fordító Virágnak viszont legteljesebb egyetértésben ítélik oda az íróársak a „magyar Horatius”-címet: Vitkovics és Berzsenyi ódái egyaránt „hazánk Flaccusa”-ként, illetve „Honnom' Flaccusa”-ként magasztalják a *Poétai Munkák* szerzőjét, és nekrológiában Horvát István is mint „Magyar Horátius”-tól búcsúzik a költőtől.²²⁶ Horvát naplója szerint maga Virág is „nagyon sohajtja” a „Magyar Horátz” nevezetet,²²⁷ bár egy Kazinczynak küldött levelében mintha éppen elhárítani igyekezne a megtisztelő titulust: „Van e hire nálatok az Allgemeine Lit. Zeitungnak? ha megkapod, olvasd [...] abban azt, a' mit a' Poétai Munkákról írt egy Bétsi és Pesti Tudós. [...] A' deák Horátziusnak, a' mennyire tölem kitelhetik, *imitator*-ja – de nem *servum pecus*-a – akarok lenni. Ha Magyar Horatzius is vagyon, az az Allgemeine Lit. Zeitungban lakik tsak.”²²⁸ Virág ugyanakkor minden vonakodás és tartózkodás nélkül nevezi „budai Anacreon”-nak Verseghy Ferencet.²²⁹ Szemere Pál viszont abban a Csokonaiban látja „az új

²²³ *KazLev*, XV/182.

²²⁴ A Dessewffy Józsefhez írott levél oly sokszor idézett szöveghelye: KISFALUDY S. 1893, VIII/328.

²²⁵ BATSÁNYI 1961, 304. Kis János és Kazinczy egyébként Kölcseynek szánják a „magyar Schiller”-titulust: „Méltán magyar Schillert várhatnánk belőle, ha a' Magyar Publ. Schillereket és Göthéket nevelhetne. [...] Kölcseyben Schilleri lélek lakik.” (*KazLev*, XI/69–70.)

²²⁶ VITKOVICS 1980, 97; BERZSENYI 1979, 47; HORVÁT 1830, 129. Lásd még Vitkovics Mihály levelét Kazinczyhoz (1809. szept. 4.): „Egy délutáni vidámságában [Virág] értenem adta, hogy egy kevés Tokait szeretne tőled kapni fölöstökömre. – Ha módgyát ejthedd, küldgy ezen Flaccusunknak pegazust.” (*KazLev*, VI/516.)

²²⁷ HORVÁT 1967, 111.

²²⁸ *KazLev*, II/456.

²²⁹ *KazLev*, III/142.

poéták / Anakreonját”,²³⁰ akit egy Kövi nevű poéta „a’ Magyar Máró”-ként sirat el,²³¹ bár ezt a titulust Bod Péter – a „magyar Ovidius” címmel együtt – már korábban Gyöngyösi Istvánnak adományozza.²³² Gyöngyösit a névcserés figurákat kedvelő Batsányi „magyar Pindaros”-ként mutatja be, Faludi Ferencet pedig „Magyar Theokritus”-ként, majd (talán Révai Miklós Faludi-kiadásának előszavára emlékezve) „magyar Ciceró”-ként méltatja – nem törődve azzal, hogy ezt az utóbbi titulust Szaitz Leó Pázmány Péternek foglalja le.²³³ Az *antonomasiára* alapozott megfeleltetéseknek egész rendszere bontakozik ki például Horvát István és Ferenczy János levelezésében,²³⁴ vagy éppen Toldy Ferenc munkáiban.²³⁵ Talán ebből a néhány példából is levonható a következtetés: a kor literátorai kikezdzhetetlen tekintéllyel bíró irodalmi nevek (kölcsonös) tulajdonításával igyekeznek egymást az írói kar mértékadó tagjaiként elismerni, illetve a jeles elődöket a „Dicsőség Templomába” beemelni.²³⁶ E regisztrációs procedurából az a Ferenczy István sem maradhat ki, aki Csokonai, Kazinczy és Virág arcképének márványba vésésével járul hozzá az írói önreprezentáció szolgálatába állított panteon-idea

²³⁰ A *Gráciák éneke* = CSOKONAI 1960, 169.

²³¹ *Csokonai sirhalma* = CSOKONAI 1960, 252.

²³² BOD 1982, 318.

²³³ Lásd: *Suite des Notions sur la Langue et la Littérature des Hongrois* = BATSÁNYI 1960, 376; *A’ Magyar Tudósokhoz. Faludi Ferentz ’s több más Magyar Költők’ Munkáinak Kiadásáról* = BATSÁNYI 1961, 74; *Faludi Ferentz’ Vesei. Toldalék. Faludi Ferentz’ Életéről, ’s Munkájáról, és a’ Magyar Nyelvről ’s Versszerzésről* = BATSÁNYI 1961, 118. (Batsányinak egyébként – Szerényi Vilmos álnéven – a Kazinczy tanítvány Szent-Miklóssy Alajos válaszol, aki persze a „Magyar Theokritus”-titulus elutasításával nem Faludit, hanem Batsányit veszi célba: „Midőn B. Úr Faludit mint Pásztori költőt Teocritosszal egy karba helyhezteti, nem egyebet árul el, hanem hogy a’ pásztori költésnek ezen Fejedelmét vagy csak nevéből ismeri, vagy hogy szellemét fel nem fogta.” (BATSÁNYI 1961, 529.) A hivatkozott Révai-hely: FALUDI 1786, I/11. Lásd még: *Válogatott szép magyar mondások ama Magyar Tzitzerónak, kárdinális Pázmány Péternek Kalauzából.* (= SZAITZ 1788.)

²³⁴ Itt például Révai Miklós mint „a’ Magyar Adelung”, Szemere Pál mint „a’ Magyar Anacreon”, Vitkovics Mihály mint „a’ Magyar Pope” említetik. (HORVÁT-FERENCZY 1990, 29, 251, 258.)

²³⁵ A *Handbuch* bevezetője például magyar Homéroszként említi Czuczor Gergelyt és magyar Tassonak nevezi Vörösmartyt. Erről lásd: DÁVIDHÁZI 2002, 38.

²³⁶ További példákról, illetve a névcserés alakzatra épülő toposz inverz változatáról (például Burns Róbert mint „a skótok Petőfije”) lásd: PORKOLÁB 2000.

megvalósításához: az első magyar képfaragót a hálás írók a „magyar Canova” címmel tüntetik ki.²³⁷

A *magyar* epithetontból és egy kanonikus szerzői névből képezhető, az intézményesülő magyar literatúrában oly gyakran feltűnő figura tehát elsősorban az *identifikáció* feladatát látja el: nem csupán a hagyományos irodalmi szerepkörök elosztására irányuló igényt fejezi ki, hanem a munkamegosztásra alkalmas írók létezését is látványosan demonstrálja; nem csupán egy tagolt (hol analógiásan *respublikaként*, hol metaforikusan *szent koszorúként* elgondolt) írói testület működéséről ad hírt, de arra is felhívja a figyelmet, hogy a klasszikusokkal is összemérhető teljesítményre képes literátorok sikerrel teljesítik a nemzeti reprezentáció feladatát.²³⁸ A honi literátorok klasszikus auktorokként vagy modern klasszikusokként való megnevezése így egyszerre szolgálhat *klasszifikációs* (azaz az irodalomban betöltött szerepre utaló), *legitimációs* (azaz a szerepre való alkalmasságot igazoló) és *laudációs* (azaz a szereplést minősítő) szándékot. A névcserés alakzat multifunkcionalitását már a „rég” retorika²³⁹ hangsúlyozza, hiszen egyaránt alkalmasnak tartja a helyettesítésre (*substitutio*), az ékesítésre (*ornatio*) és a nagyításra (*amplificatio*); illetve – a Blair-féle retorikai taxonómia terminusaival élve – az egybevetésnek mind a „magyarázó”, mind a „szépítő” típusába besorolhatónak véli.²⁴⁰ „Íly módon elegánsan dicsérhetünk vagy sértegethetünk” – tanácsolja A. C. Herenniusnak ajánlott *rétorika* is.²⁴¹ Ez utóbbira törekszik például Kazinczy, amikor „tordai Leoninus”-nak nevezi a „mesterkedő” Gyöngyösi Jánost.²⁴² Itt a figura toponimikus előtagja és antroponimikus utótagja között olyan termékeny (*contradictio in adiecto*-jellegű) feszültség keletkezik, amely a titulust már a *vituperatio* eszközévé teszi.

Az emlékezet kanonizálása

²³⁷ Lásd például Péczely József *Képfaragó Ferentzy Istvánra* című epigrammáját és Sárváry Pál *Csokonay életének töredék vonalai* című feljegyzését: CSOKONAI 1960, 358 és 398.

²³⁸ Ahogy Ferenczi László írja: „Versben és prózában van egyfajta katalógusszerű számbavétele annak, hogy kik dolgoznak, kikre lehet számítani. A költők verseik számottevő százalékában egy másik költőt ünnepelnek.” (FERENCZI 1988, 104.) A klasszikus auktorokkal és a modern klasszikusokkal való összevetésről lásd még: MARGÓCSY 1984, 301–302; MERÉNYI 1997, 145–146; MERÉNYI 2000, 61–63.

²³⁹ Az elnevezést a Barthes-i értelemben használom: BARTHES 1997.

²⁴⁰ BLAIR 1838, I/316–317.

²⁴¹ CORNIFICIUS 1987, 249.

²⁴² *KazLev*, III/275.

A haza nagy embereinek dicsőségét zengő, „az Érdem Templomát” felépítő bárdköltészet több alapvető felismerést hagyományoz az új évszázadra. Tudatosítja például azt, hogy az emlékezet *nemzetkonstituáló* szereppel bír. E gondolat nagyhatású kifejtésére majd az a Kölcsey vállalkozik *Mohács* című (fiktív) orációjában, aki fontos önreflexiós pillanatként, a közösség identifikációs önmegújításának lehetőségeként tekint a csatavesztés háromszázadik évfordulójára.²⁴³ Az emlékbeszéd szónokát nem a nevezetes esemény (rekonstruálható) körülményei és (aktualizálható) tanulságai érdeklik, inkább a történelmi emlékezet nemzetteremtő és -fenntartó funkcióját hangsúlyozza: „És mi a haza egyéb, öszvetartozó nagy háznép egészénél? Minden ily nagy háznépet saját nyelv, saját szokások, saját ősek, saját hagyomány, saját jó és balszerencse kötnek együvé, s választanak el egymástól. S ez előszámláltak mind múltból hatnak a jelenre, mind lélekről lélekre és szívről szívre plántált emlékezeten nyúgosznak [...] Minden nemzet, mely elmúlt kora emlékezetét semmivé teszi, vagy semmivé lenni hagyja, saját nemzeti életét gyilkolja meg”.²⁴⁴ A tricentenáriumi gyászünnepnek tehát azért tulajdonítható kivételes jelentőség, mert alkalmat ad a közösség azonosságtudatát biztosító, „nemzetontológiai elvként” értett emlékezet²⁴⁵ (intézményes) működtetésére.

A emlékezet átörökítésére – legalábbis a bárdköltészeti szerepfelfogás szerint – elsősorban a poézis hivatott. A hazafiak emlékezetében élő (spirituális) haza elsőrendűen a költészet által létezik, és ennek az emlékezetnek a nemzeti történelemről szóló poézis a legfőbb megjelenési módja.²⁴⁶ Azonban éppen a nemzet poétájaként ünnepelt Virág pályafordulata figyelmeztet arra, hogy a közösségi múlt *emlékezetessé* tételében a történetírás is egyre nagyobb szerephez jut. Virág terjedelmes történelmi munkájának, a *Magyar Századoknak* a jelentősége nem csupán abban ismerhető fel, hogy remekül kiaknázható történelmi arcképcsarnok és jelenettár az írók és képírók számára (bár közvetlen hatása és gyakorlati felhasználhatósága talán leginkább efféle dramatikus hős- és témakatalógusként mutatkozik meg²⁴⁷), hanem abban is, hogy koncepciózus kísérlet a történt dolgok „nemzeti

²⁴³ Az évfordulók önaffirmációs funkciójáról lásd: KULCSÁR-SZABÓ Z. 1997, 35.

²⁴⁴ KÖLCSEY 1960, I/1222 és 1226–1227.

²⁴⁵ SZILI 1996, 87. *Emlékezés* (emlékezet) és *identitás* fogalmainak korrelatív viszonyáról lásd például: TODOROV 1996, CANDAU 1996, RICOEUR 1999a, CARR 1999.

²⁴⁶ BÍRÓ 1998, 170.

²⁴⁷ Ehhez lásd: MEZEI 1983, 428.

parainézissé”²⁴⁸ formálására. Virág terjedelmes munkája nem szokványos kompiláció, nem egyszerűen szelektív újramondása az elődök tudásának (historiográfiai becse ennek ellenére meglehetősen csekély), hanem olyan narratíva, amelynek elbeszélője a közösségi múlt megőrzésre és áthagyományozásra méltó eseményeinek (hieratikus) rögzítését, „szimbolikus alakzatokba” való rendezését, az emlékezet kanonizálását tekinti elsődleges feladatának.²⁴⁹ E tacitusi indíttatású történeti konstrukcióban – a narrátor szavaival – „századok szerint” előadva lelhetőek fel „az emlékezetes dolgok”, vagyis mindaz, „a’ mit méltó ismertetni ’s tudni”.²⁵⁰

Figyelmet érdemel, hogy míg Virág (és korábban Csokonai²⁵¹) számára a történetírói ambíciók minden probléma nélkül összhangba hozhatók a (bárd)költői küldetéssel, addig a Virágot „nagy lelkű oktatójuknak”²⁵² tekintő ifjú literátorok (így Horvát István, Ferenczy János és Vitkovics Mihály) már ambivalens módon viszonyulnak a mester látványos pályafordulatához. Egyfelől üdvözlük a *Magyar Századokat* mint jelentős hazafiúi teljesítményt (ahogy a *T. Virág Benedekhez* című Vitkovics-epigrammában olvasható: „Századidat ki megért ésszel forgatja, ha gyermek / Vólt haza dolgaiban, római férjfi leszen.”²⁵³); másfelől viszont úgy látják, hogy „a nagy férfi igen nagyot botlott, hogy a poézistól, melynek oly igen szerencsés beavatottja volt, elállván, história-írásra vetemedett”.²⁵⁴ Naplójának 1805. január 15-i bejegyzésében Horvát részletesen elbeszéli Virág historikussá válásának történetét: „Bele lévén magam merülve a’ Diplomatika, Numismatika, és Historiába el vittem velem némelyly alkalmatossággal tavál Virághoz Schwartnernak Diplomatikáját. Hathatós szavakkal panaszolkodtam előtte: hogy még eddig Magyaraink tsekély buzgósággal tanuljak mind ezen, mind más, a’ Kritikára nézve igen szükséges tudományokat. Bátorítottam az

²⁴⁸ TOLDY 1987, 266. Nem meglepő, hogy Toldy éppen Virág munkájában ismeri fel a történetírás „valódi nemzeti iskolájának” (TOLDY 1863, VII.), illetve „új, nemzeti iskolájának” (TOLDY 1987, 266.) a kezdetét.

²⁴⁹ Az emlékezés alakzatairól lásd: ASSMANN 1999, 53. A kanonizált emlékezetéről lásd: BRAUN 1995, 231.

²⁵⁰ VIRÁG 1816, 3–4. A *Magyar Századoknak* az annalista hagyományhoz, illetve a „sine ira et studio” eszményéhez való kapcsolódásáról lásd: DÁVIDHÁZI 2002, 32–33, 37–40; DÁVIDHÁZI 2003, 8–9.

²⁵¹ Ahogy Dávidházi Péter írja: „Csokonai minden idevágó megnyilatkozása azt sejteti, hogy számára az erősebb határvonal nem költészet és történettudomány, hanem (magánéleti) líra és (nemzeti) epika között húzódott”. (DÁVIDHÁZI 2003, 25.)

²⁵² HORVÁT–FERENCZY 1990, 17.

²⁵³ VITKOVICS 1980, 185.

²⁵⁴ VITKOVICS 1879, II/90.

ilyleneket olvasásra. Hordtam neki több Historikus, Numismatikus, Diplomatikus munkákat. Mi történt? Egyszerre anynyira belejök szeretett: hogy már a' versezést majdnem gyermeki Játékoknak lenni tartja. Az oltától fogva soha verseket nem ír; Folyvást a' nevezett tudományokkal bajmódogál: melyekben mind azonálta soha nem tehet nyomos előmeneteleket, mivel azokhoz már üdös legény korában fogott.”²⁵⁵ Horvát ugyan sokat segít Virágnak a történeti forrásmunkák megszerzésében, feltárásában, ám a „Hazafi Poéta” történetírói vállalkozását a *szaktudós* fölényével és távolságtartásával kezeli: „[1805. április 9.] Délutáni ájtatosság után Virághoz ballagtam. El beszéllette hasznos szándékát Kurtiusról, a' kit ő Magyarra fordítani akar. Ditsértem igyekezetét, és ezen munkára hevesen buzdítottam. Örültön örülök, mikor effélékben munkálkodik, 's nem Diplomatikai vagy Numismatikai értekezésekben. Alkalmatosabb százszorta ezekre hogy sem amazokra. Midőn én javasoltam neki a' Diplomatikai és Numismatikai könyv olvasást, nem azt akartam: hogy ezekről írjon; hanem hogy ezekben is járatos legyen.”²⁵⁶ A tanítványi kör tehát mindent elkövet azért, hogy a mestert letérítse a história-írás (tév)útról, és rávegye magasztos poétai küldetésének folytatására. Vitkovics *Virág Benedekhez* című költeménye – az ifjak szándéka szerint – „igen érzékenyen kéri a' nagy lelkű Hazafi Poétát, hogy ne hagyja el egészen a' menynevei lantolást”.²⁵⁷ Virág azonban kitart elhatározása mellett, vagyis „folyvást izzad a századolásban”,²⁵⁸ így a történész Horvát sem tehet mást, mint megbékél a *poéta* Virág patrióta éthoszt hirdető (azaz morális szempontból csakugyan megkérdőjelezhetetlen) vállalkozásával: „[1809. február 23] Tíz óra után [...] által mentem Virág benedekhez. Munkában leltem: Ő századait folytatta, 's velem közölte. Irjon ő a' mint irhat, ha mindenütt nem leg jobban irhat is. Támadhat idővel olyan Hazafi, ki gondolataiból más gondolatokra vetemedhetik. Elég az poétától, a' mit szül a' história nemében.”²⁵⁹

²⁵⁵ HORVÁT 1967, 74–75.

²⁵⁶ HORVÁT 1967, 129. Ahogy Ferenczy írja 1810. nov. 24-én: „Iszen Virágunkat mind addig diplomaticáztad, méglen Históriat nem irattál véle!” (HORVÁT–FERENCZY 1990, 230.)

²⁵⁷ HORVÁT 1967, 74. Lásd a költemény vonatkozó sorait: „Gyors buzgósággal vetekedve, utánad eredtünk / Érdemeket nyeregetni hazánkban. / Ám egyszerre elállsz, valamint a fülmile, nyájas / Énekeddel kecs egetni fülünket. / Mit gondolsz? Nem látod-e, mily gondatlan időkben / Élünk a puhaság kebelében. / Mily szaporán kihál ébredése az elszelesített / Ifjaknak gyakor ösztön nélkül... / Mit vársz? Int az idő, késlelve haladni magyarnak / Nem sikeres; sokat elmellőztünk. / Verd kobozod, míg tart melled tüze, s lobra hevítse / Ámolygó hazafinknak lelkét.” (VITKOVICS 1980, 97–98.)

²⁵⁸ Vitkovics – Kazinczynak, 1812. jún. 29. (= VITKOVICS 1980, 510.)

²⁵⁹ HORVÁT 1967, 405.

Míg a történetírás narratív szerkezetbe foglalja a közösség szempontjából nevezetesnek bizonyuló (úgynevezett *epoch-making*) eseményeket, addig a kommemorációs szertartásnak tekintett költészet – ahogy ezt már *A szép tudományoknak áldozott versek* című Ányos-költemény is teszi – mnemotoposzokként rögzíti az események jelölésére alkalmas helyek és hősök neveit: „Melly szép lesz majd látni nemes ifjainkat, / Hogy fogják tanulni régi százainkat, / Hogy beszélnek Első Lajos történetit, / Dicsőség templomán irt fényes esetit. / Örömmel szóllanak Hunyadi szivéről, / Ki Budára térvén Erdély védelméről, / Vaskapunál emelt oszlopot magának, / Hol népe nevezte hazája attyának. / Ha pedig Várnának véres térségéről, / Verset énekelnek Mohács mezejéről, / A magyar buzgóság megnyitva sziveket, / Ó mintha már látnám hullani könyveket! / Illy hazafiaknak nemes példájában, / Mint igaz erkölcsök szent iskolájában, / Fel fogják találni jövőnk céljokat, / Miként kell szeretni édes hazájokat.”²⁶⁰ A szent helyek és példaadó hősök rituális előszámlálása Batsányi költészetében (*Levél, Szentjóni Szabó Lászlóhoz; Serkentő válasz Virág Benedekhez; Várna és Mohács, A magyar költő idegen messze földön*) éppen úgy az emlékezet kanonizálását szolgálja, illetve a kanonizált emlékezet működését példázza, mint Virág, Berzsenyi vagy Kölcsey számos szövegében. A „ceremoniális kommunikáció” státusát elérni kívánó, önmagát a *helynévtárként* és *hősgalériaként* működtetett emlékezet letéteményesének tekintő költészet a közösségi tudáskészlet megóvását, mozgósítását, átadását ünnepélyes repetícióval igyekszik biztosítani.²⁶¹ Ez az új topika háttérbe szorítja a *hazadicséret* örökölt, humanista-latin mintákat követő érvkészletét²⁶² – pontosan jelezve, hogy a haza természeti-földrajzi értékekre hivatkozó, *territoriális* fogalmának helyét a kollektív emlékezetben megalapozott, tehát az *időben létező* nemzet víziója veszi át.²⁶³ Még Berzsenyi *Magyar Ország* és Vörösmarty

²⁶⁰ ÁNYOS 1984, 72. A mnemotoposzok az *Igaz hazafi* című Ányos-költeményben is megjelennek: „Ugy tetszik, hogy nyílnak most arany ideink, / S felkelnek szomorú hamvakból őseink, / Kik hazaszerelmek bizonyítására, / Sokan ellenségnek döltek pallosára. / Mintha emelkedne nagy Zrini sirjából, / Melyet épített volt törökök csontyából, / Midőn Sziget várát addig védelmezte, / Még lelkét testében mozogni érezte! / Mintha lelkesedne Mohács bús térsége, / Hol fátyolba nyugszik hazánk dicsősége!” (ÁNYOS 1984, 41.) Az *epoch-making*-eseményekről lásd Paul Ricoeur *A történelem és a fikció kereszteződése* című tanulmányát. (= RICOEUR 1999, 363.)

²⁶¹ ASSMANN 1999, 53–57; CANDAU 1996, 65.

²⁶² A hazadicséret hagyományos topikájáról lásd: SZABÓ G–SZÖRÉNYI 1997, 20.

²⁶³ Az időben létező hazának ez az ideája (amely főként a kulturális-históriai hagyományhoz való religiózus viszonyban érhető tetten) készletet Kazinczyt is arra, hogy utazásai közben elzarándokoljon a nemzeti história szent

Magyarország' című költeményei is csak azzal a fenntartással sorolhatók a *bőségtoposzra* épülő „címerversek” kései változatai közé, hogy egyben e tradíció szűkösségének, illetve elégtelenségének a tapasztalatát is megszólaltatják.

Az emlékezetes múltként megszilárduló közösségi emlékezet – mind mnemotechnikai, mind legitimációs szempontból – feltételezi a *helyhez kötés* műveletét. Ahogy a lokalizációs rendszer (*systeme de localisation*) működését a Szentföld „legendás topográfiájának” vizsgálata során feltáró Maurice Halbwachs megállapítja: „Ahhoz, hogy az eszme és az emlékek sikert arassanak, idővel sikeresen összekapcsolódjanak, az eszmének személyek és helyek képeire kell hivatkoznia, és az emlékekre jellemző vonásokat magára kell öltetnie, így válik lehetővé, hogy az emlékezetben fennmaradjon.”²⁶⁴ A mnemonikus *helyek* nem csupán a hozzájuk kapcsolódó történetek felidézését segítik elő, de e történetek (mitikus) érvényessége is azon múlik, hogy helyhez vannak-e kötve a térképen, rendelkeznek-e topografikus leírással.²⁶⁵ Ugyanakkor az már sokkal kevésbé fontos, hogy az emlékezetet hordozó topográfia „koholt-e, vagy tényszerű”.²⁶⁶ Az emlékezet toponimikus-topografikus rögzítését elvégző szövegek (például Vörösmarty *Pusztaszer* és Kölcsey *Rákos* című költeményei) arra engednek következtetni, hogy a nemzet (egykori) dicsőségére utaló helyek – a szerző szándékától függően – mind a *laus*, mind a *vituperatio* feladatát el tudják látni, vagyis – Jan Assmann tipológiai terminológiájával élve – a „megalapozó”, illetve a „kontraprezentikus” műltszemléletet számára is kiaknázhatóak. Az

helyeihez. Ahogy az *Erdélyi levelekben* írja: „mily nagy már is az út, melyet tevék! De még hátra van Vajdahunyad, hátra Fehérvár és a helyek, hol a nemzet szentjei éltek, jártak s halhatatlan tetteket tettek. Azokat látnom kell, illetnem kell sírköveiket, s azon érzést adni magamnak, hogy nagyobb lettem ereklýjök illete átal.” (KAZINCZY 1979, 658.)

²⁶⁴ HALBWASCH 2000, 47. Az emlékezet „helyhez” kötésének klasszikus retorikai gyakorlatáról lásd: YATES 1966. Nem alaptalan feltételezni, hogy „ugyanezen emlékezési gyakorlat, mutatis mutandis, transzformálható egyének különböző csoportjai közös emlékeinek megőrzésére is”. (BRAUN 1995, 65.)

²⁶⁵ LEACH 1984, 358; OZOUF 1984, 146; ASSMANN 1999, 41–42. E kérdéskörhöz lásd még a Pierre Nora által bevezetett *lieu de mémoire* (angol fordításban: *realms of memory*) terminus technicus köré szervezett történeti emlékezetkutatás inspiratív programtanulmányát: NORA 1984a (magyarul: NORA 1999); valamint e nagyszabású kutatási projekt (hazai) recepcióját: LE GOFF 1994; KRAUSE 1994; HOFER 1994; K. HORVÁTH 1999 és 2000; GYÁNI 1998 és 1999.

²⁶⁶ OZOUF 1984, 146; ASSMANN 1999, 76. Jól mutatja ezt Pusztaszernek a kanonizált emlékezetben betöltött fontos szerepe. A historizáló eklektikát példázó Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark „emlékezhelytemetőként” való értelmezéséről lásd: GYÁNI 1999, 15.

első esetben a múltra való hivatkozás a jelen megerősítését, igazolását, irányultsággal és értelemmel való felruházását szolgálja, a második esetben viszont éppen „a jelen hiányosságainak tapasztalata” áll szemben a „hőskor vonásait” öltő múlttal.²⁶⁷ „Megalapozó” funkcióval persze nem csupán a (mitikus) országalapítás helyszínéként megjelölt Pusztaszer vagy „a’ Magyar Mars mezzeje”-ként, „Mársnak / Szent helye”-ként emlegetett Rákos²⁶⁸ rendelkezik. Ezt a funkciót a nemzeti históriának azok a gyászos helyei is be tudják tölteni, amelyek az emlékezetes kudarcokhoz többnyire a „visszavonás” vétkét társítják, és – miként Muhi, Várna és Mohács „hármass leckéje”²⁶⁹ – valamiféle moralizáló tanulság levonására késztetnek. A helyek (top)listáját vezető Mohács-toposz (amely a haza temetője-metaforaként hagyományozódik, és gyakran az *apostrophé* vagy *sermocinatio* épülő *personificatio* alakzatával kapcsolódik össze²⁷⁰) már nem is csupán a gyászos múltra mint intő példára figyelmeztet, hanem a dicsőséges nemzeti feltámadás lehetőségét hirdeti.²⁷¹

Az „intézményesített mnemotechnikaként”²⁷² működő költészet a *szent helyek* topikájával együtt alakítja ki a közösségi emlékezetben élő hazafiak (a *szent nevek*) galériáját. A „Dicsőség Templomába” olyan történelmi hősök nyernek (elsősorban az Ányos-, Batsányi- és Virág-szövegek jóvoltából) bebocsáttatást, mint például Árpád, Nagy Lajos király, Hunyadi és Zrínyi. A történelmi tematika „a líra mint műfaj” jelentőségét, méltóságát is megnöveli.²⁷³ Ugyanakkor a nemzeti história hőrszaihoz – a kor elvárásainak megfelelően – felemelkedhetnek a jeles hazafiak, a tudományok támogatói és művelői is. Ezzel megszületik – szoros összefüggésben az egymást követő nemzedékeinek emlékezetében

²⁶⁷ ASSMANN 1999, 79–80.

²⁶⁸ Lásd: HORVÁT-FERENCZY 1990, 226; VIRÁG 1799, 125. Rákos nem csupán *A’ táborból megtért hazafiakhoz* című ódában, hanem Virág más költeményeiben (*Kiáltossinak; Levél*) is a nemzet „régis dicsőségét” reprezentáló mnemonikus helyként tűnik fel.

²⁶⁹ BATSÁNYI 1953, 142.

²⁷⁰ A temető-metafora néhány változata: „gyászos temetője Hazámnak” (Batsányi: *Levél, Szentjóni Szabó Lászlóhoz* = BATSÁNYI 1953, 50.); „Nemzetem’ nagy Temetője” (Kisfaludy Sándor: *Dobozy Mihály és hitvesse* = KISFALUDY S. 1893, II/260.); „Nemzetei nagylétünk nagy temetője” (Kisfaludy Károly: *Mohács* = KISFALUDY K. 1983, 18.). Az *apostrophé* és *sermocinatio* alakzataira lásd például Kisfaludy híres elégiáját és Vörösmarty *Mohács* című epigrammáit.

²⁷¹ Lásd például Kisfaludy Károly, Czuczor Gergely és Eötvös József Mohács-verseinek retorikai stratégiáját. A Mohács-tematika irodalmi vonatkozásait átfogó igénytel vizsgálja filológiai értekezésében Rédey Tivadar: RÉDEY 1926.

²⁷² ASSMANN 1999, 53.

²⁷³ FERENCZI 1988, 178–179.

élő, a jelenvalót a profán öröklét dimenziójába emelő hazának a fogalmával – a *nemzeti panteon* eszméje.²⁷⁴ Ennek a spirituális, a nemzeti irodalomban tárgyasuló panteonnak összetett feladatot kell teljesítenie: intézményesítenie kell a nemzet érdemes fiainak tiszteletét, e kommemorációs szertartásrend keretében meg kell alapoznia, illetve meg kell erősítenie a nemzeti önazonosságot, valamint elő kell segítenie az erényes honpolgárok nevelését. A költészetben „Dicsőség Templomaként” felépített, imaginárius panteon persze nem (vagy csak részben) pótolhatja a „nagy emberek” emlékezetének szentelt kultuszhelyet, ahová áhítatosan zarándokolhatnak el a nemzet géniuszának hódoló látogatók. Érthető tehát, hogy a XIX. század első évtizedeitől – főként a londoni Westminster Abbey, a párizsi Panthéon, majd a bajor Walhalla példájára hivatkozva – egyre határozottabban fogalmazódik meg egy hazai dicscsarnok létrehozásának az igénye.

²⁷⁴ BÍRÓ 1998, 439.

PANTEON-IDEA, PANTEON-MODELLEK, PANTEONIZÁCIÓ

A *panteon-idea* megjelenése nyilvánvalóan azzal az eszmetörténeti fejleménnyel hozható összefüggésbe, amely a tradicionális szakrális képzetkör és a nemzet-eszme interakciójaként írható le. Ez egyszerre tekinthető *szekularizációs* tendenciának (hiszen egy evilági princípium hatol be vallásos tudatvilágba kisajátítva annak terminológiáját, szertartásrendjét, intézményeit, tekintélyét) és *szakralizációs* folyamatnak (hiszen a hódító nemzet-eszme maga is vallásos vonásokat ölt).²⁷⁵ Ez a kettősség ismerhető fel a túlvilági örökléttel szembeállított, evilági halhatatlanság gondolatában is. A mennyország képzetét az utókorra való hivatkozás szorítja háttérbe: „a keresztény ítéletnap hovatovább kevésbé látszott valóságosnak – állapítja meg Hugh Honour –, mint az, amit Macaulay később 'a történelem ítélőszékének' nevezett. Ez a szekularizációs folyamat Diderot imájában teljesedett be: 'Ó, utókor, szent és magasztos! [...] te igazságos és megvesztegethetetlen [...] Az utókor az a filozófusnak, ami az ájtatosnak a túlvilág'.”²⁷⁶ Az üdvözülés történetét a célképzetes narratívaként elbeszélhető „világtörténelem”, illetve a nemzeti história helyettesíti; a szentkultusz helyét a hős-, illetve a művészkultusz veszi át²⁷⁷ – vagyis a nemzet („nagy embereknek” nevezett) halhatatlan halottainak intézményes tisztelete, amely oly hatékonyan épül rá „a mulandó test és az erényekért dukáló örök dicsőség között feszülő ellentét” retorikájára²⁷⁸). A „nagy emberek” kultuszát szolgáló hely az Isten (illetve az istenek) házának a mintájára vizualizálódik. A panteon-idea és a templom-architektúra szoros kapcsolatát jelzi, hogy a *nemzeti kultuszhely* funkcióját betöltő épület vagy templom (mint a londoni Westminster Abbey), vagy pedig szimbolikus, templomszerű monumentum (mint a párizsi Panthéon és a bajor Walhalla). A Westminster-modell *funkcióbővítéssel* oldja meg a panteonalapítás problémáját: a Szent Pál székesegyház úgy tud megfelelni a nemzeti dicsőség csarnokával kapcsolatos új elvárásoknak, hogy közben megőrzi régi, szakrális funkcióját is. A funkcióbővítés látványos következménye, hogy az apátsági templomban már a XVIII. század folyamán végbemegy „az eszkatologikus, emlékmű típusú síroktól a

²⁷⁵ Ehhez lásd: BÍRÓ 1998, 153.

²⁷⁶ HONOUR 1991, 141.

²⁷⁷ HOFMAN 1987, 71.

²⁷⁸ PIPPIDI 1999, 82.

hivatalos, civil emlékművek irányába mutató elmozdulás”.²⁷⁹ (A funkcióbővítés koncepciója még a XIX. század derekán is vonzóan látszik, hiszen „a bécsi Votivkirche építésekor is élt a szándék, hogy a Westminster Abbey mintájára osztrák dicsőségcsarnok gyanánt alakítsák ki”.²⁸⁰) A párizsi Panthéon viszont a *funkcióváltó* panteonalapítás példája. A francia dicsőség csarnokát a Szent Genovévának szentelt templom átépítésével és átnevezésével (azaz eredeti funkciójának megszüntetésével) hozza létre 1791-ben a forradalmi nemzetgyűlés.²⁸¹ I. Lajos király a bajor panteon megalapításakor nem követi se a funkcióbővítő, se a funkcióváltó modellt: a Walhallát az athéni Parthenon mintájára építteti fel Regensburg mellett az 1840-es évek elejére. Ez a Duna partján magasodó, impozáns emléksarnok is teljes mértékben kihasználja tehát a szakralizáló templom-architektúrában rejlő lehetőségeket.²⁸²

Azáltal, hogy a „nagy emberek” szobrai behatolnak a szakrális terekbe, és „elfoglalják azokat a helyeket, ahol egykor az oltárok és a kultusz képei állottak”, egy olyan – Werner Hofman kifejezésével – „hermafrodita képződmény” jön létre, amelyben egyaránt felismerhetők a templom, az emlékmű és a múzeum sajátosságai.²⁸³ A párizsi Panthéont vizsgálva hasonló következtetésre jut Mona Ozouf is. Szerinte a francia dicsőség csarnoka nem temető, nem templom, nem múzeum és nem archívum, hanem a „nagy emberek” lakhelyeként szolgáló, zárt, szigorú, grandiózus tér, *a kollektív emlékezet helye* („le lieu de la mémoire collective”), amely ugyan funerális funkcióval is rendelkezik, mégsem a halál helyeként („lieu de mort”) mutatkozik

²⁷⁹ PIPPIDI 1999, 84.

²⁸⁰ HOFMAN 1987, 72.

²⁸¹ Chenavard büszkén jelenti ki: „Már egy új kultusz főpapjának láttam magamat [...] A római Pantheon az összes istenség temploma volt; én a párizsi Panthéont az összes nagy ember templomává tettem.” (Idézi: HOFMAN 1987, 81.)

²⁸² Templomot mintáz a széphalmi Kazinczy Emléksarnok is. Az 1859. évi centenáriumi ünnepségek Kazinczy panteonizációjának (több évtizedes) folyamatát indítják el. Ennek részeként az Akadémia megvásárolja az egykori széphalmi Kazinczy-tulajdont, rendbe hozatja a családi sírkertet, és felépítteti az emléksarnokot. Az Ybl Miklós és Szkalnitzky Antal építészek által tervezett épület (amelynek homlokzatán a „Kazinczy Ferencz emlékének a hálás utókor”-felirat olvasható) az 1870-es évek közepe óta fogadja az irodalmi zarándokokat. A faragott kőből készült, ión oszlopfős, timpanonos, neoklasszicista görög templom-imitáció kápolnára emlékeztető, felülről megvilágított és oltárszerűen kiképzett apszisban végződő belső terében – az eredeti tervekkel ellentétben – nem az írófejedelem földi maradványait, hanem összegyűjtött ereklyéit helyezik el: a *mauzóleum* terve tehát átadja helyét a *múzeum* (praktikus) koncepciójának. Lásd: PORKOLÁB 1997, 56–58. Az emléksarnok építéstörténetéről lásd: KOVÁTS 1995.

²⁸³ HOFMAN 1987, 71.

meg. A Sainte-Geneviève templom átalakításának koncepcióját kidolgozó Quatremère de Quincy pontosan tisztában van azzal, hogy a templom csak akkor válhat alkalmassá a panteon-funkció betöltésére, ha – a fény és a szobrászat nyelvét alkalmazva – átformálják hagyományos ikonográfiáját, eltüntetik *memento mori*-típusú jelképrendszerét.²⁸⁴ Az inkább múzeumnak számító nemzeti kép- és szoborcsarnokoktól pedig „kvázi-szagrális” jellege és kultikus szerepköre különbözteti meg a nemzeti emlékművek különleges típusaként definiált és gyakran az *emléktemplom* műszóval jelölt panteont:²⁸⁵ hivatalos, intézményesített formában biztosít ugyanis teret a kriptovallásos rituálékra, a *reverentia* profán változatának (a nemzeti génisszal való érintkezés etikettjének) gyakorlására.²⁸⁶

A nemzeti dicsőség templomával szembeni elvárások meglehetősen összetettek. Először is a *kommemorációs* kötelezettség teljesítésére kell alkalmasnak lennie. A párizsi Panthéon homlokzatán olvasható híres felirat – „Aux grands hommes la patrie reconnaissante” – a panteon-ideának erre a morális dimenziójára világít rá. A nemzeti panteonban (mint a hazafiúi érdem közösségi elismerésének exkluzív intézményében) tovább élnek a halotti kultusz szokásrendjének elemei, ugyanakkor az elhunyt földi maradványainak megőrzését, (egyre halványodó) emlékének fenntartását célzó kegyeleti munkát elfedi a „nagy emberek” dicsőségének *sub specie aeternitas* felmutatott bizonyossága. (Nem véletlen, hogy a panteon-gondolathoz oly gyakran kapcsolódik a konzerváció statikus ideológiája és – ennek megfelelően – valamiféle grandiózus „hullaraktár”, illetve „gyászház” képzete.²⁸⁷) A panteon azonban nem csupán a halhatatlannak elismert (azaz a glorifikációs procedura konszenzus-igényének megfelelő) hősöket megillető nemzeti hála kinyilvánításának reprezentatív helye. A „nagy emberek” kultusza, a beiktatás, megőrzés és áthagyományozás rituáléja többnyire a közösség önaffirmációs szükségleteinek rendelődik alá. A haza „szentjeinek” temploma a *transzmisszós* funkció felől nézve a nemzeti emlékezet materializációjaként, az *identifikációs* funkció felől nézve az önmagát ünneplő nemzet monumentumaként jelenik meg. Tehát olyan szimbolikus architektúrával bíró (vagy akár imaginárius) nemzeti kultushelynek tekinthető, amely rendkívüli

²⁸⁴ OZOUF 1984, 150–154.

²⁸⁵ Lásd: VADAS 1989, 159; SINKÓ 1983, 186.

²⁸⁶ A kriptovallásosság és a *reverentia* fogalmához lásd: ELIADE 1987, 18; BROWN 1993, 149.

²⁸⁷ Lásd például: MÓRICZ 1978, 735.

hatékonyssággal képes a „nagy emberek” intézményesített tiszteletét a kultuszközösség önazonosságának megerősítésére átfordítani.

Azt a feltételezést, miszerint a panteon fogalma már (homályba vesző) eredetét tekintve is összefüggésbe hozható a kultusz profán változataival, a római Pantheon (meglehetősen komplex és enigmatikus) jelentésének, szerepkörének értelmezésére irányuló kísérletek is megerősítik. William L. MacDonald például Dio Cassius Róma-történetére hivatkozva állítja azt, hogy „az összes isteneknek” emelt templom Hadrianus idején nagyon is világias célokat szolgálhatott: „It has been held that the word Pantheon meant most holy, or very holy, but this is unlikely in view of the one relevant ancient textual passage we have. This is found in a history of Rome written by Dio Cassius. [...] The original Pantheon takes on a strong dynastic and political coloring. It was a monument composed as much of political and personal factors as of religious ones.”²⁸⁸ A nemzeti génusznak szentelt újkori panteonok már leplezetlenül, sőt programszerűen elégítik ki a különféle *reprezentációs* igényeket. A Westminster-modell vonzereje éppen arra vezethető vissza, hogy – mint a *harmonizációs hagyományszemlélet* példája – egyszerre tud megfelelni a vallási, a dinasztikus, valamint a nemzeti elvárásoknak. Ennek a történeti folytonosságra alapozott, össznemzeti tradíciónak éppúgy részét képezik a királysírok, mint mondjuk a „Poet’s Corner” emlékjelei. Az emléksarnok-funkció megköveteli, hogy olyan hírességek szobrait, emléktábláit, szimbolikus síremlékeit is elhelyezzék az apátsági templomban, akik nem itt nyugszanak. Így például a Stratfordban eltemetett Shakespeare is büsztöt kap a „Poet’s Corner”-ben. Ahogy a stratfordi zarándok, Hajdu Béla írja: „Maguk az angolok a 18. század első felében ébredtek rá arra, hogy az ő Shakespearejük ’világmárka’. Akkor állították fel szobrát itt a Westminster kolostorban, hogy el ne szégyelljék magukat, ha valaki halhatatlanjaik között a leghalhatatlanabbat keresné.”²⁸⁹ Egyébként Ben Jonson Shakespeare-emlékverse már 1623-ban az „Édes avoni hattyú”-ban ismeri föl – a Westminsterben nyugvó Chaucer, Spenser és Beaumont helyett – az (angol) „költők csillagát”: „My Shakespeare, rise; I will not lodge thee by / Chaucer or Spenser, or bid Beaumont lie / A little further to make thee o room: / Thou art a monument without a tomb, / And art alive still while thy book doth live, / And we have wits to read and praise to give.”²⁹⁰ Egy

²⁸⁸ MACDONALD 1976, 76–78.

²⁸⁹ HAJDU 1946, 8. Shakespeare XVIII. századi „felfedezéséről” lásd: DÁVIDHÁZI 1989, 28–69.

²⁹⁰ *To the Memory of My Beloved, the Author Mr. William Shakespeare* = Norton 1983, 123. Szabó Lőrinc fordításában: ébredj Shakespeare-em!

emléktábla elhelyezésével még az erkölcstelen életvitele miatt megbélyegzett Byron is bebocsáttatást nyer – 145 évvel a halála után – a nemzeti dicsőség londoni templomába.

A párizsi Panthéon viszont a *konfrontációs hagyományszemléletet* példája, hiszen a forradalom szimbólumaként és emlékműveként alapítja meg a nemzetgyűlés 1791-ben.²⁹¹ A köztársasági panteonnak szánt elsődleges feladat az, hogy feledtesse a királyok (és Saint-Denis „királypanteonjának”) emlékét, hatékonyan támogassa a francia republikánus nemzetállam legitimációs erőfeszítéseit. Az *emlékezet templomának* („temple de mémoire”) magasztos ideája – összefüggésben a tehetség és az erény köztársaságát („république de talents et de vertus”) benépesítő „nagy ember” új koncepciójával – persze már a forradalom előtt népszerűvé vált. Ennek a bölcséleti és irodalmi diskurzusnak Voltaire „vándorló porhüvelye” („dépouille ambulante”) is lendületet adott, ugyanis a ferney-i pátriárkától – mint világi szabadgondolkodótól – az egyház megtagadta a temetést. Amikor tehát Pastoret márki javaslatot tesz a híres feliratnak a laicizált Sainte-Geneviève templom homlokzatára való felvésésére, a század egyik nagy álma, szent rögeszméje látszik megvalósulni. A forradalom azonban nem egyszerűen kisajátítja a közösségi emberként („l’homme public”) definiált „nagy emberek” emlékezetét és az új hősök kultuszához nélkülözhetetlen, reprezentatív temetkezési hely gondolatát, hanem a kényszerítő pedagógia, az ideológiai propaganda, sőt a politikai manipuláció eszközévé teszi.²⁹² (Nem alaptalanul állítja Léon Dudet, hogy a holttestek politikai célokra történő felhasználása republikánus tradíció.²⁹³) A forradalom intézményeként megalapított Panthéon nem mutathatja fel egyszerre a „nagy emberek”, illetve a „szentek” és a „hősök”, a „köztársaság”, illetve az „uralkodók” emlékezetét, így pedig nem válhat a XVIII. század „filozófusai” által elképzelt harmonikus, plurális és egységesítő (azaz a nemzeti múlt nagyjainak derűs koegzisztenciáját megteremtő) emlékezet

Testedet sírba nem / Chaucer vagy Spenser mellé fektetem, / Beaumont-ra se szólok, hogy 'helyet adj': / te sír nélkül is magad szobra vagy, / s élsz, míg könyved él, s míg olvasni és / magasztalni lesz bennünk igaz ész.” (SZABÓ L. 1950, 446.)

²⁹¹ *Panthéon* 1989; OZOUF 1984, 155. Ozouf hangsúlyozza, hogy az ünneplés tárgyai a forradalom hősei, Voltaire és Rousseau kivételével még az előforradalom nagy alakjait („grandes figures prérévolutionnaires”) is kirekesztik a Panthéonból. Így például a javasolt Fénelon, Descartes, Buffon, Mably sem felel meg a szigorú elvárásoknak (OZOUF 1984, 155 és 158–159.).

²⁹² Lásd: OZOUF 1984, 141–143; VERLET 1999, 93.

²⁹³ „L’ exploitation politique des cadavres est une tradition républicaine.” (Idézi: PIPPIDI 1999, 86.)

templomává. Úgy tűnik fel, a franciák nem tudnak létrehozni egy olyan *helyet*, amely – a Westminster mintájára – egyszerre lenne Notre Dame, Saint-Denis és Panthéon. Vagyis a Panthéon által reprezentált emlékezet nem a nemzet emlékezete, hanem egyike a felkínált *politikai* emlékezeteknek.²⁹⁴

A Panthéon megalapítása annak a nagyszabású ideológiai stratégiának a része, amelyet a szakralitás vágyától áthatott, a laicizált vallást feltaláló francia forradalom önnön igazolásának és megerősítésének érdekében dolgozott ki.²⁹⁵ Az antikizáló²⁹⁶ vagy a keresztény liturgiára rájátszó, többnyire szakralizáló retorikát alkalmazó, valláspótló kultuszok közül – jelentőségét tekintve – kiemelkedik a „nagy emberek” intézményesített és hivatalos rangra emelt tisztelete. Ennek az új hőskultusznak a központi szertartása a *panteonizáció*, amely – a szentté avatás procedurájának profán változataként – a köztársasági nemzet hőseit hivatott szentesíteni hamvaiknak a Panthéonba való ünnepélyes átszállításával („convoi de panthéonisation”). Ilyen államilag szervezett szentesítési ceremónia emeli a nemzet halhatatlanjai közé például a „filozófus” Voltaire-t és Rousseau-t, valamint a „forradalmár” Mirabeau-t és Marat-t.²⁹⁷ E két utóbbi kiválasztott látványos megdicsőülése, majd gyors *depanteonizációja* (Marat hamvai például a Panthéonból egyenesen a kanálisba kerülnek) pontosan jelzi a bebocsáttatás és kizárás politikai fordulatoktól függő, szeszélyes, olykor tragikomikus dramaturgiáját, a megosztó emlékezetként működő forradalmi panteonizáció által előhívott legitimációs problémákat.²⁹⁸ A panteonizáció fogalmának ilyen – a francia szakirodalomban általános – értelmezésével szemben ez a dolgozat egy kiterjesztő meghatározásra tesz javaslatot. Eszerint a panteonizáció műszó nem csupán a Panthéonba (vagy valamely más, a nemzeti panteon státusára emelt objektumba, nekropoliszba stb.) történő bebocsáttatás szertartását jelölheti, hanem általában a

²⁹⁴ OZOUF 1984, 141, 160–162; BONNET 1988, 267.

²⁹⁵ Erről lásd például: LUDASSY 1987, 144–171.

²⁹⁶ Ahogy Roland Mortier írja: „a forradalom kíméletlen és tiszta szakaszában a rómaiakhoz kíván hasonlítani, és Brutus tógáját ölti fel.” (MORTIER 1983, 162.)

²⁹⁷ A *Dictionnaire Philosophique Reliques*-címszavában az ereklyetisztelet józan ésszel ellenkező jellegéről értekező Voltaire panteonizációja kapcsán Eckhardt Sándor nem mulasztja el megjegyezni: „a sors iróniája úgy akarta, hogy éppen Voltaire tetemén igazoltassék az ereklye-kultusz, mint az ember vallásos érzelmi életének szükségszerű megnyilvánulása.” (ECKHARDT 2001, 78.)

²⁹⁸ A panteonizáció (*panthéonisation*) és depanteonizáció (*dépanthéonisation*) kérdésköréről lásd: OZOUF 1984; BONNET 1998 (főként: 255–292.). A „nagy emberek” hamvainak bevitele a párizsi Panthéonba még ma is élő hagyomány: lásd Alexandre Dumas 2002. október 3-i panteonizációját.

panteonképző diskurzust, azaz a ceremóniális kommunikációnak azt a változatát, amely feladatát elsősorban a nemzet kollektív emlékezetét reprezentáló (imaginárius) dicscsarnok felépítésében és működtetésében látja. E diskurzus sajátosságai különösen jól feltárhatóak az irodalmi panteonizáció jellegzetes műfajai (például az emlékóda- és emlékbeszéd) vizsgálatával. Egy ilyen vizsgálatot pedig a panteon-idea hazai recepciójának (vázlatos) áttekintése alapozhat meg.

PANTEONALAPÍTÁSI KÍSÉRLETEK

Literátori emancipáció és panteon-propaganda

A komáromi Mindenest Gyűjtemény 1790-ben cikket ad közre *A' Nagy embereknek temető helyek Westminster' templomában Londonban* címmel. A közlemény azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert a nagy múltú apátsági templomot nem vallási és koronázási szertartások színhelyeként, nem is a gótikus templomépítészet remekéeként, hanem – ahogy erre a cím is utal – *panteon-funkciót betöltő nemzeti kultushelyként* mutatja be: „Ez a' templom bámulásra méltó ugyan a' maga nagyságára, széles bóltzatjaira, erős oszlopaira, és szép metszései nézve is: de leginkább ditsőségessé tészik ezt a' világ' egyik leg-szebb épületjét, sok Nagy embereknek itt található Monumentumaik, vagy emlékeztető oszlopaik. [...] Ide temettetnek a' Királyok, és sok Nagy emberek, a' kiket a' Nemzet méltóknak ítél e' tisztességre, és az ő emlékezetekre oszlopot szentel. [...] a' tisztas Férjfiak [...] itt a' márvány kövek által tétettek halhatatlanokká.”²⁹⁹ A cikk arra a nagy jelentőséggel bíró fejleményre kívánja a hazai olvasók figyelmét felhívni, hogy a „bölts” angolok nem restelik jeles tudósait és literátoraikat királyaik és hadvezérek mellé helyezni. A nemzeti panteon státusára emelt Westminster példája alkalmat ad a (névtelen) szerző számára, hogy lelkesen propagálja az „érdem” és a „nagy ember” fogalmának átértelmezésére, illetve kiterjesztésére irányuló literátori törekvéseket: „Ez a bölts Nép, nem csak a' Generálisokat, 's győzedelmeskedő Királyokat szokta megtisztelni, a' kik még ezzel meg nem érdemlik, hogy Nagy embereknek neveztesse, hanem csak azokat tartja Nagy-embernek, a' kik nem a' vak szerentse, hanem az ő ritka elméjük 's fáradhatlan munkásságok által az egész emberi Nemzetet boldogították.”³⁰⁰ A cikk nem elégszik meg a tudós érdem látványos emancipálása (azaz a hősi virtussal való egyenértékűségének elismerése és halhatatlansággal való jutalmazása) láttán érzett elégedettségének kinyilvánításával. Konklúzióként felveti azt a literátori önreprezentáció érvrendszerébe tartozó gondolatot, amely összefüggést tételez a „nagy emberek” – így a tudós hazafiak³⁰¹ – megbecsülése (illetve a megbecsülés hiánya) és a nemzeti közösség

²⁹⁹ Westminster 1790, 114–115.

³⁰⁰ Westminster 1790, 115.

³⁰¹ A tudós hazafiság fogalmához lásd: DEBRECZENI 2001.

„pallérozódása”, „csinosodása”, boldogulása között: „Soha egy Nemzetben is a’ régi Görögöktől és Rómaiaktól fogva annyi Nagy emberek nem születettek mint Angliában; de más felől eggy Nemzet is a’ Hazának hasznára született bölts Férjfijakat úgy meg nem tiszteli mint Anglia.”³⁰² Mindez arra enged következtetni, hogy a Westminsterről szóló tudósítás csak részben sorolható a lap szokványos, közhasznú ismereteket közvetítő cikkei közé.³⁰³ Az „ismeretterjesztést” azért szorítja itt háttérbe a „térítés” szándéka, mert „a szellemi munkával szerzett érdem megbecsülése szívügye volt Péczeli körének”.³⁰⁴

E témakör kiemelkedő fontosságát jelzi, hogy a Mindenés Gyűjtemény néhány hónap elteltével – most már a francia akadémiai „dítsérek” ürügyén – visszatér a tudós érdem jutalmazásának problémájára: „A’ tanuló embereknek nem kevés vígasztalásokra szolgálhat, hogy már némelly helyeken, nevezetesen Frantzia Országban, mihelyt valamelly tanultt ember a’ Világból ki-múlik, mindjárt közönségessé tétettetik annak dítsérete.”³⁰⁵ Az *Akadémiában Szokásban lévő Dítséretekről* című ismertetés szerzőjét nem Fouchy *éloge*-gyűjteménye, hanem a műfajnak tulajdonított kommemorációs funkció érdekli. Az akadémiai emlékbeszédek ugyanis kiválóan alkalmasak arra, hogy ellássák a tudós hazafiak intézményes megbecsülésének feladatát. „Az ékesen-szóllásnak virágjai” a „Tudós embert” éppúgy be tudják emelni a nemzet halhatatlanjai közé, mint a Westminster híres monumentumai. A Mindenés Gyűjtemény a *nemzeti akadémia* (francia) modelljében is azt keresi, amit a *nemzeti panteon* (angol) modelljében már megtalált: „ha valamelly nagy méltóságú személyek az Akadémiának tagjai közzé bé-vétettetnek, el-felejtettetnek minteggy ilyenkor az ő Világi pompás tisztségeik, és tsak azok az ő tselekedeteik emlegettetnek, mellyeket a’ Tudományoknak boldogításokra vittek-véghez.”³⁰⁶ A Mindenés Gyűjtemény tehát mindkét intézményt a társadalmi hierarchiák – oly erőteljesen szorgalmazott – átrendezésének, leépítésének példaként, a növekvő literátori presztízs elismerésének jeleként állítja a hazai olvasóközönség elé.

³⁰² Westminster 1790, 118.

³⁰³ A Mindenés Gyűjtemény cikket közöl például *Az Árnyékszéknek hóval való megtöltéséről, ennek hasznáról* (1789. II. Negyed); *A’ pusztá szemmel láthatatlan apró Férgeknek sok nemeikről* (1790. III. Negyed); *A’ Fogaknak tisztaságokról* (1790. III. Negyed); *A’ Prüsszentésről* (1791. V. Negyed); *A’ Selyem-Bogarakról* (1791. V. Negyed).

³⁰⁴ DÁVIDHÁZI 1989, 92 és 95.

³⁰⁵ *Dítsérek* 1791, 404.

³⁰⁶ *Dítsérek* 1791, 405.

Az Erdélyi Múzeum *A' Westmünsteri Apáturság temploma, 's néhány benne lévő emlékkövek, Londonban* című 1817-ben megjelent cikke nem sokban különbözik a Minden Gyűjtemény közleményeitől. A koncepció lényegében ugyanaz, hiszen az aktuális jelentőségét a panteon-ideától nyerő templom bemutatásával Döbrentei Gábor is a (tudós) érdem méltó megbecsülésének fontosságára kíván figyelmeztetni: „S azon gondolat, hogy az érdeemesnek hamvait megfogják tisztelni az érdeemesek, néhányaknak szolgálhat mellékrugóul a' magok jeles kimutatásában.”³⁰⁷ A nemzeti kultuszhelyként méltatott Westminster szerepét persze ő sem csupán abban látja, hogy hatékonyan képes az egyént a közösség áldozatos szolgálatára rendelni. Döbrentei számára a dicsőség londoni csarnoka – nyilván nem függetlenül a *res publica litteraria*-eszme iránti vonzalmától³⁰⁸ – a „nagy lelkek” összetartozását, valamiféle spirituális, testvéri közösségben való egyesülését demonstrálja: „Ide temettetnek az Anglus Királyok, ide a' Nemzetnek jeles fiai; nagy Miniszterek, Hadivezérek, Admirálok, Filozofusok, Költők, Művészek. Együtt vagynak hát halálok után is, kik a' Nemzet boldogságát, becsületét életekben együtt terjesztették; semmi nevetséges gőg, semmi családi elsőség hamis fénye nem választja őket külön. Mert, a' nagy lelkek nem mind egy familiából valók é?”³⁰⁹ A Westminster tehát a „polgári ethosz” kifejezője, hiszen az azonosulás kerete nem a vérségi kapcsolat, a rendi közösség vagy a társadalmi státus, hanem a nyelvi, kulturális és történelmi egységként elgondolt nemzet.³¹⁰

A Westminster azokban a szövegekben is hasonló funkcióban jelenik meg, amelyeknek érvelési stratégiája fordított, azaz nem a templomról való híradást használják fel a literátori (ön)propagandára, hanem az írói tevékenység közösségi státusáról, remélt presztízsről és jutalmazásának lehetőségeiről elmélkedve jutnak el a mintaadó és követendő példáig. *A' nemzet tsinosodása* című Uránia-cikk (1794) szerzője például „a' Litterátorok' kevés Betsületét” panaszolva utal a Westminsterre: „nem szokott mindenkor elmaradni a' Betsület az Érdemtől. De ki lesz Hazánkfia között, a' ki reá vegye magát arra, hogy a' Tudományoknak Életét és egész Erejét felszentelje, ha arra reá sem látszatik ügyelni a' Haza. Ha meggondolja, hogy a' háladatos Anglia Királyai mellé teszi Tudósainak Hamvait, Piattzain a' nagy Vitézek Állóképei erányában fénylenek Litterátorjaiknak Monumentomi, és mi itt –

³⁰⁷ DÖBRENTÉI 1817, 186.

³⁰⁸ Lásd erről: DÁVIDHÁZI 1989, 104–105.

³⁰⁹ DÖBRENTÉI 1817, 178–179.

³¹⁰ Lásd: VADAS 1989, 160.

nem is olvastatunk.”³¹¹ Egy csaknem fél évszázaddal később született Honderü-cikk, Tóth Lőrinc *Dalünnepe* (1843) is a poézis méltó megbecsülésének európai példái között hivatkozik a Westminsterre: „Azon országokban is, hol legnagyobb a gyárzörgés és gőzgépelyzúgás, mindenütt látjuk tisztelését a hazai költőknek, lobogó oltárait a nemzeti költészetnek; Westminster Abbey gazdag gót boltozati alatt s királyok és miniszterek emlékeivel tömött kápolnái közt ott áll a nagy Poets-corner (költők szeglete) Shakespeare, s társai szellemével”.³¹² Míg a *Dalünnepe* Kisfaludy Sándor „hetvenedik névnapját s írói munkássága félszázados ünnepét” köszöntve értekezik „a magyar költő jutalmáról”, addig a Divatcsarnok cikke (1953) Kisfaludy Károlyra emlékezve szembesíti az olvasót a nemzeti hála (elmaradásának) problémájával. A különbség csupán az, hogy itt a meggyőzőigazoló példatárban nem a Westminster, hanem a párizsi Panthéon kap helyet: „a francziák Pantheont építettek nagy költőiknek, és mi? [...] Ugy szeretünk más nemzeteket utánozni; francia divatképek után öltözködünk, – tessék tehát azt a Pantheonfélét is eltanulni.”³¹³ Lévay József a Kazinczy-centenárium méltó megünneplését szorgalmazó cikkében (1859) teszi fel az obligát kérdést: „És nemzetünk vajjon mikép teljesíté eddig a tartozó hála Kötelességeit ama jelesek iránt, kik előtte a műveltség zászlaját lobogtatták? Hol a pantheon, melyet 'nagy fiainak emelt a hálás haza'?”³¹⁴ Az idézett panteon-hivatkozások egyaránt az (írói) érdem közösségi elismerésének és intézményes átörökítésének fontosságára figyelmeztetnek. Mindez nem csupán kegyeleti kötelesség, erre a fundamentumra épülhet rá az áldozatos hazafiúi munkálkodás ethosza és az erényekre való nevelés retorikája.

A közösségi emlékezet templomaként szemlélt Westminsterrel kapcsolatos (kontrasztív) eszmefuttatások az úti beszámolókból sem hiányoznak. Szemere Bertalan például 1837-ben keresi fel „a költőt, művészt, királyt, tudóst, mechanikust, katonát egyiránt dicsőítő”³¹⁵

³¹¹ SZILÁGYI 1999, 315–316. Talán nem véletlen, hogy Voltaire, aki *Filozófiai leveleinek* huszonharmadik darabjában ugyancsak a „milyen megbecsülést érdemelnek az írók?”-kérdésre keresi a választ, szintén az angol példával érvel: „Ha ellátogat a Westminsterbe, tapasztalni fogja, hogy nem a királyok sírjait bámulják az emberek, hanem azokat az emlékműveket, amelyeket a nemzet hálája ama nagy férfiaknak emelt, akik a legtöbbet tettek dicsőségéért; ott látja majd szobraikat, ahogyan Athénban Szophoklész és Platon szobrát lehetett látni, s meg vagyok győződve arról, hogy pusztán e dicsőséges emlékművek látványa nem egy szellemet gerjesztett munkára, nem egy nagy embert nevelt.” (VOLTARE 1991, 120.)

³¹² KERÉNYI-TAMÁS 1980, I/31–32.

³¹³ Divatcsarnok, 1853. júl. 14. Idézi: GOSZTONYI 1997, 282.

³¹⁴ *Nemzeti hála. Emlékezés Kazinczy Ferenczre* = LÉVAY 1860, 21.

³¹⁵ SZEMERE 1983, 296.

zarándokhelyet. A látogatásról készített feljegyzéseit *Utazás külföldön* című útinaplójában jelenteti meg, bár ezek az elmélkedő sorok korántsem tekinthetők szokványos (azaz a követendő példa felmutatásának igényével megformált) beszámolóknak. Főként azért nem, mert a Westminstert végigjárva Szemere képtelen átélni azt az áhítatot, amelyet a Mindenés Gyűjtemény cikkírója éppúgy elvár a látogatótól („Soha egy egy hely nagyobb bámúlást és tiszteletet nem gerjeszthet a’ figyelmetes nézőben, mint ez a’ hely.”³¹⁶), mint Döbrentei („Megtelik itt a’ kebel a’ legszentebb érzésekkel”³¹⁷). Az útinapló így arra a kérdésre keresi a választ, hogy az angol nemzeti dicsőség e híres csarnokában a zarándok miért nem tudja átadni magát „a nagy emlékezetek által gerjesztett tisztelet”³¹⁸ magasztos érzésének. Szemere először a hadi érdemeknek szentelt emlékjelek feltűnően nagy számát teszi szóvá: „Szt. Pál egyház hajójában jeles emberek fehér márvány szobrait s emlékeit láthatod, műveit remek mestereknek. De csodálkozó ábrándombul fölháboríta azon észrevétel, hogy mint mindenütt, itt is katonáknak emeltetik legtöbb emlék, mintha érdem egyéb osztályokban nem találhatnák.”³¹⁹ A hősi virtus – túlzónak vélt – kultuszát a csatatéri halál hagyományos tiszteletére vezeti vissza („arra, hogy valaki emlékre érdemesnek találtassék, nem természetes halállal kell kimúlnia. A tudós, művész, emberbarát, szorgalmának valamelyik éjjelében kialszik csendesen, mint mécse – s ezt alig tudja a város, melyben élt; de a katona csaták dörgése közt haldoklik, s ezt meghallja, s meghallván hirdeti az egész ország.”³²⁰), ugyanakkor – a penna bajnokainak dicsőítését szolgáló toposzkészlethez visszanyúlva – nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy a közösségi elismerés nem csupán a hazáért *halt* vitézeket, de a hazáért *élt* civileket is megilleti. A Westminsterrel való szembesülés tehát az útinapló szerzőjét is az érdem civilizálásával kapcsolatos közbölcsességek elősorolására készíti. Míg azonban – néhány évtizeddel korábban – a Mindenés Gyűjtemény és az Erdélyi Múzeum cikkírói a templomot a tudós érdem megbecsülésének reprezentatív helyeként csodálják, addig Szemere igényeinek már nem (vagy nem mindenben) felel meg a nemzeti panteon Westminster-féle modellje.

Mivel a hely szelleméhez méltó áhítat hiányát csak részben magyarázhatja a bajnoki erényeket dicsőítő emlékjelek zavaró dominanciája, a csalódott utazó (szinte aggályos igyekezettel) folytatja az okok előszámlálását: „itt a brit dicsőség e templomában

³¹⁶ *Westminster* 1790, 115.

³¹⁷ DÖBRENTEI 1817, 178.

³¹⁸ SZEMERE 1983, 297.

³¹⁹ SZEMERE 1983, 295–296

³²⁰ SZEMERE 1983, 296.

semmi lélekdöbbenést s bánatos illetődést nem érzettem? Alig tudom okát adni. De talán azért, mert a kápolnákbeli sok mocskos, rút, ó sírszobrok undorító érzést szülnek az emberben, talán azért mert itt sok férfiak, nők s gyermekek sírköveit látjuk, kik nevezetesekké semmiképp nem lőnek, mi azon gondolatra vezet, hogy hajdan gazdagabb parishbeliek (eklézsiabeliek) ide temetkezhettek [...], talán azért mert az egyház pompás hajóját valami nyomorult lélek rút kamarákká rekesztgette el, s végre talán azért, mert az egész, mint szobrászműhely néz ki, melyben sírkövek, emlékek, fők, márványlapok elszórva hevernek [...] és az úgynevezett *költőzúg* hasonló bolthoz, melyben az alakok polcra rakvák.”³²¹ Szemerét tehát a *memento mori*-típusú, valamint a valódi érdemekkel nem igazolható síremlékek látványa is taszítja. (Egyébként ezt a történeti folytonosságot kifejező heterogenitást Döbrentei még egyáltalán nem a panteon-funkcióval szembenálló sajátosságnak tekinti: „A’ templomban álló emlékkövek meghatják a lelkét és szívét a’ közöttök járónak, midőn látja, hogy azokat, vagy a’ maga Nagyjai iránt hálaadó Nemzet, vagy a’ gyermeki kegyesség, vagy anyai ’s baráti szeretet emelte.”³²²) Szemere kifogásolja a szakrális tér monumentalitásának, fenséges hatásának indokolatlan megtörését, valamint a költők tábláinak és büsztjeinek méltatlan, már-már profanizáló elhelyezését is. Megjegyzéseiből az a következtetés vonható le, hogy egy szisztematikusan elgondolt és korszerűnek vélt panteonhoz-eszmény ígézetében marasztalja el a Westminster, és bíráló figyelmét azokra a sajátosságokra összpontosítja, amelyek nem egyeztethetők össze ezzel az ideáltipikus modellel. Csakis egy *alternatív panteon-vízió* felől nézve válhat ugyanis diszfunkcionálissá, sőt illegitimé a kard bajnokainak dicsőségét hirdető kövek viszonylag nagy száma, a belső tér tagolásának kárhoztatott megoldása, a sokasodó emlékjelek koncepciótlan elhelyezése, valamint a temetkezés hagyományos, a kultuszhely módosuló szerepköréhez már nem illeszkedő szimbolikája. A nemzeti emlékezet temploma ugyanis Szemere elgondolása szerint még egyes (históriai értékű) részleteiben sem lehet a halál monumentuma: a közösségnek szentelt élet dicsőségét kell hirdetnie, és kapuit csak olyan jeles hazafiak előtt nyithatja meg, akik elsősorban a tudományok, a művészetek áldozatos művelésével érdemlik ki a glorifikációs rituáléban megnyilvánuló közösségi elismerést.

Az útinaplóból, nevezetesen az 1836. évi párizsi feljegyzésekből az is kiderül, hogy Szemere milyen panteon-

³²¹ SZEMERE 1983, 296–297.

³²² DÖBRENTÉI 1817, 178.

ideálhoz képest marasztalja el a Westminster: „távolabb [emelkedik] a magas Panthéon e fölirattal: 'Aux grands hommes la patrie recon[n]aissante', mely nagy, mint kiknek emlékezetére szentelték. Ez a nagy emberek hamvainak építtetett, s bár nincs segedelmére, mint a régi épületeknek, a múlt-kor melancholiája, mégis lelket hat. Alul, a földalatti kriptában, mint catacomba éjében fekszenek a koporsók – ez a sír; benn az épület zengő termében a 150 oszlopok közt friss márványszobraik ragyogandanak – ez itt a föltámadás. Benne a jelesek nem mind lesznek, de csak a jelesek közül”.³²³ Szemere elvárásainak azért felelhet meg jobban a francia dicscsarnok, mert „lelket hat”, azaz a látogatót itt hatalmába tudja keríteni az a magasztos érzés, amelyet „a brit dicőség templomában” hiába keres. Ez a lelkesültség pedig jórészt annak köszönhető, hogy a Panthéont – a Westminsterrel ellentétben – nem a „másodrangú”, lokális érdekű emlékjelek tömege uralja. Ide „csak a jelesek” nyerhetnek bebocsátást. Szemere mintha nem venne tudomást arról, hogy a Panthéon (mint a francia republikánus nemzetállamot legitimáló intézmények egyike) a megosztó emlékezet grandiózus csarnoka. Megfontolt javaslata mégis arra enged következtetni, hogy nem tartja megkerülhetőnek a köztársasági alapítású kultuszhely fordultatos történetének tanulságait: „részemről egy törvényt óhajtanék, miszerint helyet itt senki ne találjon halála után 25 évig; elég idő arra, hogy az eltiprott érdem kitündököljék, és hogy a személyes tekintetek vagy elfeledtessenek, vagy az új nemzedékben ellensúlyra találjanak.”³²⁴ A szigorú bebocsátási procedura lehet a garancia arra, hogy az emlékezet temploma el tudja látni – a Szemere által is oly fontosnak tartott – intő-nevelő, illetve felhívó-buzdító funkcióját: „A dics- és tiszteletvágy hatalmas rugó, mit a társaság roppant sükerrel használhat, csak arra vigyázzon, hogy a dicsőítettek sorából inkább kimaradjon néhány érdemes, mintcsak egy érdemtelen bejusson.”³²⁵

Szemere intelme az Európa-szerte aktuális feladatként kezelt panteon-alapítás talán leginkább neuralgikus pontját érinti. Innen nézve válik érthetővé, hogy Széchenyi István „mostohán kezelt, de eszméjében szent és magasan költői” *Üdvleldéjének* (1843),³²⁶ az első, részleteiben is átgondolt, hazai panteon-tervezetnek miért kell olyan nagy gondot fordítania annak a normarendszernek a kidolgozására, amely a szertartásos megdicsőítésre való

³²³ SZEMERE 1983, 115–116.

³²⁴ SZEMERE 1983, 116.

³²⁵ SZEMERE 1983, 116. Beszédes, hogy az idézett szövegrészben felbukkan a Döbrentei-féle „rugó”-metafora is.

³²⁶ SZÉCHENYI 1843. Az *Üdvleldét* Tóth Lőrinc minősíti így *Dalünnep* című cikkében: KERÉNYI–TAMÁS 1980, I/30.

jogosultságot hivatott szabályozni. Ez a (korántsem csupán technikai) probléma a panteon-gondolat lelkes hazai propagátorának számító Erdélyi Jánost is foglalkoztatja. A *Magyar szónokok és státusférfiak* című kötetéről írt terjedelmes recenziójának (1851) elején fel is teszi a kérdést: „de ha mégannyi jeleseink volnának is, kinél legyen a Pantheon kulcsa, ki legyen a bíró? A nép, tudjuk, föllelkesedik, behelyezi és kiszórja Mirabeau hamvait a Pantheonból; a tanács Angliában ateizmus vádját lobbantván Byron emlékezetére, szobrának megtagadása a westminsteri talapot [...] ki legyen tehát a bíró?” Erdélyi a panteonizációs procedurát – Szemeréhez hasonlóan – időben távlatos, *konszenzusképző* folyamatként gondolja el, vagyis „a bíró” kulcsfontosságú szerepével a nemzeti konszenzus letéteményesének tekintett történetírást bízna meg: „Halhatatlan halandónak egyedül a történetírás útján szolgáltatathatik méltánylat és igazság. [...] Mielőtt tehát vérünk hevével s a népszerűség kapzsiságával ítélnék el a hazai elmék rangját egy nemzeti Pantheonban, szükség, hogy a történetírás üljön bírószéket”.³²⁷ Erdélyi éppen azért hozza összefüggésbe az „életírt” jeles férfiak könyvének ismertetését a panteonizáció elméleti és gyakorlati kérdéseivel, mert a gyűjteményt – mint „a magyar legújabb történetírás”³²⁸ reprezentatív teljesítményét – olyan munkának látja, amely már alkalmas lehet a hazai panteonizációs törekvések megalapozására.

A panteon-idea hazai recepciójában – számot vetve a mintának tekintett panteon-modellek, főként persze a párizsi Panthéon működésének zavaraiival – normatív elvárásként fogalmazódik meg az az elvárás, hogy a megalapítandó nemzeti dicscsarnoknak a belső ellentétek feloldását, a kiegyenlítést, a *harmonizációt* kell szolgálnia. A panteon-gondolat Erdélyi számára is elsősorban a történelmi kiengesztelődés és megbékélés ideológiájával, a nemzeti egység helyreállításának, illetve valamiféle transzcendens nemzet-individuum felmutatásának az igényével kapcsolódik össze: „A magyarnak még eddig nincs Pantheonja, Wallhallája, egy Père Lachaise, hogy az eszmeharcok megharcolta után békén lássa együtt a jobb és baloldal embereit, kik a szólamló idők és viszonyok dialektikája szerint mozgatták a hazai gépet, ellenkező hatással is méltóvá tették magokat a hon áldására”.³²⁹ Az 1850-es évek elején tehát maga válaszol arra a kérdésre, amelyet a párizsi Panthéon megtekintését követően, 1844. augusztus 5-én fogalmaz meg: „Alant Rousseau hamvai. Sírjára írva: Ici repose l’homme de la nature et de la vérité! Gyönyörű cím.

³²⁷ ERDÉLYI 1986, 311.

³²⁸ ERDÉLYI 1986, 309.

³²⁹ ERDÉLYI 1986, 310.

De ha Rousseau természet embere, mire van itt ő e kemény kőkoporsóban, s ha igazságé is, miért fekszik ő egy Voltaire-rel átellenben, mikor életökben soha egymáshoz ily közel nem lehettek.”³³⁰

A nemzeti történelem harmonizációs korrekciójának, homogenizáló átértelmezésének – a panteon-ideához kapcsolt – igénye hangsúlyosan van jelen a XIX. század második felének és a századfordulónak a közgondolkodásában. Lévy József 1903. június 1-én kelt naplójegyzeteiben például a jól ismert érvet alkalmazza azokkal a törekvésekkel szemben, amelyek „Kossuth mellett Széchenyit homályba akarják borítani”: „Mintha meg nem férhetne egymás mellett a magyar haza panteonában két önálló nagyság! Mintha nem lehetne a kettőt összehasonlítani anélkül, hogy egyiket le ne törpítsük!”³³¹ A magyar történelem Kossuth-centrikus (azaz megosztónak vélt) értelmezésével szembeni elégedetlenség készteti Lévyt arra is, hogy szorgalmazza Görgey Artur rehabilitálását, sőt a nemzet nagy fiaként való elismerését,³³² valamint Szemere Bertalan demonstratív miskolci újratemetését (1871),³³³ majd sírobeliszkjének és egészalakos ércszobrának

³³⁰ ERDÉLYI 1985, 325.

³³¹ LÉVAY 2002, I/234. Egy 1910. március 15-én kelt feljegyzése pedig arról tanúskodik, hogy a miskolci Deák-szobor felállítását is hasonló megfontolásból kezdeményezi: „Szégyenbélyeg marad az a nemzet homlokán, hogy míg Kossuth alakját a széles hazában mindenfelé, még falukon is szobrok hirdetik, jeltelenül akarják mintegy feledésbe meríteni azt a megváltó hazafit, akinek éppen köszönhető az, hogy Kossuthnak szobrokat emelhettek, s hogy talpunk alatt alkotmányos haladás biztos talajává lett a magyar föld...” (LÉVAY 2002, II/96.)

³³² 1916. máj 21-én, Görgey haláláról értesülve írja: „Glóriává alakult fején az a töviskorona, mellyel dicső hadvezéri pályafutása után ajándékozta őt meg a nemzet egy részének balvéleménye. [...] Hírünk-nevünk gyarapodását s mindazt a jót, ami a szabadságharcból szinte mai napig láthatólag eredt, Görgeinek és Kossuthnak köszönheti a nemzet. Kezet fog a katonai és polgári dicsőség. Emezt bálványozó lelkesedéssel ünnepelte és ünnepli a nemzet, amannak szinte mai napig adója maradt.” (LÉVAY 2002, II/361.)

³³³ A látványos újratemetések nem csupán kegyeleti és rehabilitációs gesztusokként érdemelhetnek figyelmet, hanem az újratemető közösség – rituális térben és időben megképződő – egységét is szimbolizálhatják. Például az alulról kezdeményezett, megyei szinten szerveződő, de a bécsi udvar által sem ellenzett 1906. évi Rákóczi-ünnepségek (és ezek ceremonális csúcspontja: a hazatérő hamvak rituális végigvonatoztatása az országon, majd látványos fogadása és lovasbandériumos-ágyútalpas-márványszarkofágos újratemetése az egykori „kuruc főváros”, Kassa székesegyházában) nyilvánvalóan nem csupán az uralkodó(család) és népe *de facto* kibékülését jelképezte (mindezt *de jure* persze az 1867. évi kiegyezés alapozta meg), hanem a nemzet egységét is demonstrálta. „A vasutasok erre a napra részlegesen felfüggesztették a sztrájkot [...] a környező városok és falvak népe sorfalat állt a sínek mentén. [...] A hivatalos beszédek Rákóczi nevével

ünnepélyes leleplezését (1906). A Szemere-kultusz elindításával Lévy félreérthetetlenül jelenti be azt az igényt, hogy a nemzet ünnepelt patriótáinak dicscsarnokába – Kossuth *mellett* – Szemerének is helyet kell kapnia. Ahogy a nemzet egységét megbontó érdekellentéteket a glorifikáció retorikájában feloldó szoboravató Szemere-ódája hirdeti: „S kibékülten nézzék a síri árnyak, / Kik bennünket még látogatni járnak, / Hogy a nemzet már nyílt uton halad / S mert egyetért, erős, boldog, szabad.”³³⁴

Szemere Panthéon-leírása a hazai állapotokkal való összevetést célozza, a mintának tekintett modellt az érdem (intézményes) elismerésének kedvezőtlen hazai tapasztalataival szembesíti – azaz hasonló retorikai stratégiát követ, mint a Westminster Abbey-t bemutató szövegek: „’A nagy férfiak hamvai fölött örökké ég, s él a haza hálája!’ De nálunk nem. Magamtul kérdezem, hol fekszik Hunyadi s alig tudom megmondani. [...] Ki kérdezősködik, van-e emléke? Eszébe kinek jut itt vagy ott egyet állítani? [...] Mintha nem volna adóságunk a múlt iránt; mintha minden emlék, mit a múlt idő derékeinek emelünk, nem hozná meg gyümölcsét a jövőben; [...] mintha a nemzet, mely múltját eszéből kitörli, nem hasonlítana a fához, melynek gyökerei elvágatnak.”³³⁵ A Panthéon-példa – az aktuális propagandát segítő kontraszt megteremtése mellett – arra is lehetőséget ad a naplóíró számára, hogy a hazafiúi érdem elismerésének és áthagyományozásának kérdéskörét azzal a nagy hatású (Kölcsey által formulázott) felismeréssel kapcsolja össze, amely az emlékezetnek nemzetkonstituáló szerepet tulajdonít. A nemzet mint *emlékezetközösség* tézisének kontextusába helyeződik a híres párizsi nekropoliszról, a Père Lachaise temetőről szóló beszámolója is: „Egyébiránt bennünk sok hálátlanság van. A hazai történet érdekes pillanatait mi művek ábrázolják s kötik elevenebben az emlékezethez? Nagy embereink nevét mi tartja föl a történetek hideg betűjén kívül? Hol vannak képeik, szobraik, sírjaik? Ki újítja meg a porladt márványt, Ki söpri le róla a századok sötét porát? Ki ékesíti föl virággal, szalaggal, zászlókkal? Hol van a nép, mely lelke elmelegedésében, búcsúi csapatokban jár el a nagy hamvakhoz?” A szemrehányó kérdések (*epilexis*) sorozataként megformált amplifikációs alakzatot a jól ismert szentencia zárja: „Mely nép történetét s nagy embereit elfeledi elvesz – s vesszen el!!!”³³⁶ A Panthéon (és a Père Lachaise) a közösségi emlékezet átörökítésének

kezdtek, s az uralkodót dicsőítve adták meg a méltó befejezést” – írja az újratemetést vizsgáló R. Várkonyi Ágnes. (R. VÁRKONYI 1997, 6–7.)

³³⁴ *Szemere Bertalan szobránál* = LÉVAY 1909, 196.

³³⁵ SZEMERE 1983, 116–117.

³³⁶ SZEMERE 1983, 209.

reprezentatív helyeként válhat a nemzeti identitás megalapozójává és megerősítőjévé. Az ilyen *helyek* hiánya pedig – ahogy ezt idézett recenziójában Erdélyi János is megállapítja – az áthagyományozás zavarai, sőt akár a nemzeti önazonosság elvesztésével fenyeget: „míg történeti képcsarnokunk hiányzik, addig könnyű lehetőség a múltnak feledése, árnyékba borulása, elalkonyodása; és míg hazánkfiaink jobban tudják összevetetni Cromwell és Robespierre karakterisztikáját, mint például Széchenyi és Wesselényi politikai pályáját, míg egy Goethe és Schiller szellemi arca hamarabb feltűnik az említésre szemünk előtt, mint Vörösmartyé és Eötvös: addig nincs hazai tiszta tudat, nemzeti önisme, meleg honiság”.³³⁷

Az európai panteon-modellek tehát többnyire egy kontrasztképző retorikai stratégia részeként, propagandisztikus-mozgósító célzattal, a tudós érdem emancipálásának szokványos diskurzusába illeszkedve, a literátori agitációnak és önreprezentációnak alárendelve jelennek meg a XVIII. század végének és a XIX. század első felének hazai nyomtatott nyilvánosságában (Ebből a szempontból a műfaji különbségek indifferensek, azaz nincs igazán jelentősége annak, hogy az adott szöveg publicisztikaként, programírásként vagy éppen útinaplóként kínálkozik fel az olvasásra.) A londoni Westminster vagy a párizsi Panthéon példája olyan időszerű kérdésekkel szembesíti a hazai literátus közösséget, amelyek egyfelől – főként a századfordulás recepcióban – a panteon-idea morálbölcseleti megalapozását segítik elő (az erény kiterjesztő értelmezése; a „nagy emberek” kultusza és spirituális egybetartozásuk kinyilvánítása; összefüggés a hazafiúi áldozatra való hajlandóság, a hatékony nemzeti önreprezentáció és az érdem intézményes elismerése között). A panteon-modellekre irányuló figyelem másfelől – elsősorban a századközép évtizedeiben – a magyar nemzeti panteon alapításával és működtetésével kapcsolatos gyakorlati problémák kezelését készíti elő (vizuális-ikonográfiai program; a reverencia-élmény felkeltése, a beiktatási procedura szabályozása, a kiegyenlítés-kibékítés ideológiája).

Üdvölködési plánumok: a funerális panteonizáció

A panteon-idea hazai recepciójára persze befolyással vannak azok a Bécsből kiinduló törekvések is, amelyek az összbírodalmi patriotizmust kívánják propagálni a „közös” hősök kultuszának meghonosításával. A *bírodalmi-monarchikus panteonizáció*

³³⁷ *Magyar szónokok és státusférfiak. Politikai jellemrajzok* = ERDÉLYI 1986, 310.

kísérlete felől nézve nyeri el jelentőségét például Hormayr nagyszabású vállalkozása, az *Oesterreichischer Plutarch* (1807–1814), amely „bevallottan azzal a céllal jelent meg, hogy a birodalom ’néptörzseinek’ történelmét valamiféle közös múlttá egyesítse”.³³⁸ A „Gesamtmonarchie” manifesztációjának tekinthető hősök felvonultatására a hazai literátus közösség saját *nemzeti panteonjának* felmutatásával válaszol, így például hamarosan megjelenik – Kölesy Vince Károly és Melczer Jakab összeállításában – a magyar hősök életútját bemutató *Nemzeti Plutárkus* (1815–1816).³³⁹ Rendkívül érdekes Mednyánszky Alajos 1843-ban ismertetett elképzelése, amely szerint – a Duna magyarországi folyását követve – szobrokat kellene állítani a nemzeti múltat reprezentáló hősöknek: így például a honalapítóknak és hongyarapítóknak (Szent István, Nagy Lajos, Mátyás); a nyugati kereszténység terjesztőinek és védelmezőinek (Kapisztrán János, Hunyadi János, Tomori Pál, Zrínyi Miklós), a tudományok művelőinek és támogatóinak (Vitéz János, Janus Pannonius, Festetich György). Ez a térben szétszórta, különös *Duna-panteon* ugyan „a Habsburg birodalmi koncepció fundamentumára épült és egy birodalmi keretek közé illeszkedő patriotizmus szülötte”,³⁴⁰ ám a monarchikus elkötelezettséget mégis összhangba tudja hozni a nemzeti hőskészlet iránti igénnyel.

A negyvenes évek másik közismert panteon-tervezete, Széchenyi István elképzelése³⁴¹ már nem csupán a panteon-alapítás egyik alapfeltételének, a „teljesség igényének” tesz eleget, hanem megfelel „az egy helyre koncentráltság” kívánalmának is.³⁴² Mednyánszky koncepciójától eltérően Széchenyi a *funerális panteonizáció* modelljét követi, azaz a létrehozandó nemzeti panteont a haza „nagy embereinek” temetkezési helyeként gondolja el: „gondoljunk csak olly helyet közel fővárosunkhoz, hol könnyen megfordulhat minden magyar, hol azoknak hamvai egyesítve ’s méltányolva volnának, kik [...] most elszórva fekszenek a’ hon minden részeiben, hazánknak azon derékei, kik nemzeti életszikránk elalvását gátolták [...], kiket minden magyar ismer és tisztel”.³⁴³ Széchenyi ugyan – indítványának elfogadtatása érdekében – a

³³⁸ SINKÓ 1983, 187.

³³⁹ A négy kötetes életrajzgyűjtemény német és magyar nyelven is megjelenik: KÖLESY 1815–1816.

³⁴⁰ SINKÓ 1983, 188. Mednyánszky „képzeletbeli emlékművéről” lásd még: KOVALOVSKY 1982, 31.

³⁴¹ SZÉCHENYI 1843.

³⁴² VADAS 1989, 160.

³⁴³ SZÉCHENYI 1843, 16.

Westminster Abbey példájára hivatkozik,³⁴⁴ a nemzet nagyjainak hamvait mégsem valamiféle monumentális építményben (templomban, dicscsarnokban, Panthéon-típusú „temple de la nation”-ban), hanem inkább egy nemzeti sírkertben kívánja elhelyezni.³⁴⁵ Széchenyi a temető lehetséges helyét („Sz. Gellért hegyének pásitos része”) is megjelöli³⁴⁶ – felismerve, hogy a központi fekvésű, ideális földrajzi-természeti adottságokkal rendelkező, a magyar nemzeti mitológiában és történeti topográfiában fontos szerepet betöltő, sőt még a *Virtus* hagyományos-allegorikus ikonográfiáját is felidéző Gellért-hegy kiválóan alkalmas a nemzeti panteon elhelyezésére; és javaslatot tesz a temető elnevezésére is: „Walhalla az eszmét tán érthetőbben kitette volna. Én azonban ’Üdveldét’ egy kis megszokással szintolly érhetőnek, és e’ fölött magyarosabbnak és csinosbnak is tartom, mint a’ három ’a’-val bővelkedő Walhallát. Mások e’ következő kitételeket hiszik jobban megfelelőeknek: diádla, nyugda, emlékde, csönde. – Már akármi jobb ’s mi tetszik is jobban, most ide nem tartozó; elég, hogy Üdveldét nemzeti temető cziméül kívánom használni ez alkalommal.”³⁴⁷

Az „üdvleldei eszme” persze nem merül ki „a haza érdemes elhúnytjainak” közösségi „megtiszteltetésében”. A megalapítandó nemzeti kultusz hely (gyakorlati) jelentőségét Széchenyi főként abban látja, hogy „a jövő nemzedékeknek helyes utánzásra méltó mintákat” tud adni.³⁴⁸ A Gellért-hegyi nekropolisz létrehozásának

³⁴⁴ „ujabb időkben több más nemzettel nagy Britannia is milly magaslelküleg jutalmazza meg a’ hazáért jól érdemlett fiait, [...] hol Westminster tiszteletes boltozatai közé a legállatibb sem léphet mély megilletődés és elérzékenyült kedély nélkül; mert ott [...] minden igyekezet, melly [...] a’ haza –, általa az emberiség –, ’s ez által a mindenségnek feldicsőítéséhez járult, egyiránt nyeri el nemcsak nyughelyét, de a’ hazafiak sőt az egész emberiség közmegtisztelését is.” (SZÉCHENYI 1843, 13.)

³⁴⁵ Ahogy Keserű Katalin megállapítja: „az a valláshoz közelítő kultusz, amit a Szent Genováva templomát Panthéonná átkeresztelő forradalom alkotmányozó nemzetgyűlése teremtett halottai köré a ’nagy emberek’ temetkező helyeként ismert londoni Westminster mintájára, de tulajdonképpen a kiváltságos személyek templomba temetkezésének általános szokását folytatva, nálunk kevésbé terjedt el.” (KESERŰ 1994, 37.) Feltűnő, hogy a „nagy emberek” kultuszának intézményes megalapozására törekvő Széchenyi *Üdveldéje* a párizsi Panthéont – talán annak viszontagságos története miatt, talán azért, mert a forradalmi-republikánus emlékezet megtestesítőjének tekinti – meg sem említi.

³⁴⁶ SZÉCHENYI 1843, 32.

³⁴⁷ *Felvilágosítás* = SZÉCHENYI 1843.

³⁴⁸ SZÉCHENYI 1843, 127. Ez az argumentum többször is felbukkan a szövegben: „nem egy minden szépre és jóra fogékony, de még tétova kebel, ha nem is rögtön, de lassanként bizonyosan megnyerné azon – hazát és ekkép az emberiséget feldicsőítő – irányt, mellyet a’ megbecsült árnyak tartának éltükben [...] s gondoljuk csak, milly gyönyörű lelki benyomást tenne a sok

szükségességét tehát a panteon-idea nemzetnevelő szerepének hangsúlyozásával kívánja igazolni. Az Üdvlelde rendtartását pedig úgy kívánja kialakítani, hogy elkerülhetőek legyenek a királyi alapítású bajor dicscsarnok, a Walhalla működési anomáliái: „két körülmény fordul elő, mely felfogásom szerint egyiránt viseli magában a’ Walhalla, ha így mondhatni: szellemi diszének megfertőztetési magvát [...] Egyik az, hogy a bajor uralkodó minden valódi korlát nélkül egyedül kénye kedve szerint választja meg a’ Walhalla lakosait. Második pedig, miszerint a’ Walhallának alantibb boltozataiba még élők szobrai is tételnek be, kik úgy szólván virtuális várakozói a’ rájuk bekövetkező tiszteletnek, t. i. a’ magasabb boltozatokba emeltetésnek.”³⁴⁹ Széchenyi tehát a korszerű panteon-gondolattal összeegyeztethetetlennek tartja a Walhalla feudálisnak vélt szellemiségét, dinasztikus-monarchikus jellegét, illetve az aktuális (politikai) érdekeknek alárendelt működési mechanizmusát.³⁵⁰ Az a szembetűnő fejlemény, hogy a szerző aggályos részletességgel, szinte a koncepció ismertetését megközelítő terjedelemben kénytelen az Üdvleldéhez való személyes viszonyát feltárni (mintegy előre megfelelve azokra a vádakra, amelyek szerint „magam számára szép olcsón és szép okosan egy kis pantheont kívánnék emelni”³⁵¹), pontosan jelzi a tervezet megvalósításának nehézségeit. A testamentumszerű, apologetikus önkomentárok nyilvánvalóvá teszik, hogy a negyvenes évek első felében az Üdvlelde koncepciója mögött nem határozottan artikulálódó közakarat, hanem csupán egy tekintélyes személyiség – meglehetősen attraktív – víziója áll. Széchenyi patrióta hevületű, ám nagyon is gyakorlatias indítványa – minden esetleges kétely és fenntartás ellenére – nagyhatású elképzelésnek bizonyul: állandó hivatkozási alapjául szolgál egy olyan fél évszázados törekvésnek, amely egyfelől – főként a millenniumi előkészületekkel összefüggésben – egy Gellért-hegyi dicscsarnok

’csak most éli tavaszát’ hazánkfiára, ha nemzetünk virága, vagy inkább ’lelki kivonata’ legalább testileg egyesítve s könnyen felkereshetőleg lelné nyugtát”. (SZÉCHENYI 1843, 17.)

³⁴⁹ SZÉCHENYI 1843, 132–133.

³⁵⁰ Lásd: SINKÓ 1983, 193. A tervezetből az is kiderül, hogy Széchenyi kiket érdemesítene az üdvleldei megtiszteltetésre: a legjelesebb írók (Berzsenyi, Kölcsey, Kazinczy, Kisfaludy Károly, Virág) nevei például nem hiányozhatnának az „egyszerű márványkövekről”. (SZÉCHENYI 1843, 125.)

³⁵¹ SZÉCHENYI 1843, 43. Az indítvány egyetlen sebezhetőnek vélt pontja ellen irányuló, a nemes ideát könnyen diszkreditáló támadás rémképe újra és újra öngazoló nyilatkozatokra készíti a szerzőt: „tán nevem is bírálat alá kerülend egykor, ha üdvleldei eszmém életbe lép. Hajlamért, legkisebb részrehajlásért nem esedezem [...] sokkal féltékenyebben hordozom az Üdvlelde szeplőtlenségét lelkemen, hogysem saját hamvaim sorsa iránt igen aggódnám” (SZÉCHENYI 1843, 129).

felépítésének lehetőségeit keresi, másfelől pedig – a Kerepesi (Fiumei) úti temető megnyitásával – egy nemzeti sírkert létesítésében érdekelt. A Gellért-hegyi nekropolisz ideája tehát két – egymástól elkülönülő – panteon-koncepcióban is tovább él: az egyik lemond a nemzeti panteon temetőként való megalapításáról, ám ragaszkodik a Széchenyi által választott helyszínhez; a másik tovább viszi a funerális panteonizáció gondolatát, de a nemzeti sírkertet nem Szent Gellért hegyén kívánja kialakítani.

Az Üdvlelde ügyét kezdetben az aktuális politikai (majd katonai) események szorítják háttérbe, később pedig – az önkényuralom jelképének tekintett Citadella felépítésével – a kiválasztott helyszín alkalmassága is kérdésessé válik. A kiegyezés után – a közelgő millennium egyik fő attrakciójaként – újra előtérbe kerül a nemzeti panteon létrehozásának gondolata, amelyhez ekkor már egy Árpád-monumentum felállításának az igénye társul. A honalapítás emlékét megörökítő szobormű és a honépítő ezredévet reprezentáló nemzeti panteon eszméjének összehangolását végzi el például Rózsa Péter tervezete, amely a monumentumot a Hármashatár-hegyen (az ún. Árpád-ormon) helyezné el.³⁵² A Magyar Mérnök és Építész Egylet panteon-pályázatán (1881/82) viszont az a pályamunka bizonyul a legsikeresebbnek, amely a klasszicizáló-akadémikus szellemben felépítendő dicscsarnokot a demilitarizált Gellért-hegyen, Citadella helyén képzei el.³⁵³ A Gellért-hegyi panteon eszméje a kilencvenes évek elején – például Pulszky Károly és Zichy Antal indítványainak³⁵⁴ köszönhetően – újra az érdeklődés középpontjába kerül, ám a honalapítás ezredéves évfordulójára sem az immár hagyományosnak tekinthető, Széchenyi által megálmodott helyen, sem pedig máshol nem létesül nemzeti panteon. Az Árpád-szobor viszont részévé válik a millenniumi emlékmű végleges koncepciójának.³⁵⁵ A Gellért-hegyre szánt nemzeti panteon ideája ugyan később is fel-felbukkan (1908-ban például Medgyaszai István publikál egy olyan tervet, amely a hegytetőn magasodó dicscsarnokot a magyar szent koronát formázó, gigantikus kupolával képzei el³⁵⁶), ezek a víziók azonban

³⁵² RÓZSA P. 1880. Rózsa elképzeléseiről lásd: VADAS 1989, 161, VADAS 1994, 100; GÁBOR 1983, 204–205. A helyszínt illetően más (rivális) koncepciók is felbukkannak: van olyan indítvány is, amely szerint az Ybl-féle Várkert Bazárt kellene nemzeti panteonná átalakítani. (GÁBOR 1983, 204.)

³⁵³ Czigler Győző pályamunkájáról lásd: VADAS 1989, 161–162.

³⁵⁴ PULSZKY 1891; ZICHY 1893. Vadas Ferenc szerint Pulszky tervezete „az egyedüli kísérlet volt arra, hogy visszatérjenek Széchenyi alapeszméjéhez”, a nemzeti temető, a Gellért-hegyi nekropolisz gondolatához. (VADAS 1989, 164.)

³⁵⁵ Erről lásd: VADAS 1989.

³⁵⁶ SINKÓ 1983, 196.

megmaradnak attraktív ötleteknek. Az 1920-as években aztán a panteon-látomások helyét a Gellért-hegyi irredenta monumentum, a Magyar Kálvária létrehozásának plánuma foglalja el.³⁵⁷

Üdvlelde híján az 1849-ben megnyitott Kerepesi úti temetőre (Kerepesseri Friedhof) hárul az a feladat, hogy – többé-kevésbé – eleget tegyen a funerális panteonizáció iránti igényeknek. A sírkert ugyan 1885-ig köztemetőként működik, ám már az 1850-es évektől megfigyelhető a – Tóth Vilmos által – „spontán pantheonizációnak” nevezett jelenség: viszonylag jelentős a reprezentatív temetések száma (kiemelkedik ezek közül Vörösmarty Mihály temetése 1855-ben); és szekunder temetésekre, azaz néhány kimagasló személyiség hamvainak újratemetésére is sor kerül itt (1859-ben például Kisfaludy Károly hamvait és sírkövét hozzák át a Váci úti temetőből).³⁵⁸ Batthyány Lajos újratemetése (1870) már annak a tudatos, felülről irányított folyamatnak a kezdetét jelzi, amely elvezet a sírkert dísztemetővé nyilvánításához (1885), a díszsírhegy-program megindításához, a nemzet „nagy embereinek” mauzóleumokkal – a síremlékek és monumentumok funkcióit egyesítő sírépítményekkel – való megdicsőítéséhez,³⁵⁹ valamint a Petőfi-kenotáfium felállításához (1911). A nemzeti kultuszhely státusának elérésére irányuló fejlesztési koncepció a Kerepesi úti temetőt a századfordulóra a nemzet panteonjává, az első számú sírkertté emeli, bár maga a panteon-elnevezés csak az 1920-as évek végétől – a művész- és díszparcella, az ún. „Pantheon-sírtábla” kialakítása után – válik használatossá.³⁶⁰ Hivatalosan pedig még később, 1956-ban nyilvánítják a temetőt Nemzeti Pantheonná, vagyis olyan zárt, kegyeleti emlékparkká, amelyben csupán a neves sírok maradhatnak a helyükön (ezzel befejeződik a köztemetői jelleg szisztematikus felszámolása), és ahová kizárólag a legjelesebb művészek, tudósok, közéleti személyiségek temetkezhetnek. A Kerepesi úti sírkert – ahogy Makoldy Sándor megállapítja – „ugyan nem valósíthatta meg a maga tisztaságában Széchenyi gondolatát, de azt összes temetőink között legjobban megközelíti, s mivel az elmúlt száz esztendő legtöbb nagyjának és

³⁵⁷ Lásd Alpár Ignác és Herczeg Ferenc tervét: ALPÁR–KOTÁL 1926.

³⁵⁸ TÓTH V. 1999, 9–13 Az itt következő rövid történeti áttekintés jórészt Tóth Vilmos alapos tanulmányára támaszkodik. Megjegyzendő azonban, hogy Tóth a *panteonizáció* terminust – e dolgozat által javasolt meghatározástól eltérően – többnyire a „panteonná válás”, a „nemzeti panteon rangjára való emelés” értelmében használja.

³⁵⁹ A Batthyány-mauzóleumot 1874-ban, a Deák-mauzóleumot 1887-ban, a Kossuth-mauzóleumot 1909-ban avatják fel. A mauzóleumokról általában lásd: KOVALOVSKY 1993, 84.

³⁶⁰ A Kerepesi úti temető nagy halottainak előszámlálását lásd: MAKOLDY 1927; KÁROSY 1938.

kiválóságának hamvait rejti sírjaiban, jogosan 'Magyar Panteon'-nak is nevezhető".³⁶¹ A panteon-titulus tehát a Kerepesi úti temetővel kapcsolatban még akkor is hatékony értelmezői kategóriaként használható, ha tudatosítjuk: „a reprezentatív magyarországi temetkezés soha nem szerveződött egyetlen kizárólagos központ köré”.³⁶²

Panteonizáció és vizuális reprezentáció

A panteon-gondolat elválaszthatatlan azoktól a törekvésektől, amelyek a „nagy emberek” emlékképeinek és -szobrainak a segítségével kívánnak vonatkozási pontokat kijelölni a közösségi tudat számára.³⁶³ Mona Ozouf – a párizsi Panthéon példájára hivatkozva – egyenesen azt állítja, hogy a szobrok még a hamvak ceremonális felemeltetésénél és átvitelénél („translation des cendres”) is fontosabb szerepet töltenek be a panteonizációs procedurákban.³⁶⁴ Az emlékezet kultuszának közösségi szertartásai feltételezik a – többnyire ikonografikus közhelyekkel operáló és közösségi elvárásokat teljesítő³⁶⁵ – emlékképek és -szobrok *jelenlétét*, hiszen a képmás (*imago*) nélkülözhetetlen eszköze a közösség önmegerősítését szolgáló „nagy ember”-idolok megkonstruálásának, illetve kultikus tiszteletének. A képmás a „nagy emberek” halhatatlanságának egyik legfontosabb biztosítója: (áhítatos) szemlélése olyan „rituális memóriagyakorlatnak”³⁶⁶ tekinthető, amelynek segítségével a közösség fenntarthatja, átörökítheti érdemes tagjainak emlékezetét.

A portrék *ontologikus* jelentőségének a felismerésével hozható összefüggésbe Kazinczy oly sokszor emlegetett *ikonofíliaja* is.³⁶⁷ Minden bizonnyal a „bálványozott” halhatatlanság³⁶⁸ iránti

³⁶¹ MAKOLDY 1927, 5. Széchenyi elképzelésének egyébként leginkább talán a prágai Vyšehradban található cseh nemzeti sírkert felel meg, ahol 1889-ben egy árkádos kegyhelyet létesítenek. A Slavín (azaz a Dicsőség Helye) nemzeti panteonként funkcionál. (Lásd még Smetana – a haza apoteózisának szánt – *Mávlást [Hazám]* c. szimfonikus költeményének első, *Višehrad* című tételét.) A Kerepesi úti temetőhöz hasonló szerepet tölt be az Erdélyi Panteonként emlegetett kolozsvári Házsongárd. Erről lásd például: LÁSZLÓFFY 1989; SZÍGYÁRTÓ 1996.

³⁶² TÓTH V. 1999, 5.

³⁶³ Lásd: BONNET 1986, 234.

³⁶⁴ OZOUF 1984, 154.

³⁶⁵ A megrendelő megbízási utasításokkal vagy pályázati eljárással kényszerítheti a művészt a portréval kapcsolatos közösségi elvárások teljesítésére. Erről lásd például: KOVALOVSKY 1993.

³⁶⁶ BELTING 2000, 13.

³⁶⁷ Erről és a széphalmi mester „portré-esztétikájáról” lásd: SZABÓ P. 1983.

³⁶⁸ Kis Jánosnak írja 1802. máj. 8-án: „Nekem pedig, édes barátom, az a' halhatatlanság az egy bálványom, a' mi elől te futsz. Csak az légyen enyém,

vonzódással magyarázható, hogy saját arcképét több mint harminc alkalommal örökítteti meg.³⁶⁹ Guzmics Izidornak büszkén írja 1829. május 27-én: „Ferenczy, Heinrich, Richter és Simó nekem halhatatlanságot adtak”.³⁷⁰ Önkultuszának (vizuális) megalapozása mellett Kazinczy persze a literatura szent ügyét szolgáló elődei és írotársai glorifikációját is elő kívánja segíteni. Így például a mintaadás igényével sajtó alá rendezett Dayka-kiadásához (*Újhelyi Dayka Gábor versei*, Pest, 1813) elkészítteti a költő antikizált profilját, ugyanis – intenciói szerint – a poétai öröklét elnyeréséhez nem csupán a (remek)művek megfelelően gondozott (és panegirikus életrajzzal ellátott) kiadása szükséges, de a képmás is nélkülözhetetlen.³⁷¹ E meggyőződéséből fakad, hogy életműsorozatának kötetait is egy-egy jeles férfiú portréjával kívánja megjelentetni („minden kötetem elibe egy olly embernek szeretném tenni képét, a’ ki megérdemelje, hogy ez mondassék reá: Dignum laude Virum Musa vetat mori.”³⁷²); és hogy arcképeik megfestetésére próbálja rábírtani – több-kevesebb sikerrel – pályatársait, íróbarátait. Gyakran hangoztatott véleménye szerint „minden jobb embernek festetni kellene magát hogy ha kikapja közölünk a halál, bírassuk képeiket”.³⁷³ Virág Benedeket például

örömet lemondok az életnek minden örömeiről, örömet eltűröm az életnek minden visszás eseteit. Ah! azt képzelni, hogy a’ Szépnek, Jónak, Igaznak később tisztelői, midőn már régen sorvadni fogunk, vissza fognak kívánni magokhoz, hogy dicsőségünk el fogja verni álmaikat, hogy sírni fognak olyakká lehetni, mint mi valánk, hogy képeink’ meglátása leveri őket, mint a’ mennyei világosság, hogy neveink’ zengése a’ Virtusnak szeretetire, a’ legszebb feláldozatokra fogja őket buzdítani, mint minket buzdítanak Azoké, a’ kikben az emberi Nagyságot imádjuk”. (*KazLev*, II/473.)

³⁶⁹ Lásd például: *Az én képeim* = *KazLev*, XII/511–512.

³⁷⁰ *KazLev*, XXII/429. Lásd még: „Engem Heinrich olajban, Ferenczy márványban dolgozának; s ez a két barátom nekem halhatatlanságot ada.” (KAZINCZY 1995, 269.)

³⁷¹ Lásd: MERÉNYI 2000, 70.

³⁷² Kazinczy – Virág Benedeknek (1802. okt. 31.) = *KazLev*, II/501. Elképzelésének megvalósulásáról Kazinczy Buczy Emilnek számol be 1815. március 3-án: „az vala óhajtásom, hogy a’ Nemzet Indigeszei az érzékenyebb lelkek előtt lebegjenek [...] hogy minden Kötet előtt egy már *megholt* nagy Magyar (vagy Író, vagy Segéllő”) képe jelenjen-meg [...] Pászthory elég híven van találva, ’s igen szépen dolgozva. – Révai Miklós találva éppen nincs; de a’ fej plasticai művet mutat ’s nem festést, és így ki van mentve. Gessnernek első Kötete előtt Gener. Orczy áll, igen jól találva. Jól van találva Prímás Barkóczy is. A’ hátra lévő öt így következik: 1.) Kapitány Csehy József. 2.) Gróf Haller László, a’ Telemach’ fordítója. 3.) Gr. Ráday Gedeon. 4.) Bárány Wesselényi Miklós. 5.) Spissich János”. (*KazLev*, XII/431.) Kazinczy végül nem gróf Haller László, hanem gróf Teleki József arcképét teszi közzé kilenc kötetben megjelenő *Munkájának* utolsó (számozás szerint VIII.) kötetben.

³⁷³ Kazinczy – gróf Gyulay Lajosnak (1817. jan. 13.) = *KazLev*, XV/23. Hasonlóan fogalmaz egy 1813. február 10-én kelt, Kis Jánosnak írott

saját senecai jelmondatának („Élni Siess!”³⁷⁴) kifordításával figyelmezteti a képíró által elnyerhető öröklétre: „Élni siess! [...] Képzeld-el, édes barátom, melly vesztesség volna az a’ Jóknak, ha ők *Tégedet* képben nem ismernének. Mert az a’ halhatatlanság melly immár örökre tiéd, csak nevedé érdemedé, nem napjaidé, ’s a’ Jók egy két tízed mulva Tégedet lelni nem fognak.”³⁷⁵ Guzmicsnak – fent idézett levelében – egyenesen azt írja: „Nekem barátim nem adhatnak semmi kedvesebbet, mint ha képeiket adják”.³⁷⁶ A „halhatatlanság fijaiként” tisztelt pályatársak gondosan összegyűjtött arcképeiből *házi panteonját* („Larariumát”) is létrehozta. A literatúra szent ügyéért munkálkodó írók szellemi közösségét, összetartozását demonstráló széphalmi írószentély, Freundschaftstempel falára kívánja kifüggeszteni – többek között Virág, Báróczy és Verseghy portréja mellé – Kis János képmását is.³⁷⁷

Hiába próbálkozik viszont például Csokonai vagy Bessenyei arcvonásainak a „festetésével”. Csokonai ugyan örömmel fogadja Kazinczy megtisztelő „gondoskodását”,³⁷⁸ ám a Csokonai-

levelében: „Jó dolgot teszen, a’ ki ezt nem halogatja, hogy képe barátinak megmaradjon, ha a’ halál kikapná is közzülök.” (*KazLev*, X/263.)

³⁷⁴ Lásd: „Ideo propera, Lucili mi, propera vivere, et singulos dies singulas vitas puta.” (Seneca, *Epist.*, 101, 10.) Ez a jelmondat kerül majd Virág – definitív ígérennyel összeállított – *Poétai munkáinak* (1822) élére is.

³⁷⁵ Kazinczy – Virág Benedeknek (1814. jan. 5.) = *KazLev*, XI/166–167. Horvát István – barátjának, Ferenczy Jánosnak a közreműködésével – hasonló érveléssel próbálja meggyőzni a halálos beteg Révai Miklóst arról, hogy engedje meg arcképének lefestetését: „Sürgesd le rajzoltatását is minden erődből [...] Ha látandja mását nagy elmét jelentő képének, örvendeztetni fogja érzékeny szivét a’ halhatatlanság szerelme. A’ költségek semmit se hátráljanak. Kegyelmes Aszszonyom, Ürményi Anna aszszony, az *ország birónéja* fogja ezeket le füzetnie önön ajánlásából.” (HORVÁT–FERENCZY 1990, 88.) Ferenczy lelkes választlevelelben számol be arról, hogy Révai miként fogadta az indítványt: „nagy öröm borította el, midőn tőlem értette, hogy Kegyelmes Aszszonyodnak ritka kegyessége képét le rajzoltatni akarja. [...] Illy fölséges Metzénási méltóság el büszkíti: nagy dütsőségének tartja, ennek kegyessége által a’ késő maradék előtt *személyesen* élni. Mert ha képe le nem rajzoltatnék, tsak lelkét tsodálnák annak a’ ritka *testnek*, melly a’ Haza nyelvét ujan teremteni tudta, ’s értette! Ürményi kegyelmes Aszszony nemes lelkével élni fog tehát a’ Nagy Révai, és ugy élni, hogy a’ két ritka teremtmény egymást örökösítik!” (HORVÁT–FERENCZY 1990, 88.) Az arcképet végül közvetlenül Révai halála után festi meg egy Lochbichler nevű képíró (lásd: HORVÁT–FERENCZY 1990, 97.).

³⁷⁶ *KazLev*, XXII/429.

³⁷⁷ Kazinczy – Kis Jánosnak (1805. júl. 14) = *KazLev*, III/376–377. Erről lásd még: HÁSZ-FEHÉR 2000a, 181.

³⁷⁸ Kazinczy az ismert érvekkel próbálja Csokonait meggyőzni: „Némelly ember annyira szégyenli megvallani, hogy hiú, hogy magát nem festeti, ha reá módja van is. S egyszer elkapja a’ halál; ’s a’ megmaradtak kesergik, hogy elveszett barátjoknak ezt az emlékeztető árnyékát nem bírják.” Kazinczy –

ikonográfia mégsem ismer olyan képmást, amely igazolhatóan a költő életében készült volna. Az egyetlen „közvetlen hitelességű” portrét Csokonai halála után rajzolja meg a műkedvelő Eröss János. Ez az időközben eltűnt, dilettáns munka az előképe a bécsi Friedrich John közismert, pontozómodorú rézmetszetének.³⁷⁹ Bessenyeiről sem áll a történeti ikonográfia rendelkezésére hitelesnek tekinthető portré, pedig Kazinczy mindent elkövet, hogy a „tisztelt nagy férjfit” – a „Nemzet” nevében fellépve – rábírja a literátori megdicsőülés feltételeinek a teljesítésére. Először műveinek összegyűjtésére és korrekciós kiadására szólítja fel,³⁸⁰ majd pedig arcképére jelenti be az igényt: „Ha festve vagy – Bécsben, emlitem, valál, – méltóztass nékem megígérni képedet. Rézre metszetném, ’s kevélykedni fognék, ha Hazám ezt az áldozatot az én kezeimből vehetné. A Bárócziét, melly előttem függ, az enyémből fogja.”³⁸¹ A válaszlevél azonban a postscriptum humoros fordulatával hárítja el Kazinczy kezdeményezését: „Irod, hogy a’ képemet külgyem el néked, de ez úgy eshetne meg, ha kotsira ülnék. Nem vagyok lerajzolva. Én a’ képemet tsak elevenen használom.”³⁸²

A képhiány elsősorban Bessenyei panteonizációját nehezíti meg. Az író nyíregyházi ércszobrának (1899) elkészítéséhez Kallós Ede kénytelen Cirjék Mihály testörnek az Akadémia képtárában őrzött portréját felhasználni. A Cirjék-portré Széll Farkas A *nagybesenyői Bessenyei-család története* című munkájában (1890) bukkan fel, majd ezt az arcképet közli a Beöthy-féle millenniumi képes irodalomtörténet, sőt a háromkötetes *Magyar irodalmi lexikon* (1964) is. Az évtizedekig Bessenyei-arcképként használatos Cirjék-portrét a Szalai-féle *Magyar Írók Pantheonja* (1941) egy másik képmással cseréli fel: immár A *Szent István-rend vitézeinek első együttes áldozása a bécsi Burg kápolnájában* című Greipel-

Csokonai Mihálynak (1802. okt. 12.) = *KazLev*, II/526. Csokonai válaszát lásd: *KazLev*, II/538–539.

³⁷⁹ RÓZSA GY. 1973, 707–708.

³⁸⁰ „Mind nyelvünknek ’s a’ Tudományoknak szeretete [...], mind halhatatlanságnak szentelt neved azt kívánják, hogy minekelőtte az Al istenekhez mégy, munkáidat egyetemben ’s meg tisztogatva add-ki. [...] Correctio nélkül semmi munka nem ígérhet magának halhatatlanságot. [...] ért napjaidban köss hervadhatatlan koszorút azon virágokból, mellyeket ifjú korodnak arany hajnalában szedtél. Nemzeted nem lesz háládatlan érdemeid eránt.” Kazinczy – Bessenyei Györgynek (1802. július 29.) = *KazLev*, XXII/44.

³⁸¹ *KazLev*, XXII/44. Kazinczy azt feltételezi, hogy Bessenyei még Bécsben megfesteti portréját. Igazolni látszik ezt Az *én életem* visszaemlékezése is: a lelkes ifjú 1777-ben ugyan Bessenyeit nem leli bécsi otthonában, ám képét „pasztellben-e vagy olajban” íróasztala felett találja. (KAZINCZY 1987, 77.)

³⁸² Bessenyei – Kazinczy Ferencnek (1802. aug. 15.) = *KazLev*, II/488.

falikép egyik részletére hárul az a feladat, hogy a panteonizációt gátló (botrányos) képhiányt megszüntesse.³⁸³ A „műtörténeti kutatás” azonban ennek „az egyetlen hiteles Bessenyei-portrénak” az autentikusságát is megkérdőjelezi.³⁸⁴ Hitelesnek elfogadott Bessenyei-képmás híján az igényesebb irodalomtörténeti összefoglalások, képeskönyvek, katalógusok különféle kompenzációs eljárásokra kényszerülnek: vagy közlik ugyan a vitatott portrék valamelyikét, ám ehhez elhatároló megjegyzést fűznek (lásd a Keresztury Dezső által összeállított *A magyar irodalom képeskönyvét*³⁸⁵); vagy diszkréten kihagyják az írók a mellékelt kép kollekciókból (ahogy ezt a Klaniczay Tibor által szerkesztett népszerűsítő irodalomtörténeti szintézis teszi³⁸⁶); vagy pedig a feltűnő hiányt a szülőház, a bécsi testőrpalota, esetleg az *Ágis tragédiája* címlapjának képével leplezik (ezt a megoldást választja a Petőfi Irodalmi Múzeum „képes bevezetője”³⁸⁷). A képhiány megszüntetésére irányuló erőfeszítések mellett figyelmet érdemelnek azok a kísérletek is, amelyek az elégtelennek bizonyuló képkészlet bővítésére törekednek. Kerényi Ferenc például „a Déryné-ábrázolások bővítésének szélsőséges kísérleteként” értelmezi, hogy Staud Géza Bayer József *Déryné-kismonográfiájában* (1944) közli a színésznő két fiatalkori dagerrotípiáját, holott „Daguerre találmányának bejelentésekor a primadonna 46 éves volt”.³⁸⁸ A *furor philologicus* által vezérelt szakmai érdeklődés többnyire tévedésként, melléfogásként, olykor hamisításként leplezi le az efféle próbálkozásokat, ám megértésükre meglehetősen kevés figyelmet fordít. Pedig ezeknek az ikonográfiai „manipulációknak” nagyon is komoly tétjük van: nevezetesen az, hogy sikerül-e a *vizuális reprezentáció* iránt megmutatkozó közösségi igényt akár kétes hitelű portrék kanonizálásával kielégíteni.

A képmás hozzáférhetősége szükséges, de nem elégséges feltétele a panteonizációnak. A „nagy emberek” arcvonásainak megörökítésére, a közösségi emlékezetben való fenntartására

³⁸³ A *Tartalomjegyzék* alatt a következő sorok olvashatóak: „Bessenyei-képünk Greipel J. F. 'A Szent István rend vitézeinek első együttes áldozása a bécsi Burg kápolnájában' című, az innsbrucki várban elhelyezett freskója után készült. Ez az egyetlen hiteles Bessenyei-portré; az eddig szereplő egyetlen 'Bessenyei-fej'-ről a műtörténeti kutatás a közelmúltban kiderítette, hogy az egyik Cziráky [sic!] grófot ábrázolja.” (SZALAI 1941.)

³⁸⁴ A Bessenyei-ikonográfia vitatott kérdéseiről lásd: KATONA 1998, 24–27.

³⁸⁵ A Griepel-féle freskórészlethez tartozó szöveg: „Arcképét egy, a császárnőt udvartartása körében ábrázoló csoportképen vélték felfedezni.” (KERESZTURY 1981, 95.)

³⁸⁶ KLANICZAY T. 1982.

³⁸⁷ TAXNER-TÓTH 1987.

³⁸⁸ KERÉNYI F. 1994, 56.

elsősorban azok a portrék alkalmasak, amelyek meg tudnak felelni bizonyos ikonográfiai (és olykor esztétikai) követelményeknek. Kazinczy a képíróktól és a képfaragóktól a technikai jártasság mellett az esztétikai képzettséget is megköveteli,³⁸⁹ vagyis alapvető kérdésnek tekinti, hogy „Mesterember” vagy „Művész” készíti-e a portrét. Amíg ugyanis az előbbi úgy fest, „a’ hogy a sokaság szeme lát”, addig az utóbbi – a „beavatottak” igényeihez alkalmazkodva – arra is képes, „hogy a’ kép szép is legyen, ne csak igaz”.³⁹⁰ Íróbarátaitól is elvárja, hogy portréikat ne alkalmi mázolókkal, hanem elismert, jó nevű piktorokkal készíttessék el. Az 1810-es évek első felében többnyire Donát Jánost ajánlja levelezőtársai, így például Helmeczy Mihály figyelmébe: „Bár minél több munkát kapna hazánkban a’ szeretetre olly igen méltó Donát! Ohajtanám hogy Te és a’ Te Siskovicsod, hogy Tatay, Szemere, Virág, Sztrokai és Sztrokainé, ’s mind azok a’ kik a’ szebb körbe tartoznak, magokat festettetnék. Szerencsésebb Találót, ügyesebb Festőt nem találnak mint ez a’ jó Ember.”³⁹¹ Virágot közvetlenül is felszólítja, hogy arcképét el ne mulassza az általa oly igen nagyra becsült mesterrel megörökíttetni;³⁹² és pesti „triászát” is arra biztatja: „éljete azon szerencsével, hogy egy szépen dolgozó ’s igen jól találó ember által adattassanak által képeitek a’ Maradéknak.”³⁹³ Indítványa oly sikeres, hogy alig egy hónap múlva elégedetten írhatja Kis Jánosnak: „épen e’ hetekben festeték magokat Vitkovics és Szemere barátaink is Donát által Pesten. Horvát már Octob. festve volt”.³⁹⁴ Kazinczy maga is több portrét készíttet Donáttal,³⁹⁵

³⁸⁹ Lásd például Füger festőhöz küldött üzenetét: „Ha festővé akarja magát tenni, nem csak festéket keverni kell tudni, hanem a’ Winkelmann’ és Mengs’ írásait olvasni”. Kazinczy – Cserey Farkasnak (1808. jún. 23.) = *KazLev*, V/509.

³⁹⁰ Kazinczy – Kis Jánosnak (1815. júl. 14.) = *KazLev*, III/376–377.

³⁹¹ Kazinczy – Helmeczy Mihálynak (1812. nov. 8.) = *KazLev*, X/164.

³⁹² „élj az alkalommal mellytől egy halál könnyen megfoszthat, mert Dónát öreg ember, ’s festessd magadat, míg ez a’ felette szerencsésen találó Mester él ’s Pesten múlat.” (*KazLev*, XI/166.)

³⁹³ Kazinczy – Horvát Istvánnak (1813. jan. 15.) = *KazLev*, X/220–221. Pápay Sámuel arcképét ugyancsak Donáttal készíttetné el (*KazLev*, XII/463.), és Gróf Gyulay Lajosnak is azt tanácsolja, hogy Döbrentei Gábor portréját az öreg piktorral festesse meg. „Édes barátom, Döbrentei már is felejthetlen a nemzetnél, ki felel arról, hogy addig fog élni, míg Dónát festheti. Ne halaszd lefestését”. (*KazLev*, XV/22.)

³⁹⁴ Kazinczy – Kis Jánosnak (1813. febr. 10.) = *KazLev*, X/262. Lásd még: „Fejér mint elégszik-meg a’ Recesióval a’ Juniusi füzetében az Annalisoknak? Örülök, hogy ötöt és Horvátot Donát festette.” (Kazinczy – Helmeczy Mihálynak, 1812. júl. = *KazLev*, X/53.)

³⁹⁵ Az első Horvát számára készül 1812-ben (e képről lásd: *KazLev*, X/157, 164, 165–166.), majd a Kreutzinger által festett portréját is Donáttal „copiroztatja”. A báró Wesselényi Miklósnak szánt, de végül Döbrenteihez

akinek munkásságát a literátorok áldozatos hazafiasságával egyenértékűnek ismeri el,³⁹⁶ és akinek az érdemeit még a húszas évek végén is hálásan emlegeti: „A kilencven esztendő Donát még mindég dolgozik, s ifjú tűzzel. [...] Ha valaki, a tiszteletes öreg érdemel polgári koszorút, s hogy prythaneumban tartassék, mert felékesíté a hont, s ifjú esztendeji olta sok jónak tartá fenn emlékezetét.”³⁹⁷

A Múza papjainak portréit illetően Kazinczy következetes szigorúsággal kéri számon a „szebbítés” normájának érvényesítését. Ahogy Fried István fogalmaz: „A költőről – ha csak gyöngé metszet formájában is – árulkodjék testi valója, de ennek megjelenítése csak a művészet regulái, a szebbítés és idealizálás által lehetséges. Így reprezentálja a költői létet, amely a művészi szép életszférájában bontakozhat ki.”³⁹⁸ Kazinczy nézetei szerint a szépség és a fenségesség világába való beavatottságnak a poéta külsejében, arcvonásaiban is meg kell mutatkoznia. Ez az elvárás viszont azzal a következménnyel jár, hogy „a portré körvonalait a költői munkásság minősége és minősítése irányítja, még akkor is, ha ezek a vonások ellentmondanak a valóságos fizionómiai vagy személyiségjegyeknek, sőt életrajzi tényeknek”.³⁹⁹ Innen nézve nyerhet jelentőséget Szemere Pál Berzsenyi pesti látogatásáról beszámoló levelének egyik részlete: a költőt „a’ Portrait-mahlerhez” kísérő Szemeréék ugyanis nyomatékosan a festő értésére adják, hogy „a’ Múzsák és Grátziák kedveltje az, a’ kit másol”.⁴⁰⁰ Mivel azonban az ilyesféle instrukciókkal sem érhető el mindig az óhajtott eredmény, Kazinczy – egy 1810. szeptember 24-én kelt levelében – kénytelen a szövegek által konstruált költő-imágó és a festett képmás közötti ellentmondást Berzsenyi tudomására hozni: „Kezemben végre képe annak a’ szép lélek külsőjének, melyet

került képről elégedetten állapítja meg: „Sem szebb, sem hasonlóbb képem nincs ennél.” (*Az én képeim* = *KazLev*, XXII/512.)

³⁹⁶ Helmezynek írja 1814. november 9-én: „Kérlek, édes barátom, tudd-meg Donáttól, hol és mely nap született ő; – beszéltesd-el, hol tanult – mely nevezetesebb darabokat festett – és kérd hogy tulajdon kezével írja-fel egy szelet papirosra születése helyével ’s napjával együtt a’ maga nevét, megmondván neki, hogy én ezeket Autogr. Gyűjteményem számára kérem, és azért, hogy valaha elmondhassam a’ világnak; mert minekutána ő hazámat szépítette, nekünk ötet szabad magunkénak néznünk.” (*KazLev*, XII/160.)

³⁹⁷ KAZINCZY 1987, 553. Lásd még a Hazai és Külföldi Tudósítások Donátnekrolóját (1830): „Pest. Május 11-dikén elhunyt itt egy jeles Képírónk, Donát János Úr 86-ik esztendejében, ki [...] hazánk első rendű oszlopinak és számtalan Jeleseinek díszes képeit készítette a maradéknak”. (*KazLev*, IV/596.)

³⁹⁸ *Kazinczy és a képzőművészetek* = FRIED 1996, 103.

³⁹⁹ HÁSZ-FEHÉR 2000a, 92–93.

⁴⁰⁰ Szemere Pál – Kazinczynak (1810. ápr. 27.) = *KazLev*, VII/402.

szeretni 's csudálni eléggé nem tudok. Egyik leveledből tudtam eddig is, 's tudtam a' Szemere leveléből, hogy kövér testben lakik az; de hogy illy kövér légy, azt meg nem álmodtam.”⁴⁰¹ Válaszlevelében Berzsenyi – a felelősséget a festőre hárítva – igyekszik elhatárolódni az inkriminált képmástól: „Portraitem nagyon hibás, ha engem igen kövérnek mutat. Vállam és mellem ugyan plátói, de kövér éppen nem vagyok. [...] a' képíró az én béllelt téli mentém csalta meg. [...] Küldök én Néked másikat, melly meg fogja mutatni, hogy a' Te barátod egy egész araszszal vastagabb mellben mint hasban.”⁴⁰² Berzsenyi két év múlva Bécsben valóban új portrét készített, nyilvánvaló tehát, hogy – Onder Csaba szavaival – „képben is meg akar felelni a szövegei keltette elvárásoknak”.⁴⁰³ Kazinczy tetszését azonban a J. Schorn festménye alapján készült Blaschke-féle metszet sem nyeri el: „Blaschke a' Berzsenyién nem úgy dolgozott, mint vártam. [...] Óhajtottam volna, hogy B.nak képe úgy menjen-ki a' Publicumba, a' hogy azt az ő versei által felmelegedett szív óhajthatja. De ezt már most késő óhajtanom.”⁴⁰⁴ A széphalmi mester elégedetlensége egyáltalán nem meglepő, hiszen a *Versek* (1813) élén elhelyezett portré teljesen más ikonográfiai program szerint készül, mint a Dayka-arckép, azaz „már a Kazinczyval szemben önállósodó szerzői identitás reprezentálására szolgál”.⁴⁰⁵

⁴⁰¹ *KazLev*, VIII/94–95.

⁴⁰² Berzsenyi – Kazinczynak (1810. nov. 23.) = *KazLev*, VIII/169.

⁴⁰³ BERZSENYI 1998, 12. A *Versek*hez (1813) készítendő Berzsenyi-portré történetének újabb fejleményeiről Vitkovics Mihály tájékoztatja Kazinczyt 1812. jún. 29-én kelt levelében: „Munkájának nyomtatása függőben maradt, minthogy hozzáfogatni nem lehet, minekutána azt írta volna a pesti kispapokhoz, hogy újra lerajzoltatván magát, képét Bécsben metszeni hagyta, a pesti képét hibásnak lenni állítván. Illyformán nem tudni, micsoda formatuma lesz az új képnek, mellyhez kell a nyomtatást szabni.” (VITKOVICS 1980, 510.) Ehhez lásd még: *KazLev*, X/75. Berzsenyi énképformáló törekvéseiről lásd: BÉCSY 2001, 19, 80–81, 172–174.

⁴⁰⁴ Kazinczy – Kis Jánosnak (1813. febr. 10.) = *KazLev*, X/263. Lásd még: „Berzsenyinknek képével én sem vagyok megelégedve. [...] De ne gondoljunk ezzel; elég, hogy a' képből az *ember* kitetszik, ha a' Poeta ki nem tetszik is.” (*KazLev*, X/251.)

⁴⁰⁵ HÁSZ-FEHÉR 2003, 67. A Kazinczy-féle ideáltól távolodó szerzői énképre enged következtetni az a kommentár, amellyel Berzsenyi elküldi Kazinczynak a Bécsben készített portrét: „A' kép miniatűr 's ugy vélem jobb mint a' Pesti, én legalább szeretem, csak azért is, minthogy egy martialis óda néz ki belőle, 's kérlek, Te se ijedj-meg a' borzas bajszerű magyartól, se a' cifra dolmánt és philosophusi köpönyeget igen sokáig ne kaczagd, mert tudod, hogy én magyar vagyok egész a' gyengeségig, 's tudod, az illy contrastoktól melly nehéz szabadulni.” (*KazLev*, X/73.) A portré szembetűnő jellegzetessége, hogy „a Berzsenyi költészetszemléletében ötvöződő értékeket az általa személyesen és gondosan összeválogatott öltözködés szimbolizálja”. (HÁSZ-FEHÉR 2003, 67.)

Kazinczy portré-doktrínája szerint az igazán sikerült képmás úgy „talál”, hogy egyben az idealizálás követelményének is eleget tud tenni. Egyik arcképét, amelyet Kiningerral Bécsben 1803 júniusában „en crayon” festetett, majd „tusban” újradolgoztatott, azért dicséri, mert „a kép igen jól hasonlíta, de szebbítve van”.⁴⁰⁶ Örömmel állapítja meg azt is, hogy Virág – ugyancsak Kininger által festett, majd pedig Neidl által metszett – portréja is megfelel e kettős normának: „Én ma kapom levélben a’ VIRÁG BENEDEK’ cuprumának első nyomtatványát – írja Kozma Gergelynek 1803. szept. 1-én –, mellyet nékem próbául küldö, hogy igazíthasson rajta, ha valamit igazítani valónak lelek. A’ kép igen szerencsés mássa lesz a’ Kininger által festett fejnek, és hasonlít valamiben a’ Virágéhoz, noha a’ Művészek’ regulája szerint idealizálva, szebbítve van.”⁴⁰⁷ Az a képmás tehát, amely *csupán* hasonlít a „nagy emberre”, nem érhet fel azzal, amely ugyan kevésbé „talál”, ám kellően „szebbít”. E doktrína jegyében Kazinczy határozottan elkülöníti a „hasonlító” festést a „szebbítő” festéstől: az igazán jelentős festők „nem azon igyekeznek, hogy *hasonlót*, hanem hogy *szebben* fessenek, s’ az Aesthetikai törvény szerént azt igen jól is teszik”.⁴⁰⁸ Ez a szempont a „faragott” portrék megítélését még szigorúbban befolyásolja: „Nékem ugyan Voltaire’ büszkje ingyen sem kellene. Fáj a’ szemnek látni azt a’ fertelmes kiaszott koponyát. [...] Faragott munkákban csak ideálokat kell bírni ’s látni, vagy az ideálíg emelt portraiteket.”⁴⁰⁹ Kazinczy az első magyar írószoborról, Ferenczy István Csokonai-büszjtjéről szólva sem kifogásolja, hogy az ünnepelt mellkép egyáltalán nem hasonlít a költőre: „A’ ki Csokonait ismerte, azt a’ kövön fel nem leli, mert rézbe vésett képe, melly után az Úr dolgozott, hozzá ugyan nem hasonlít. De a’ Plastica’ Műveiben nem hasonlítás, hanem

⁴⁰⁶ KAZINCZY 1987, 299.

⁴⁰⁷ *KazLev*, III/96. Az *én naplóból* az is kiderül, hogy a Kininger-féle portrét Kazinczy metszeti „Neidl által rézben”, majd a rezes Virágnak ajándékozta, aki „merő modestiából alig nyomtattata többet húsz darabnál”. A cuprum – Virág kézírataival együtt – az 1810. évi budai tűzvészben semmisül meg, „úgyhogy a lenyomatott réz most már a legnagyobb ritkasága a kollektoroknak”. (KAZINCZY 1987, 269–270.)

⁴⁰⁸ Kazinczy – Kis Jánosnak (1813. febr. 12.) = *KazLev*, X/262.

⁴⁰⁹ Kazinczy – Cserey Farkasnak (1809. szept. 12.) = *KazLev*, VI/517. Hasonló elveket fejt ki Kazinczy – Révai Miklós (Weiss Dávid által metszett) portréját dicsérve – egy 1814. november 29-én Helmezynek írott levelében is: „A’ Plasticának nem az a’ tisztje a’ mi a’ Gráphisznak. Ennek *szépen* kell ugyan festeni, de mindég *találva*: amannak *találni* is kell ugyan, de csak olly kevésbé, a’ mennyire az elég legyen, hogy a’ néző kiismérhesse, kié akar lenni a’ fej.” (*KazLev*, XII/208.) A Révai-metszetet kapcsán Döbrentével is közli a képírással és a képfaragással kapcsolatos nézeteit: *KazLev*, XII/209.

nemesítés kívántatik.”⁴¹⁰ A szobor mind esztétikai, mind kommemorációs funkcióját be tudja tölteni, ha eleget tesz a „nemesítés” regulájának. „Nemesítésen”, „szebbítésen” Kazinczy a vizuális reprezentáció egyezményes ikonográfiájának, a (neo)klasszicista portrékonvenciónak a követését érti. Ennek jegyében a portré sematizálódik, a személyiség eszményített szintézisévé válik, a „nagy emberek” fehér márványszoborrá ünnepélyesednek.⁴¹¹ E vizuális doktrína előírja az antik előképek alkalmazását, a jeles személyiségek antik jelmezbe való öltöztetését is. Kazinczy a Dayka-portréhoz például „Orpheusnak egy gemmájáról” véteti „a’ fürtözést és leplezést”;⁴¹² és elismerően fogadja, hogy a „Kininger után John által metszett” képét „a szükséges változtatásokkal” („A mente görög lepelle van elváltoztatva, hajam az Apolló szobra’ fürtözése után fürtöztettek.”) vési Cserey Farkas gyűrűkövébe a lipcsei Rost.⁴¹³ Kazinczy Ferenczy munkáiban is főként a „classicali báj” dicséri.⁴¹⁴ Természetesen a „magyar Canova” is elkészíti a széphalmi mester

⁴¹⁰ Kazinczy – Ferenczy Istvánnak (1823. jan. 17.) = *KazLev*, XVIII/236.

⁴¹¹ Lásd: VAJDA 1973, 559–661; NAGY I. 1993, 122.

⁴¹² KAZINCZY 1813, XLVIII. A Dayka-arcképhez Kazinczy a következő megjegyzés fűzi: „Képe tulajdon kezem’ rajzolatja szerént készült, ’s ez a’ rajzolat Daykához igen jól hasonlított; úgy hiszem, hogy a’ Metsző, kinek ügyessége előttem isméretes, nem fogja a’ képet hozzá hasonlatlanná tenni. [...] Kedvellék a’ Kellem Istennéji áldozatomat, mellyet nékik Papjoknak sírján nyújtok, ’s emlékezetét tartsák-fenn örök ifjúságban. Méltóbb e’ kegyre közöttünk eddig ugyan még senki nem volt.” (KAZINCZY 1813, XLVIII.) Toldy Ferenc szerint azonban a Kazinczy által rajzolt portré „megbocsáthatatlan vétkéből azoknak, kikre a’ metszetés bízva volt, elveszett, ’s [Dayka] versei első kiadása előtt az az antik fej látszik, melly egyedül a’ fürtözés’ átvehetése végett volt a’ művészhez felküldve”. (TOLDY 1833, XIV.) Toldy a nem hitelesnek tekintett (Orpheuszt ábrázoló) arcképet így nem is közli Dayka verseinek 1833. évi kiadásában. (Erről lásd: SZÜCS 2004, 71–75. Kazinczy Dayka-kiadásáról és a Dayka-arcképről lásd még Kabdebó Lóránt kismonográfiájának [KABDEBÓ 1968] *Dayka Gábor utóélete* című – máig kiadatlan – zárófejezetét. A szerzőnek köszönöm, hogy a kéziratot a rendelkezésemre bocsátotta.) A Dayka-portré hitelességének a filológiai kérdését itt persze háttérbe szorítja egy másik probléma: a Dayka-kép is azt igazolja, hogy a „nagy emberek” portréi (filológiai értelemben vett) hitelességüktől függetlenül alkalmasak a kanonizációs, kultuszképző és panteonizációs folyamatok megalapozására. A hitelességnél tehát fontosabb a portréban érvényesíteni kívánt (illetve felismerhető) ikonográfiai program. Hász-Fehér Katalin szerint a Dayka-arckép „a tökéletes szépségű neoklasszicista portré Winckelmann által összefoglalt jellegzetességeit tudja felmutatni: [...] a profil vonalainak görögös vezetésével, a hajviselettel és öltözékkel [...] Kazinczy kiemeli Daykát természeti, környezeti, időbeli meghatározottságaiból. [...] Dayka-Orpheusz az időnkívüliség, az unverzális és abszolút szépség művészi inkarnációjaként áll a kötet élén”. (HÁSZ-FEHÉR 2003, 40.)

⁴¹³ *Az én képeim* = *KazLev*, XXII/512.

⁴¹⁴ Kazinczy – Guzmics Izidornak (1829. máj. 27.) = *KazLev*, XXII/428.

képmását: a klasszikus római férfiportrét mintázó Kazinczy-büszk (1828) tökéletesen megfelel a normatív klasszicista ízlésnek.⁴¹⁵

Ha elfogadjuk Fried István megállapítását, miszerint Kazinczy „nem lát különbséget a festményben (metszeten), szoborban ábrázolt és a tanulmányban, emlékezésben megjelenített alak, figura sugárzó ereje között”,⁴¹⁶ akkor portré-doktrínájáról a *Magyar Pantheon* cím alatt Abafi Lajos által összegyűjtött „szellemi arcképei”⁴¹⁷ is sokat elárulhatnak. (Talán nem túl merész az állítás, hogy Abafi ezzel a gyűjteményes kötettel mintegy *utólag* próbálja kiteljesíteni a Kazinczy-életmű egyik konstans, ám rendszerszerű következetességgel mégsem érvényesített alapeszméjét, a „nagy és tiszta” férfiak, a „hív hazafiak”⁴¹⁸ kultikus tiszteletén, illetve az irodalom religiózus szemléletén alapuló panteon-gondolatot.) Báró Orczy Lőrinc emlékezetét felújítva például a portréfestés követendőnek vélt módszertani elveit is rögzíti Kazinczy: „Annak aki valamely nagy ember képét akarja festeni, hogy azt a maradéknak ismeretségébe juttathassa, két ellenkező végszélről kell óvnia magát: egytől attól, hogy a festésből holmi apróságos vonásokat attól tartván, hogy azok a kép méltóságának ártani fognak, ki ne hagyjon, mert az ily műveknek a legnagyobb érdekét éppen ezek az apróságos vonások adják meg; mástól pedig attól, hogy velők a képet bővebben ne hintse el mint illik, különben az a nagy ember, a kit köztiszteletnek akart kitenni tárgyává, olyanná leszen, mint egy mi közülünk, s azt fogják kérdezni, hogy az ily mindennapi ábrázatot mi szükség volt festeni.”⁴¹⁹ Az imágóképzésnek ez a finom balanszírozást követelő retorikai szabályrendje nem sokban különbözik azoktól a normáktól, amelyek a festett és faragott portrékat igazán sikerültté tehetik. Bevezetőjében Abafi joggal állapítja meg, hogy „e nemű életrajzaiban [...] nem követte Kazinczy a realistikus festőket [...], hanem egész individualitásánál fogva az idealismus felé hajolva, a szellemi arcképfestést is idealis ecsettel végzé”.⁴²⁰

Utazásai során Kazinczy, ha csak teheti, mindig megtekinti a híresebb nemesi arcképgalériákat és történeti képgyűjteményeket. Erdélyben járva például „a Hallerek panteonát” csodálja meg, Pesten „a’ Vármegye Gyűlési palotájában” található „kisdéd Pantheon” és „a’ „Ponori Thewrewk József Úr’ Pantheonát” keresi

⁴¹⁵ A portréről lásd: CIFKA 1978, 498; KESERŐ 1994, 36.

⁴¹⁶ *Kazinczy és a képzőművészetek* = FRIED 1996, 104.

⁴¹⁷ KAZINCZY 1884.

⁴¹⁸ *Ürményi József* = KAZINCZY 1884, 169, 177.

⁴¹⁹ KAZINCZY 1884, 98.

⁴²⁰ KAZINCZY 1884, II–III.

fel.⁴²¹ Áhítatos látogatásairól beszámolva elsősorban azt hangsúlyozza, hogy ezeknek a gyűjteményeknek a „czélja nem artistai, hanem historiai”,⁴²² jelentőségüket tehát nem művészi értékükben, hanem inkább *panteon-funkciójukban* látja: „Religiózus tisztelet rázza meg a nézőt, [...] midőn azoknak körökbe látja magát emelve, kiknek nevek a nemzet előtt örökre szent marad.”⁴²³ A panteon-fogalom ebben az összefüggésben „az erényes férfiak képeinek gyűjteményeként” értelmezhető.⁴²⁴ Ilyen „nagy ember”-galéria kialakítását kezdi el – rendszeres gyűjtési programra alapozva – péceli kastélyában Ráday Gedeon is. Az *Icones Eruditorum Hungarorum* néven ismert, körülbelül félszáz, egyforma méretű olajképből álló arcképgyűjtemény nem csupán abban igazodik a panteon-gondolathoz, hogy a nemzeti história minden jelentősebb személyisége – a jeles államférfiaktól a tudós hazafiakig – helyet kaphat benne, hanem abban is, hogy a protestáns Rádayt a gyűjtemény koncepciójának kialakításában nem befolyásolja felekezeti hovatartozása: „híres protestánsüldöző katolikus püspökök képeit éppúgy gyűjtötte, mint a reformátusokét”.⁴²⁵ Kazinczy maga is gyűjti a „nagy emberek” arcképeit. Áldozatos és kitartó munkával állítja össze híres metszetgyűjteményét (közel félezer arcképpel), melyet 1807-ben a pataki kollégium vásárol meg. A metszetek gyűjtését később is folytatja, és az új kollekciót Zemplén vármegye levéltárában helyezi el. Az autográfok és képmások gyűjtésének fontosságát a levéltári gyűjteményhez írott előszavában így indokolja: „A jól vagy rosszul nevezetes emberek kéziratai a szerint érdemlik figyelmünket, mint az ő arcképeik. Magunk sem értjük, mint esik, de érezzük, hogy hozzájuk, a nem ismertekhez közelebb tétetünk, midőn képeiket látjuk, s midőn illethetjük a papírost, melyen kezek nyugodott”.⁴²⁶ A kiemelkedő személyiségek kézvonásai és portréi a szemlélő számára tehát esélyt kínálnak a megismerni vágyott múlt rejtélyes horizontjával való kapcsolatteremtésre, a nagyság misztériumából való részesülésre.

A vizuális reprezentáció fontosságát felismerő Kazinczy – saját gyűjtésein túlmenően is – mindent elkövet azért, hogy az írók „fegyvertársainak”⁴²⁷ tekintett képírók és képfaragók

⁴²¹ *Erdélyi levelek* = KAZINCZY 1979, 639–640; Kazinczy – Guzmics Izidornak (1829. máj. 27.) = *KazLev*, XXII/425–426, 429.

⁴²² *KazLev*, XXII/426, 429.

⁴²³ KAZINCZY 1987, 546.

⁴²⁴ Lásd: SINKÓ 1995a, 22.

⁴²⁵ ZSINDELY 1956, 266–277.

⁴²⁶ A Kazinczy Ferenc Társaság által kiadott arcképválogatáshoz csatolt kísérőfüzetben idézi Högye István: HÖGYE 1992.

⁴²⁷ LYKA 1942, 541.

közreműködésével létrejöhesse a „nagy emberek” hazai arcképcsarnoka. A panteon-alapításhoz szükséges portrék elkészítését a szobrászok közül attól a Ferenczy Istvántól várja, aki Rómában, a kor legnevesebb mestereinél sajátítja el a mesterséget.⁴²⁸ Rómából való hazatérése után ki is jelöli az ifjú reménység számára a magasztos feladatot: „Ha nagy munkákat nem kapsz e’ pénzetlen földön, e’ pénzetlen időben, szeretném, ha nevezetesebb embereink’ büsztjüket dolgoznád”.⁴²⁹ Kazinczy javaslata egyáltalán nem áll távol Ferenczy elképzeléseitől, hiszen az 1810-es évek közepétől őt magát is foglalkoztatja – feltehetően a Miller Jakab Ferdinánd által szorgalmazott „Pinacotheca Hungarica” mintájára – egy „Glyptotheca Hungarica” létrehozásának a gondolata.⁴³⁰ A haza nagy fiai előtt tisztelgő panteon eszméje már a Nemzeti Múzeum megalapításának időszakában összekapcsolódik a történeti képcsarnok létrehozására irányuló törekvésekkel.⁴³¹ Az új intézmény – Miller által kidolgozott – tervezetében (1807) feltűnik egy olyan terem, amely a „Képes-Gyűjtemény” (a latin nyelvű változatban a „Pantheum”⁴³²) nevet viseli. A terem rendeltetését Miller így határozza meg: „falain Királyi Hertzegek, Királyok ’s Országok eránt tett érdemekkel tellyes, akár régi, akár mostani időbéli Férfiak’ Képei látszattassanak. Távúl légyen! hogy ezek szemtelen ditsekedés végett (a’ mint némelly tettetős böltselkedésnek követői tartják) szerkeztessenek ide; hanem mivel az igaz Hazafiak’ buzgósági azt kívánni látszatnak, hogy szemlélvén azoknak képeiket, kik Isteni tiszteletek, Hadí erejek, bőkezűségek, Hazájokhoz való hivségek ’s Királyokhoz vonzó szeretetek által halhatatlanokká lettek, olly érzékenység gerjedjen szivekben, melly gyakran a’ Réligiónak, Királyunknak ’s Hazánknek nem kevés hasznokra vagyon.”⁴³³ Tervezetének elfogadtatása érdekében Miller a panteon-gondolatban rejlő didaktikus lehetőségeket hangsúlyozza, azaz a

⁴²⁸ „Ferenczy István, a’ nemzet örök dicsőségére, már Rómában fényt vona a’ magyar névre. Canóva barátságára méltóztatá, ’s mestere Thornwaldsen megjövendölé nagyságát.” Kazinczy – Guzmics Izidornak (1829. máj. 27.) = *KazLev*, XXII/427.

⁴²⁹ Kazinczy – Ferenczy Istvánnak (1825. jan. 4.) = *KazLev*, XIX/275–276.

⁴³⁰ Lásd: CIFKA 1978, 481.

⁴³¹ Erről részletesebben lásd: SINKÓ 1995a.

⁴³² MILLER 1807, 11.

⁴³³; MILLER 1807a, 12. Panteon-tervezetét Miller egy Széchényi Ferenchez írott levelében (Országos Levéltár, a Széchényi család levelei, I. 13. II. 114.) és az *Acta Litteraria Musei Nationalis Hungarici* 1816. és 1817. évi köteteiben is ismerteti. Lásd: CIFKA 1978, 481–482. Miller panteon-konceptiójáról lásd még: FEJŐS 1959, 285.

„Képes-Gyűjteményt” a hazafias nevelés, az erkölcsi képzés hatékony eszközének tekinti.⁴³⁴

A művészi küldetésére *ráébredő* Ferenczy számára viszont a panteon-ideával való szembesülés – ahogy erről 1819. október 15-én lejegyzett híres álomlátomása tanúskodik – kifejezetten személyes téttel bír: „Én egy csendes álomba láttam magamat és egy egész légiótól körülvéve, mindnyájan felséges tekintetbe, de a sok munkától fáradtan reszketve egészen egy fátyollal befedve kezdtek felém közelíteni, nevemen és fioknak nevezni. Én megbosszankodván felkiálták, ki nevez engemet, ki hív engemet fiának, én a rimaszombati Ferenczynek a fia vagyok? Egyik a többek közül felém hajolván s fejét a jobb vállára lecsüggesztve, mosolygó csendes hangon mondá: hát nem esméred-e a te őseidet?! Érzésem egész más rúgóra találván, körülnézém ujabbán őket, hát megismerem magát a nagy Hunyadyt, Zrínyit, Horváth Ádámot, Gyöngyössyt s másokat. Mindnyájan egyhangon felkiálták: *Ne hagyj meghalni!* Én megígértem minden lehetőséget elkövetni, csak magamat ezen szent árnyékokhoz háládatosnak mutathassam. [...] Csokonay többet érzésével és szemével, mint szájával beszélt. Köszönte az ő éntőlem márványba faragott mellyképít; azomba kezdettek eloszolni, kívántam kinek-kinek a karakterával és ábrázhuzásával megismerkedni, hogy egy bizonytalan álorcát a késő világ ne csudáljon.”⁴³⁵ A Csokonai-büsztsőt Ferenczy tehát már a panteon-plánunkok ígézetében készíti el Rómában. Alátámasztja ezt az állítást az a levél is, amelyet 1822. augusztus 17-én ír „A’ Debreczeni Nemes Collegium Elöljáróihoz”: „Tudva vagyom, hogy Európának csak nem minden tartományi büszkélkednek, kissebb vagy nagyobb mértékben, Ősi derék embereik emlékoszlópaival, a’ kik Tudomány, Erköls, Virtus, Haza-szolgálatokkal magokat különböztetni tudták. Nem szűkölködött Kedves Hazánk különböző időkben kijegyzett emberekkel, mellynek jele az ő virágzó állapotja;

⁴³⁴ A „nagy emberek” arcképeinek elkészítését és gyűjtését majd Kossuth Lajos is azért szorgalmazza, mert a portrék lehetőséget adnak „a „szívképzésre”, a nagysággal és a „polgári erénnyel” való szembesülésre: „bírnunk kell nagy férfaink képmását szobrokban és rajzokban, hogy jelül szolgáljanak, melyhez naponként elvezessék az apák fiaikat, honszerelemre buzdítani.” (Pesti Hírlap, 1841. jan. 6.)

⁴³⁵ FERENCZY 1912, 128–129. A „nagy ember”-statuákat még évtizedekkel később is „a halál utáni feltámadás egy nemeként” szemléli (Ferenczy István – Ferenczy Józsefnek, Buda, 1844. márc. 19. = FERENCZY 1912, 345.); saját művészi küldetéseként pedig következetes büszkeséggel jelöli meg a nemzet érdemdús fiainak halhatatlanítását: „Nélkülem költetlen feküdnének még most is álmaikba az öreg Hunyadi János ’s fia László, ha én még Rómában emlékpénzekkel nem támasztám vala föl; nyudodnék Csokonai [...] igyekeztem [...] 16 év alatt hazámba az elhunyt virtusokat felköltetni.” (FERENCZY 1840, 602.)

de mégis a' sok háborúság, viszontagságok, irigység, visszavonás, tán részrehajlás miatt is nem érdemelhette azt meg egy valaki, hogy neve (bár ideig való emlékre is) egy darab ércz, vagy kőbe bémetszessen. Mellyre nézve gyenge igyekezetem, a' képfaragóságban magamat valamennyire kipallérozni, a' Hazámnak szolgálni, derék embereinek egy szériest faragni, a' mesteri műveket százolni és senkinek semmit sem szollani. Mellynek első zsengeje ezen Csokonai mejjképe, mellyet több tanulásaim mellett időtöltésből faragtam: alkalmasabb helyét találni nem tudtam, mint azon Oskola több Gyűjteményi közzé tenni, a' hol ő született, tanult 's meghólt."⁴³⁶ Arra a kérdésre pedig, hogy elsőként miért éppen Csokonai büsztjét készíti el, elfogadhatónak látszik Cifka Péter válasza: „Nem azért, mert őt helyezte a magyar Parnasszus csúcsára. [...] De róla volt képe: a Márton Józseftől kapott metszet."⁴³⁷ Ferenczy tehát a John-féle rezeset használja előképül a Csokonai-mellszoborhoz, és „az út e képtől Ferenczy szobraig iskolapéldája a klasszicista portréalakítás idealizáló irányzatának”.⁴³⁸ Feltételezhető, hogy Ferenczy a vatikáni múzeum portrégyűjteményét is azért látogatja rendszeresen, mert az ókori portrék lerajzolását mintegy előtanulmánynak tekinti panteon-programjának megvalósításához.⁴³⁹

Ferenczy 1824-ben tehát azzal az elhatározással tér vissza Rómából, hogy elhivatottságát és tehetségét a haza szolgálatára rendeli, mégpedig egy nemzeti szoborpanteon létesítéséhez szükséges portrésorozat elkészítésével.⁴⁴⁰ Döntését, melyet a literátus közvélemény példaszerű hazafias áldozatként ünnepel,⁴⁴¹ Kazinczy még évekkel később is hálával emlegeti: „Örök dicsőségére szolgál a' megbecsülhetlen férfinak, hogy ámbár Rómában nagy tekintetben állott, 's nagy reményekkel maradhatott volna, ott hagyá a' Művészségnek is szent várost (megérkezék Bécsbe 1824. Septberben) hogy honjában a' Mesterség szeretetét

⁴³⁶ CSOKONAI 1960, 346. A levelet lásd még: FERENCZY 1912, 156–157.

⁴³⁷ CIFKA 1978, 484. Lásd még: FERENCZY 1912, 115.

⁴³⁸ CIFKA 1978, 485. A Csokonai-büsztről lásd még: SOÓS 1959, 69; RÓZSA GY. 1973, 708–709.

⁴³⁹ Ferenczy hatvannégy ókori portrét rajzol le. Lásd: CIFKA 1978, 497.

⁴⁴⁰ Lásd: KOVALOVSKY 1982, 30; CIFKA 1989, 38. Érdekes párhuzam, hogy az 1850-es évektől a „hazatérő” Liszt Ferencet is foglalkoztatja majd a panteon-gondolat. Liszt *Magyar történelmi arcképek* címet viselő zenei panteonjába Széchenyi, Deák, Teleki László, Eötvös, Vörösmarty, Petőfi és a zeneszerző Mosonyi Mihály nyerne a bebocsátást. (Lásd: LUKÁCSY 1995.)

⁴⁴¹ Hazatérését olyan felfokozott várakozás előzi meg, hogy Döbrentei Gábor joggal írhatja neki 1823 decemberében: „az Urra minden mívelt érzésű Hazafi figyelmez”. (MTAK Kézirattára, Magyar irodalmi levelezés, 4. r. 55. Idézi: CIFKA 1978, 508.)

felébressze, hogy a' hon' dicsőségének éljen.”⁴⁴² Ferenczyt nem egyszerűen az első magyar képfaragóként, a nemzeti szobrászat megalapítójaként dicsőítik (lásd például Kazinczy lelkes szavait: „Melly dicső pályát fut az Úr, édes barátom! Az Úr az első Magyar, a' ki fényt von ezen a' maga Nemzetére. Neve örök emlékezetben marad közöttünk”⁴⁴³), hanem a nemzeti célzatú szoborállítás „privilegizált fölkentjének” tekintik, vagyis a kizárólagosságra való igényét is elismerik.⁴⁴⁴ Nincs kétség afelől, hogy a közadakozásból finanszírozandó írószobrok – Virág Benedek szteléje, Kisfaludy Károly és Kölcsey Ferenc emlékszobra – elkészítésére neki kell felkérést kapnia.⁴⁴⁵ A növekvő írói presztízs vizuális reprezentációja érdekében kivételes szaktudással és hatékonysággal tevékenykedő „magyar Canovát” Kazinczy és barátai szellemi társuknak tekintik,⁴⁴⁶ és az 1830-as években Döbrenteiék és az Auróra-kör tagjai is tőle várják a literátori glorifikációnak alárendelt panteon-idea megvalósítását.

Az 1820-as évek közepén Ferenczy tehát az írók lelkes támogatásával, ám hivatalos megbízatás nélkül fog hozzá elképzelései megvalósításához. A nemzeti arcképcsarnokot – a Miller-féle tervszelvény alapján – a Nemzeti Múzeum „szalájában” képzele el, mégpedig első hazai munkájával, „a' Bölcs Pannon Statuájával” (azaz a Haza allegóriájával) a középpontban.

⁴⁴² Kazinczy – Guzmics Izidornak (1829. máj. 27.) = *KazLev*, XXII/428. Lásd még: „Érzé Ferenczy, hogy a művésznek egyedül Róma a helye; de győzött benne a haza szerelme, s azon volt, hogy a mesterség szeretete itt is terjedjen”. (KAZINCZY 1987, 551.)

⁴⁴³ Kazinczy – Ferenczy Istvánnak (1823. jan. 27.) = *KazLev*, XVIII/236. A (szak)irodalom előszeretettel alkalmaz irodalomtörténeti analógiát a Ferenczynek tulajdonított szerep megvilágítására. Törekvéseit így gyakran a „magyar nemzeti irodalom” megalapítójának tekintett Bessenyei György munkásságával hozzák összefüggésbe: Beöthy Zsolt például a Csokonai-büszköt „plastikai művészetünk Ágisaként” emlegeti. (BEÖTHY 1912, 37.) Meller Simon pedig azt fejtegeti, hogy „itthon emberi erőt majdnem fölülmúló munka előtt állott. Amit az irodalomban három nemzedék létesített, a szobrászatban azt kívánják tőle, egyetlen embertől! [...] Mintaz irodalom úttörőinek a nyelvet, úgy kellett neki először művészete anyagát megteremtenie”. (MELLER 1906, 171.)

⁴⁴⁴ Lásd: CIFKA 1991, 635 és 640.

⁴⁴⁵ A negyvenes évek közepén már Czéllúti-Züllich Rudolfrá bíznák a nemzeti szoborcsarnok létrehozását, de ez a kísérlet sem jár sikerrel. Lásd: VADAS 1989, 160.

⁴⁴⁶ A kölcsönös elismerésről és tiszteletéről tanúskodik, hogy egyfelől – Fáy András visszaemlékezése szerint – Ferenczy volt az, „ki egy nálam gyűlt kis baráti körben, barátját Kazinczy Ferenczet, egy szomorúfüzgalyból font koszorúval tán először koszorúzta meg, előbb az ősznek homlokára, majd annak mellszobrára tűzvé fel a koszorút” (FÁY 1860, 63.); másfelől viszont Kazinczy ülteti Ferenczyt a neves pesti képművész, Richter Fülöp Antal vászna elé (KAZINCZY 1987, 555.).

„Én azon Magyar Országi Márványból a’ Magyar hazába dolgozni akarván – írja 1825. február 1-én Kazinczynak –, gondolkoztam egy tárgyról, a’ mellyet a’ leg első ásott Márványból faragnék, és ezen Művészségnek egy illő ajtó nyílást csinálna; jobb tárgy nem ötlött fejembe, mint a’ *Bölcs Pannon* Statuáját Hermesbe készíteni [...] Ezen munkát szántam a Nemzeti Museumnak azon szálájába, a’ hová a’ Magyar derék emberek fognak jönni, mint anya a’ legfőbb helyen, és colossal nagyságba, fiai pedig körös körül, számlálva a’ kik hazánk ködét derítették”.⁴⁴⁷ Ferenczy – feltehetően Canova *Italiájának* mintájára – két *Pannonia* faragását is elkezdte, de a hazai márvány alkalmatlansága miatt egyiket sem tudja befejezni.⁴⁴⁸ *Pannonia* hermája és a panteon-gondolat azonban tovább él Virág Benedek szteléjében, amelyet – Nagy Benedek kezdeményezésére, majd pedig Döbrentei Gábor indítványára⁴⁴⁹ – közadakozásból készít el carrarai márványból, és amelyet 1835-ben lepleznek le a Nemzeti Múzeumban. Ferenczy egy olyan ikonográfiai közhelyhez nyúl vissza – a poétának a Haza nyújt borostyánkoszorút⁴⁵⁰ –, amely alkalmas a halál átesztétizálására,⁴⁵¹ illetve az elhunyt nagyságának felmutatására. A görök szteléken ugyanis „a halott férfi jellemének nemességét a portréja, nem pedig valamilyen allegorikus eszköz vagy ’kőbe vésett macskakaparás’ hivatott bizonyítani”.⁴⁵² Az előkép ebben az esetben is az antik hagyományt közvetítő Canova egyik munkája, nevezetesen az Ottavio Trento-sztélé (1813–15).⁴⁵³ Ferenczy azonban úgy módosítja az előképet, hogy a domborművön mégse a fölmagasztosult költő, hanem a

⁴⁴⁷ *KazLev*, XIX/284–285. Ez az elképzelés egyébként a párizsi Panthéonban megvalósított vizuális koncepcióra emlékeztet, ahol a kvázi-szagrális tér kitüntetett pontján ugyancsak a Haza allegorikus figurája látható.

⁴⁴⁸ Erről lásd: CIFKA 1991, 639.

⁴⁴⁹ A Hazai és Külföldi Tudósítások 1830. aug. 11-i száma arról ad hírt, hogy „Virág Benedek némelly nagy lelkű barátai, és tisztelői azt határozták, hogy közadakozásból *Emlékjelt* állítsanak, melyre ő igenis méltó”. (Lásd: BAJZA–TOLDY 1969, 672.)

⁴⁵⁰ Ferenczy így írja le készülő domborművét: „a középben álló hermes, a *Virág* álló képe; az ülő figura, a haza, Pannonia, aki a *Virág* képével olyanformán bánik, mint egy anya a harcról dicsőséggel hazatért fiával; édesgeti, öleli és a jobb kezével hátulról egy borostyánkoszorút fejére illesztget; hátulról azért, mert tudvalévén az ő visszavont élete módja és minden pompát és dicsőséget megvető karaktere, még holta után is elvonhatná magát ezen megtiszteltetéstől [...] Az őmaga írása pedig, a *Magyar Századok* a lanttal együtt egy szögére van akasztva.” (FERENCZY 1912, 250.)

⁴⁵¹ A halál neoklasszicista felfogásáról lásd: PÁL 1978, 110–120.

⁴⁵² HONOUR 1991, 147.

⁴⁵³ Lásd: CIFKA 1991, 642. „A Canova élményvilágán átszűrte antik hatás” figyelhető meg Ferenczy másik sztelé-típusú alkotásán, Kulcsár István síremlékén (SOÓS 1959, 70.) és Kölcsey egészalakos, római tógás ülőszobrán is (CIFKA 1989, 40–41.).

kegyosztó Haza, vagyis „a vágyait régóta feszegető Pannonia alakja uralkodjon”. Cifka Péter meggyőző érvekkel alátámasztott következtetései szerint Döbrentei és Ferenczy egy „ravasz tervet vittek végig sikeresen”: „Gyűjtést indítottak Virág emlékére, hogy pontos rendeltetését megjelölték volna. Miközben készült, bárki sírkőnek nézhette [...] Amikor azonban elkészült, merészen a nádorhoz fordultak, aki [...] befogadta a Nemzeti Múzeumba. Így, ha az egykor álmodott nemzeti pantheon nem is valósulhatott meg az épületben, Pannonia – ha domborművé alakulva és Virág ürügyén is – mégiscsak odakerült, sőt létrejött a nemzeti hőscsarnok csírája is.”⁴⁵⁴

Ahogy Ferenczy számos munkája, úgy a Kisfaludy- és a Kölcsey-szobor (illetve a soha el nem készülő, monumentális Mátyás király-emlék) is kapcsolatba hozható a panteonalapítási törekvésekkel. Toldy Ferenc 1830 elején javasolja barátainak, hogy társuljanak Vitkovics Mihály műveinek kiadására és egy Vitkovics-emlék emelésére. Az emlékoszlopot Toldy a városligeti tó szigetén tervezi felállítani, a szigetet magát pedig „poéták szigeteként” képzei el.⁴⁵⁵ Bajza ugyan május 18-án kelt levelében támogatásáról biztosítja barátja „plánját”, de szerinte inkább „Virággal kellene kezdeni”.⁴⁵⁶ Toldyék a Ferenczytól várt Kisfaludy-emléket⁴⁵⁷ is itt tervezik felállítani: az 1832. évi Aurora például egy olyan rézkarcot közöl, amely a szobrot az ideálisnak vélt városligeti környezetben mutatja be. Ez a szándék is igazolni látszik azt a feltételezést, hogy az Auróra-kör literátorai a szigeten egy panteon-funkciót betöltő szoborparkot kívánnak létesíteni. A Kisfaludy-szobor elhelyezésére vonatkozó elgondolást végül az a körülmény változtatja meg, hogy a pozsonyi országgyűlés 1836-ban elhatározza a Nemzeti Múzeum új, impozáns épületének felépítését.⁴⁵⁸ A múzeumépülettel kapcsolatos tervekben újra és újra feltűnik az a javaslat, amely szerint a múzeum falai között, illetve az épület körül kialakítandó díszparkban kellene helyet kapnia a (történeti arcképcsarnokká, illetve szoborkertté redukált) nemzeti panteonnak.⁴⁵⁹ Érthető tehát, hogy Ferenczy – egy 1836. június 26-án Toldynak írott levelében –

⁴⁵⁴ CIFKA 1991, 643–644.

⁴⁵⁵ Lásd: VÖRÖSMARTY 1960, 367.

⁴⁵⁶ Bajza arra is figyelmezteti a Párizsban tartózkodó Toldyt, hogy „ez tán már akkor, mikor te vissza jössz késő lesz, mert azt hallom, hogy Budán Nagy Benedek senator collectákat csinál egy Virágnak emelendő monumentumra”. (BAJZA–TOLDY 1969, 497.) Május 29-én kelt levelében Bajza immár bizonyossággként közli barátjával: „megelőztettél”. (BAJZA–TOLDY 1969, 504.)

⁴⁵⁷ A Kisfaludy-szoborról lásd: PRAZNOVSZKY 1998, 13.

⁴⁵⁸ Lásd: KÉKY 1936, 29.

⁴⁵⁹ Erről részletesebben lásd: SINKÓ 1985a.

a Kisfaludy-emlék múzeumkerti elhelyezését idítványozza;⁴⁶⁰ egy 1839. december 16-án Fáy Andrásnak címzett levélben pedig azt veti fel, hogy a Kisfaludy-emlék (a Virág-sztélével és Kölcsey elkészítendő márványszobrával együtt) „a Múzeumnak egyik termébe állhatna”.⁴⁶¹ Az Athenaeum egyébként éppen ebben az időben ad közre egy *Felszólítást* „a’ honi szobrászat’ ügyében”, amely szerint „azon nagy férfiaknak”, kik „a’ haza’ szebb létre juttatásában” érdemeket szereztek, a nemzet leginkább azzal tudná „tartozó háláját” kinyilvánítani, hogy indítványozza (és közadakozásból finanszírozza) „neveik’ örökítésül tiszteletökre Ferenczy István által hazai fehér márványból készítendő nagyszerű emlékek’ emelését”.⁴⁶² Ez a program tehát úgy mozdítaná előre a nemzeti szoborpanteon létesítésének az ügyét, hogy egyben a nemzet képfaragójának megélhetési gondjain is segítene. Az elképzelés megvalósításának a nehézségeit jelzi, hogy már az elsőként felállítani szándékozott Mátyás király-emlék sem jut túl a műtermi előmunkálatok fázisán.⁴⁶³ A csalódott, panteon-alapító terveiről immár végérvényesen lemondani látszó Ferenczy 1845. februárjában ismét szorgalmazza, hogy legalább elkészült Kisfaludy- és Kölcsey-szobrai kapjanak helyet a múzeum kertjében.⁴⁶⁴ Egy évvel később, az új múzeum-épület megnyitásának évében a Döbrentei Gábor elnöklétével megalakuló szoborcsarnok-egylet is indítványozza a múzeumi szoborpanteon létrehozását.⁴⁶⁵ Ezek a kezdeményezések azonban nem sok sikerrel járnak: a nevezetes magyar férfiak büsztjeit csak több mint két évtized múlva állítják ki a díszlépcsőház falai mentén,⁴⁶⁶ és a

⁴⁶⁰ „E napokban a Múzeum előtt lévén elmenetelem, láttam, hogy a csakhamar épülendő múzeumhoz köveket hordottak. Arra a gondolatra jöttem, hogy ha már ezen épület oly jó rendbe jön, mely kellemetes lehetne a Kisfaludy Károlynak szánt emléket ezen múzeum kertjébe felállítani.” (FERENCZY 1912, 282.)

⁴⁶¹ FERENCZY 1912, 311.

⁴⁶² *Felszólítás* 1839, 781.

⁴⁶³ Ahogy a tervekben és az előmunkálatokból kiderül, a Mátyás-szobor koncepciója is illeszkedik a Ferenczy-életmű vezéreszméjét jelentő panteon-gondolathoz, hiszen a művész nem egy – a hagyományos uralkodói „dicsőségemlékjel” (*Ruhmesdenkmal*) típusába tartozó – heroikus-monarchikus monumentum megalkotására törekszik, hanem inkább a nemzeti génusz historizált változatát kívánja formába önteni. (Lásd: SINKÓ 1983, 186–188.)

⁴⁶⁴ FERENCZY 1912, 358.

⁴⁶⁵ Lásd az e célból kibocsátott egyleti indítványt: *Felszólítás* 1846.

⁴⁶⁶ SINKÓ 1995a, 22. A Nemzeti Múzeum új épületét nem csupán magasztos funkciója, de nagyszabású építészeti-ikonográfiai koncepciója is alkalmassá teszi a neki szánt panteon-szerepre: Pollack Mihály „a 19. század evokatív historizálása szellemében” álmodja meg a nemzeti kultúra templomát, és a díszlépcső köré szerveződő reprezentációs tér ikonográfiai csúcspontja a

múzeum díszkertjében is csupán az 1860-as évek elején helyezik el az első írószobrokat. A szoborpark kialakítását ifj. Vay Miklós *Berzsenyijével* (1860) és *Kazinczyjával* (1861) kezdik el,⁴⁶⁷ 1875-ben pedig Ferenczy Kisfaludy-szobra is ide kerül.⁴⁶⁸

A múzeumi arcképcsarnok létesítésére irányuló elképzelések kivétel nélkül összefüggésbe hozhatók azzal a felismeréssel, hogy a reprezentatív portrégyűjtemények betölthetik a (hiányzó) nemzeti panteon funkcióját. A Magyar Tudományos Akadémia „Képesterme”, az első hazai „nagy ember”-galéria⁴⁶⁹ sem csupán – a testületi ügyrendben is rögzített – kegyeleti kötelezettségek teljesítését szolgáló intézményként,⁴⁷⁰ hanem panteon-pótló nemzeti kultuszhelyként nyeri el jelentőségét. A faragott és festett portrék mellett persze „a képzőművészet popularizálásában” komoly szerepet játszó sokszorosított arcképek⁴⁷¹ is hatékony eszközei a

díszterem előtt található, félkupolával fedett „pantheon”. (KESERŰ 1989, 103; SINKÓ 1995a, 22.)

⁴⁶⁷ Az első szobormű, amelyet ide szánnak, Czéklúti-Züllich *Berzsenyije*. Az 1859-ben elkészült büszt azonban „olyannyira csúnya volt, hogy a műteremből egyenesen a múzeum raktárába vitték”. (PRAZNOVSZKY 1998, 26.)

⁴⁶⁸ A XIX. század közepétől lassan formálódó és többnyire torzóban maradó szoborkertek a panteon-ideának a temető-funkciótól való eltávolodását jelzik. Ennek a folyamatnak akár a végpontjaként is értelmezhető a klebelsbergi kultúrpolitika ötleteként a déli (megcsonkított) országrész központjában elhelyezett és a Stróbl Alajos hagyatékában található szoborművekre alapozott Nemzeti Emlécsarnok – ismertebb nevén „Szegedi Pantheon” – létrehozása. Az 1930. október 24-én kelt alapítólevél a Nemzeti Emlécsarnokot az Üdvlelde sajátos, XX. századi reinkarnációjának szánja: „Gróf Széchenyi István már kilencven évvel ezelőtt felvetette az eszmét, hogy a nemzet elköltözött nagy fiait részesítse országos tisztességben. E gondolat megvalósítására most nyílt alkalom, amikor a szegedi Fogadalmi Templom terét boltívekkel öveztük, és amelyek alatt szellemi életünk elhunyt nagyjainak emléke méltó elhelyezést nyerhet.” A Dóm téri árkádok alatt összezsúfolt emlékjelek egyfelől a panteon-eszme aktuálpolitikai kisajátíthatóságára, másfelől pedig a nemzeti panteon megalapításának immár végleges kudarcára hívják fel a figyelmet. A „Szegedi Pantheonról” részletesebben lásd: TÓTH A. 1997.

⁴⁶⁹ Lásd: KESERŰ 1994, 35.

⁴⁷⁰ Az elhunyt tagok emlékeztetésének megtiszteléséről szóló 11. paragrafus kimondja: „A legnagyobb megtisztelés, a mit az Akadémia adhat az, hogy az iránta és a tudományok körül kiválóan érdemesült tagok arczképét saját palotája termeiben elhelyezi. Ezt csak a nagygyűlés döntheti el titkos szavazás útján.” (*Képesterem* 1891, 32.) A dicsszónok Toldy Ferenc például e paragrafusra utalva indítványozza Döbrentei Gábor számára „a legnagyobb kitüntetés, melyet az akadémia holt tagjainak adhat”, vagyis azt, hogy „függjön képe e teremben azon jeleseink sorában, kiket e testület büszkeséggel nevezett magáéinak!” (TOLDY 1856, 135.) Az elhunyt tagok közül – Döbrentei mellett – például Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Károly, Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Czuczor Gergely, Fáy András, Vörösmarty Mihály, Széchenyi István, Eötvös József, Arany János és Toldy Ferenc részesül ebben a megtiszteltetésben.

⁴⁷¹ SZVOBODA DOMÁNSZKY 2001, 128.

panteonizációt megalapozó (sőt akár a panteont is helyettesítő) vizuális reprezentációnak. A metszetsorozatok közül kiemelkedik Nádasdy Ferenc dicsőítő szövegekkel (elógiumokkal) közreadott képgyűjteménye, a *Mausoleum* (1664),⁴⁷² amely a XVIII. század közepén két latin nyelvű kiadásban, 1779-ben pedig Horányi Elek magyarításában (*Magyar Országnak hatalmas és ditsőséges királyainak és első vitézkedő kapitányainak emlékeztető koporsó épülete*) is megjelenik. A mintaadó gyűjtemény rendkívüli népszerűségét az sem csökkenti, hogy hagyományos (a fejedelmi reprezentációra és a vitézi erények magasztalására korlátozódó) koncepciója miatt már a nemesi műtszemlélet századvégi elvárásainak is csak részben felel meg.⁴⁷³ Ugyancsak figyelmet érdemel Ehrenreich Ádám monumentális portrészorozata, az *Icones*.⁴⁷⁴ A pontozó modorú technikát alkalmazó reprodukció (előképek alapján dolgozó) rézmetsző 1823-tól kezdve közel két évtizeden át jelenteti meg önálló műlapokon a haza oszlopainak tekintett történelmi személyiségek, illetve neves kortársak képmásait.⁴⁷⁵ Hasonlóan nagyszabású vállalkozás a nemzet hivatalos festőjének elismert Barabás Miklós könyvatos panteonja. „Arcképek ezrei hirdetik ma nevét – állapítja meg Hoffmann Edith – s az ő jóvoltából nincs az a jelessége a negyvenes és ötvenes éveknek, kinek vonásai ránk nézve elvesztek volna.”⁴⁷⁶ Nagyon valószínű, hogy a mestermunkáknak tekinthető,

⁴⁷² Teljes címe: *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni Hungariae regum et primorum militantis Hungariae ducum vindicatis e mortuale pulvere reliquiis ad gratam apud posteros memoriam a Ivsto & Vero patrlae DoLore ereCtVM et nunc denuo recusum*. A képgyűjteményről lásd: RÓZSA GY. 1991.

⁴⁷³ A Horányi-féle kiadást például Batsányi János is felhasználja *A' magyaroknak vitézsége* című munkájában. Lásd: BATSÁNYI 1960, 426.

⁴⁷⁴ Teljes címe: *Icones principum procerum ac praeter nos illustrium virorum matronarumque veteris et praesentis aevi, quibus Hungaria et Transsylvania clarent. Opera plurium artificum et sculptorum celebratorum aeri incisae et per Adamum Ehrenreich sculptorem editae*. A metszetsorozatról lásd: RÓZSA GY. 1959; SZVOBODA DOMÁNSZKY 2001, 135–138.

⁴⁷⁵ Ehrenreich a századforduló és a századelő néhány literátorának (például Orczy Lőrincnek, Révai Miklósnak, Fáy Andrásnak, Döbrentei Gábornak, Kisfaludy Sándornak és Virág Benedeknek) az arcképét is közli. A gyűjtemény katalógusát lásd: RÓZSA GY. 1959, 62–66.

⁴⁷⁶ HOFFMAN 1923, 20. Lyka Károly hasonlóan fogalmaz: „alig van ismertebb személyiség, akit meg ne örökített volna”. (LYKA 1942, 200.) A Barabás által elnyerhető dicsőségről egyébként Petőfi Sándor is megemlékezik *Úti jegyzetek* című munkájában: „A bucsúlakomán részt vett pesti pajtásaimon kívül egypár vidéki költőkollegám is, kik azért voltak akkortájt Pesten, hogy magokat egyik-másik divatlapszerkesztő által levetessék. Hja, mikor az olyan szép, ha az embert Barabás lepingálja, s a szerkesztők aztán küldik szét az egész két magyar hazának némely helyére, s a közönség bámulva kiált föl: – Tehát ilyen ő?!” (PETŐFI 1976, 447.)

ám erőteljesen eszményítő és a sematikus akademizmus jegyeit magukon viselő Barabás-festmények, -rajzok és -litográfiák – a lenyűgöző mennyiségi mutatókon túl – azért alkalmasak a panteon-eszme popularizálására (és egyben kommerIALIZÁLÁSÁRA), mert a közönség elvárásaira is figyelve konvencióképző erővel jelenítik meg a magyar hazafi ideáltípusát.⁴⁷⁷

Jórészt a vizuális kánont uraló „nemzeti képíró” könyvatos patriótái népesítik be a XIX. század második felének népszerű zsumnálógalériáit⁴⁷⁸ és könyvpanteonjait. A tömegigényeket kielégítő arcképalbumok és képes életrajzgyűjtemények – így például a Tóth Lőrincz-féle *Magyar írók arcképei és életrajzai* (1858), a Zilahy Károly-féle *Magyar koszorúsok albuma* (1863), Márki Sándor *Magyar Pantheonja* (1884), P. Szathmáry Károly *Magyar Pantheonja* (1893)⁴⁷⁹ – a nemzeteszmet a „nagy emberek” kultuszával megalapozó-fenntartó monumentális dicscsarnokok praktikus kiegészítőinek, illetve redukált változatainak is tekinthetőek. E könyvpanteonok szembetűnő vonása ugyanis a kvázi-liturgikus konstrukció, vagyis a térbeliségnek az a fikciója, amely a „nagy ember” apoteózisában kiteljesedő recepciónak rendelődik alá. A könyvet felütő olvasóval lényegében ugyanaz történik, mint a nemzeti kultuszhelyet felkereső látogatóval: egy szakrális térbe, mondjuk a nemzeti irodalom szentjeinek templomába lép be, ahol a szemlélődés rítusa (a halk és áhítatos lapozgatás) során olyan magasztos üzenetben, ünnepi bizonyosságban részesül, amely esélyt adhat a világ „kaotikus homogenitásában”⁴⁸⁰ való eligazodásra.

A metszetgalériákat később ugyan fokozatosan felváltja a fotografikus (sőt a kinematografikus és audiovizuális) emlékezet, ám már a XIX. század utolsó évtizedeitől feltűnnek azok a – piktorális portrékonvenciókat követő – műtermi „felvétel-panelek”, amelyek a fényképeket is alkalmassá teszik a panteonizáció vizuális igényeinek a kielégítésére. Figyelmet érdemel például, hogy a Barabás-litográfiák szokványos író-attribútumai (íróasztal, toll, könyv) az írófotókon is megjelennek.⁴⁸¹ A XX. századi könyvtemplomokban, így Szalai Sándor 1941-ben megjelent (és éppen *negyvennyolc* író felvonultató) irodalmi

⁴⁷⁷ Lásd: HOFFMAN 1923, 21; LYKA 1942, 200; SZVOBODA DOMÁNSZKY 1983, 49, 67, 78.

⁴⁷⁸ Hoffman Edit egyenesen azt állítja: „a lapok létfeltételévé válik, hogy Barabást munkatársukul megnyerjék vagy megtartsák”. (HOFFMAN 1923, 11.)

⁴⁷⁹ A teljes címeket lásd: TÓTH L. 1858; ZILAHY 1863; MÁRKI 1884; SZATHMÁRY 1893.

⁴⁸⁰ ELIADE 1987, 17.

⁴⁸¹ Erről lásd: KOVÁCS 1994, 25–26.

arcképcsarnokában⁴⁸² is a Kazinczy-, Vörösmarty-, Arany- és persze a Petőfi-oltárok állnak a fő helyeken. A Petőfi-centrikus konstrukció gyakran még Csokonait és József Attilát is valamiféle „elő”-, illetve „utó”-Petőfivé lényegíti át. Ennek megfelelően A *Magyar Irodalom Pantheonját* lezáró József Attila-fotó az „olajnyomatok Petőfijére”⁴⁸³ játszik rá. (A kultuszképző analógia kiépítésének szükséges, de nem elégséges feltétele a fizionómiai hasonlóság hangsúlyozása. Az ikonografikus legitimációt biografikus érvekkel is alá kell támasztani.⁴⁸⁴) Ugyanakkor a századforduló és századelő egyéniségkultuszának következtében a vizuális kánon látványosan kibővül. A *Magyar Irodalom Pantheonja* számos olyan portrét közöl, amelyek – mint Glatz Oszkár rajzai vagy Székely Aladár fotói – éppen azért bírnak reprezentációs értékkel, mert az eszményítő típusalkotás Barabás-féle hagyományával szembefordulva *individualizálják* az író figuráját. Ilyen portré például Székely kultuszképpé váló „könyöklős” Adyja.⁴⁸⁵

⁴⁸² SZALAI 1941. Az alcím (*48 portré és életrajz*) jelzi, hogy Szalai nagyon is tudatosan hozza összefüggésbe irodalmi „panteonját” ezzel a nemzeti mitológiában oly fontos szerepet játszó számmal. A kötetről részletesebben lásd: PORKOLÁB 1998.

⁴⁸³ NÉMETH A. 1957, 145.

⁴⁸⁴ Ahogy Tverdota György írja: „küllemét tekintve hasonlított a forradalom poétájához. [...] A költő tudatosan rá is játszott erre a párhuzamra. A halál még közelebb hozta a köztudatban a két lírikust [...] József Attila apoteózisának meggyorsításában tehát szerepet játszott az a lélektani-kulturális mechanizmus is, amely egyenlőségjelet tett a magyar költő és a tragikus halál [...] képzei közé.” (TVERDOTA 1994, 137.)

⁴⁸⁵ „A képet Székely Aladár és Ady egyaránt a legkedveltebb felvételek egyikének tartotta. Ezt választják a Nyugat Ady-számába, ezt nyomtatják le a Nyugat népszerűsítő levelezőlapjaként, s ez szerepel a Székely Aladár munkásságát bemutató *Írók és művészek* c. albumban is.” (CSORBA CS. 1977, 432.)

A PANTEONIZÁCIÓ MŰFAJAI: AZ EMLÉKBESZÉD ÉS AZ EMLÉKÓDA

A magasztaló ékesszólás ceremoniális műfajainak irodalmi státusáról

Annak, aki az emlékbeszédek vizsgálatára kíván vállalkozni, két szembevetendő (és egymással összefüggésbe hozható) tapasztalattal mindenképpen számot kell vetnie: egyfelől a műfaj ellentmondásos megítélésével, *bizonytalan irodalmi státusával*, másfelől *szakmai recepciójának* szinte teljes *hiányával*. Hiányoznak például az emlékbeszéd teóriájával foglalkozó munkák – feltehetően azért, mert a műfaji konvenciók jelentős része fellelhető a klasszikus retorikai előírásokat, így a *genus demonstrativum*, a *laus hominum* szabályrendjét áthagyományozó kézikönyvekben. Versegly Ferenc *Analyticája* például részletesen foglalkozik a *genus demonstrativum*hoz sorolt beszédek invenciójának sajátosságaival – igaz az olvasók tudomására hozza, hogy a magasztalás szabályait Grigely József tankönyvéből (*Institutiones oratoriae in usum gymnasiorum regni Hungariae et adnexarum provinciarum*) veszi át.⁴⁸⁶ A műfaji regulák vonatkozásában persze az „immanens retorika” is irányadó lehet, azaz a mintaadónak tekintett emlékbeszédekből, például Eötvös József orációiból jórészt megismerhetők a műfajjal kapcsolatos elvárások.⁴⁸⁷ Gyulai Pál – *Eötvös emlékbeszédei* című kritikájában (1868) – nem is a teoretikus igényű hazai munkákat hiányolja (hiszen „az emlékbeszéd elméletével tüzetesen nem igen szoktak foglalkozni egy irodalomban sem”), hanem inkább azt kifogásolja, hogy „bizonyos hamis kegyelet” még az emlékbeszédek bírálatától is visszatartja a hazai kritikusokat.⁴⁸⁸ Úgy tűnik fel, hogy a műfaj szakmai recepciójának hiányosságait a Gyulai-kritika óta eltelt évtizedeknek sem sikerült pótolniuk. Amikor például Tverdota György „a József Attila-irodalom egy sajátos jelenségcsoportjának

⁴⁸⁶ VERSEGHY 1976, 561. Versegly retorikai nézeteiről lásd Kecskeméti Gábor *Az ékesszólás elmélete és gyakorlata Versegly műveiben* című kéziratos tanulmányát. A szerzőnek köszönöm, hogy elolvashattam kéziratát.

⁴⁸⁷ A homiletikai és retorikai kézikönyvek a szemléltető beszédnimmel kapcsolatban egyébként is gyakran hangsúlyozzák: „A példák [...], sokkal inkább meg lehet figyelni, mint az előírások alapján, hogy mi illik leginkább ehhez a beszédajtához.” (Ludovicus GRANATENSIS: *Az egyházi ékesszólásnak avagy a hitszónoklás elméletének hat könyve*, ford. SZÖGEDI Gabriella = BITSKEY 2003, 130.)

⁴⁸⁸ *Eötvös emlékbeszédei* = GYULAI 1927, 253–254.

megértése” érdekében az emlékbeszéd műfaját hívja segítségül, azzal a tapasztalattal kénytelen szembesülni, hogy nem igazán mutathatók fel „az erről a műfajról való gondolkodás eredményei”.⁴⁸⁹ Ráadásul az irodalmi közfelfogás az emlékbeszédet ünnepi alkalmakra szánt, terjedelmes frázisgyűjteményként, a nagyság előtti hódolat kifejezésének elavult műfajaként tartja számon. Hasonló a megítélése az emlékdának is: a vádak többnyire a kazinczyanus poétikának az alkalmi dicsőítésekkel szemben hangoztatott kifogásait – „hideg hízelkedés”, „hazug dicséret” „hasztalan magasztalás”, „innepek’ fényesítése”⁴⁹⁰ – örökítik át. Az emlékdák és az emlékbeszédek összekapcsolását tehát az az intézményesült társadalmi gyakorlat indokolja, amely a kommemoráció szónoki feladatának teljesítését előszeretettel bízta – az orációkkal lényegében *egyenértékűnek* tekintett – magasztaló költeményekre (többnyire ódákra). Ahogy egy – az 1830-as évek közepének felfogását reprezentáló – Guzmics Izidor-értekezésben olvasható: „A’ beszédek (versben vagy prózában, mindegy) érdemeit mondják el az átköltözöttnek”.⁴⁹¹ Később a szigorú Gyulai Pál is „nagy, rímes és rímtelen frázisokként” emlegeti az ünnepélyes alkalmakkor recitált szövegeket.⁴⁹² A dicsbeszédek és az emlékdák azonban nem csupán ceremoniális funkciójuk miatt vizsgálhatók együtt. Ha összevetjük például az Akadémia Széchenyi-emlékülésén (1860) felolvasott beszédet (Eötvös Józseftől) és ódát (Arany Jánostól), akkor azt tapasztalhatjuk, hogy a két szöveg alapkoncepciója csaknem azonos. Szász Károly *A magyar irodalom újjászületésének százados évfordulóján* című ódája pedig „szinte költői parafrázisa” Toldy ugyancsak az 1772. év tiszteletére rendezett centenáriumi ünnepségen elhangzott beszédének.⁴⁹³ Ezek a költemények tehát mind kommunikációs szerepüket, mind retorikai felépítésüket tekintve joggal tekinthetők – Horváth János találó kifejezésével – „verses emlékbeszédnek”.⁴⁹⁴

A magasztaló ékesszólás ceremoniális műfajainak bizonytalan legitimitásával, kétes irodalmi státusával már a dicsszónoki tiszt betöltésére, illetve a dicsőítő költemény megírására felkért (többnyire tekintélyes és elismert) személyeknek szembesülniük kell. Jelzi ezt, hogy gyakran ellentmondásosan viszonyulnak a megtisztelő felkéréshez: irányuljon ez akár – a mérlegelés, a

⁴⁸⁹ TVERDOTA 2000, 87. Innen nézve válik érthetővé, hogy a József Attila-kutató szerző miért kényszerül arra, hogy maga tegyen kísérletet az emlékbeszéd fogalmának a meghatározására.

⁴⁹⁰ *KazLev*, III/48 és 274.

⁴⁹¹ GUZMICS 1836, 89.

⁴⁹² *A Petőfi-ház* = GYULAI 1927, 392.

⁴⁹³ Lásd: MEZEI 1990a, 315.

⁴⁹⁴ *Szász Károly emlékezete* = HORVÁTH J. 1997, II/261.

választás lehetőségét és jogát a felkérő testület számára fenntartva – egy reprezentatív pályázaton való részvételle (például Tompa Kazinczy-ódája esetében), akár közvetlenül egy emlékbeszéd, illetve dicsőítő költemény elkészítésére (például Kölcsey Kazinczy-parentációja és Arany Széchenyi-ódája esetében).⁴⁹⁵ Arany például a Széchenyi-óda megírásával kapcsolatos kétélyeiről Csengery Antalnak számol be egy 1860. április 23-án kelt levélben: „Az akadémia fel fog szólítani, irjak egy költeményt Széchenyi halálára s az Igazgató Tanács 100 arannyal díjazza. Szép, igen szép. De, édes barátom, ha engem egy Széchenyi *halála* föl nem képes gerjeszteni arra, hogy szót adjak a nagy nemzeti fájdalomnak: akkor semmi felszólítás, semmi aranyos jutalom nem fogja azt eszközölni. [...] Megkísértem, vedd őszinte ígéretemet, de nem tudom, ha megbirom-e.” Érdeemes részletesebben is megvizsgálni azt az érvrendszert, amellyel Arany megpróbálja *elhárítani* a Széchenyi-óda megírására vonatkozó akadémiai felkérést. Először arra hivatkozik, hogy a feladat *eleve* teljesíthetetlen: „Annyival kétesb a siker, hogy e nagy nemzeti gyász nagyobb, mintsem szóval ki volna mondható, s így méltólag meg sem énekelhető”. Majd azzal érvel, hogy nem tud és nem is kíván a műfajjal kapcsolatos elvárásoknak megfelelni, vagyis nem rendelkezik a feladat teljesítéséhez szükséges *személyes* kompetenciával: „aztán az én műzsáckám – egészséges korában is – visszariadt volna ily magas tárgytól. A 'majora canamus' sohasem ment énnékem, inkább a 'humiles myricae' körül forogtam. Sőt a frázis-csináláshoz sem értek, hogy népszerű sallangokkal fődözhetném az igazi belbecs hiányát ily nagyhangú alkalmi költeményben”. Néhány sorral lejjebb aztán – némiképp ellentmondva önmagának – felkérési akadémiai pályázat kiírását javasolja (a korábban még teljesíthetetlennek vélt feladatra), és – újabb ellentmondásba keveredve – kijelenti, hogy a kiírandó pályázaton maga is indulna (még a személyes kompetencia felismert hiányában is): „Hogy tehát mégis az ünnepély költemény nélkül ne maradjon [...], s én is meg legyek kimélve egy országos compromissiótól, úgy látnám jónak, hogy az Ig.[azgató] tanács által kinevezett bizottmány ne specifice szólítna fel engem, hanem [...] szólítná fel a többi verselő tagjait is, s a beérkezendő művek közül, fogadná el azt, a melyik legjobban sikerült.” Arany nyilvánvalóan abban reménykedik, hogy az akadémiai pályázat közbeiktatásával megszabadulhat a terhes

⁴⁹⁵ A *Kazinczy Ferenc emlékezetére* címen ismert Tompa-költeményt Toldy Ferenc olvasta fel az Akadémia centenáriumi Kazinczy-ünnepségén 1859. okt. 27-én. A Kazinczy-emlékbeszédet Kölcsey maga olvasta fel a Magyar Tudós Társaság nagygyűlésén 1832 szeptemberében. A *Széchenyi emlékezetét* 1860. okt. 13-án olvasta fel Arany az akadémiai Széchenyi-emlékünnepélyen.

dicsőségtől. A javasolt pályázaton ugyan részt kellene vennie, de beküldendő pályakölteményének óhajtott sorsát határozott instrukciókkal készíti elő: „semmi neheztelésnek nem adnék helyet azon esetre, ha netán az enyém mellőztetnék.” Arany még a felkérési pályázat esetleges sikertelenségét sem hagyja számításon kívül, ugyanis átgondolt menekülési stratégiájának csattanójaként – egy meglehetősen maliciózus megjegyzéssel – a dicsőítő költemények avatott mesterére, Szász Károlyra irányítja a figyelmet: „No s aztán végre Szász K.[ároly] kivonna bennünket a sárból.”⁴⁹⁶ Arról, hogy ez a rafinált terv mégsem jár eredménnyel,⁴⁹⁷ az Akadémia nevében eljáró Toldy Ferenchez május 26-án írott levele tanúskodik: „A tek. Akadémia parancsa olyan helyzetbe hozott, mikép lehetetlen vala akár igennel, akár nemmel válaszolnom [...] Én, ki évek óta – és bizony, nem önkényes – hallgatásban *sinylek*, most irjak – és irjak egy Széchenyiről – a milyet *róla*, a milyet *tőlem* várnak: valóban ez elnyom [...] Frázist csinálni nem tudok – vezérczikk-félét nem akarnék: inspiráció kellene, de az megjön-e, nagy kérdés. Azonban *kell* tennem valamit, a dolog nyilvánossá van téve, egész ország várja. [...] szerencse, hogy még hónapok vannak hátra [...] Reputatióm, akadémiai lételem függ tőle, s így mindenesetre *lesz* valami”.⁴⁹⁸ Marad tehát a megtisztelő feladat, és a július 9-én Csengerynek címzett levél már arra enged következtetni, hogy Arany – aggodalmait fenntartva ugyan, de – mégiscsak beletörődött az óda megírásába: „nincs dolgozni kellő nyugalmam. A Sz[éche]nyi vers is nyom: nagyot várnak, s nekem az ily állapot legnehezebb. [...] A szünidőt várom, – mert ihletés nélkül és szakadozva nem megy az.”⁴⁹⁹ Válaszában Csengery arra biztatja a költőt, hogy készülő művét bátran igazítsa a közönség elvárásaihoz (sejtetvén ezzel, hogy a frázisos hangzatosságot – Aranyhoz

⁴⁹⁶ ARANY 2004, 392–393. A „sárból való kivonásra” – egy Deák Ferencet dicsőítő óda kapcsán – 1876-ban valóban sor kerül. Mivel Arany elutasítja a felkérést, az Akadémia Szász pályadíjas ódájával újítja fel Deák emlékeztétét. (Lásd: SZÁSZ 1883, II/421–422.) Ahogy Horváth János írja Szász *nélkülözhetetlen* ódaköltői szerepvállalásáról: „Amitől sokan annyira vonakodnak, ő a magyar műveltség bármely ünnepén kész volt hódolni a nagyság előtt”. (*Szász Károly emlékezete* = HORVÁTH J. 1997, II/261.) Hasonlóan fogalmaz Voinovich Géza is: „ő búcsúztatja nagyjainkat ódáival egy egész korszakon át”. (*Szász Károly* = VOINOVICH 1943, 111.). Lásd még: „a magyar irodalom legjobb alkalmi költője [...] Shakespere születésének 300. évfordulójára, Garay, Vörösmarty, Széchenyiről írott ódái mintaképei az ódaköltészetnek.” (NOVÁK 1904, 129.)

⁴⁹⁷ Pályázatot feltehetően éppen az 1859. évi Kazinczy-ódapályázat tanulságai (lásd lejjebb) miatt nem írt ki az Akadémia.

⁴⁹⁸ ARANY 2004, 398–399.

⁴⁹⁹ ARANY 2004, 410–411.

hasnólóan – az emlékóda műfaji specifikumának tekintti): „A Széchenyi-vers bizony ne aggaszson! Azt irod: sokat várnak! Nézd a naponkénti tapasztalást: mily kevéssel megelégednek. A kedélyek izgatottak, van egy-két húr, melyet Széchenyiről irván, mindenki szükségkép megpendít; s e húrok megpendítésére bizonyosan kitör a lelkesedés. A mi Téged nem elégít ki, a közönséget magán kívül ragadhatja! Ne légy oly szigorú bírása ön magadnak!”⁵⁰⁰ A gyakorlatias Csengery mintha félreértené barátja félelmeit. Arany elsősorban nem azért aggódik, mert bizonytalan költeményének aktuális hatását, közsikerét illetően (bár a *popularitás* egy emlékóda esetében nyilvánvalóan szoros összefüggésben áll a funkcionalitással⁵⁰¹), hanem azért, mert kétségesnek látja a műfaj sablonjainak megfelelő és egyben hiteles költői megszólalás lehetőségét. Feltehetően a műfaj deklamáló hangzatossága riasztja – vagyis az a sajátosság, amelyet Renate Lachman „a dicsőítő óda retorikus potenciáljának” és hagyományos „panegirikus-affirmatív funkciójának” nevez,⁵⁰² és amelyet Jurij Tinyanov „az ódának mint a nem poétikai beszédformára, az ékesszólásra beállítódott költői műfajnak szónoki jellegű felépítéseként” határoz meg.⁵⁰³ A Széchenyi-ódával kapcsolatos kételyek Arany számára tehát nem a *hatástényezők* (tetszeni fog-e vagy sem?), hanem sokkal inkább a *produkciós* megfontolások (megírható-e vagy sem?) perspektívájából fogalmazódnak meg. A költemény megírásának

⁵⁰⁰ ARANY 2004, 411–412.

⁵⁰¹ Ez a problémakör– néhány évtizeddel korábban – a „polgári” ékesszólás hiányáról elmélkedő Kölcseyt is foglalkoztatja: „Az orátornak természetes szükségai közé tartozik a popularitás; melynek célja nem annyira a sokasághoz leereszkedni, mint azt észrevétlenül magához felemelni”. (*Egyházi beszéd* = KÖLCSEY 1960, III/486.)

⁵⁰² LACHMAN 1995, 276.

⁵⁰³ TINYANOV 1977, 114–115. Mindez persze azzal a következménnyel jár, hogy „a strófák számát nem (vagy nemcsak) a téma kimerülése szabályozza, hanem főként a szónoki hatás kimerülése”. Az óda terjedelmét a téma, illetve az esemény méltóságfoka is meghatározhatja. Szász Károly centenáriumi Kazinczy-ódája (*Kazinczy Ferencz emlékezete*) még rövidített változatában is jóval hosszabb kétszáz sornál. („Minden, a mit tehettem, hogy elmélkedő s itt-ott ellaposodó részeiből egy csomót kihúзва, mintegy száz sorral megrövidítettem” – írja a *Kisebb költeményeinek* első kötetéhez csatolt *Jegyzetekben*. SZÁSZ 1883, I/398.) Akadémiai emlékódáinak (*Széchenyi emlékezete*; *Gróf Dessewffy Emil emléke az akadémiában*; *Báró Eötvös József emlékezete*; *A magyar irodalom újjászületésének százados évfordulóján*; *Deák Ferencz emlékezete*) terjedelme százötven és kétszáz sor között van. Szoboravató ódái (például *Katona József emlékszobra leleplezésére*; *Csokonai szobra leleplezésére*; *A Dugonics-szobor leleplezése ünnepélyén*) száz sornál hosszabbak, ám a százötven sort csak a legritkább esetben haladják meg. Lévay József emlékódáinak (például *Arany János emlékezete*; *Tompa szobránál*; *Szemere Bertalan szobránál*) terjedelme sem marad alul az elvárható száz soron.

további *stációi*⁵⁰⁴ is pontosan követhetőek az Arany-levelezésben. Arany augusztus 28-án Lévainak panaszolja, hogy a nyári „szünidőben” a Széchenyi-verssel „vesződött”;⁵⁰⁵ szeptember 7-én pedig Csengerynek jelenti, hogy még mindig nincs teljesen készen a mű: „A Széch.[enyi] vers (már olyan, a milyen) 4–5 versszakkal be lenne végezve. Az is halasztatja velem a pesti ’bajoskodást’ – mert ha egyszer abba merülök, tartok tőle, hogy az akaratos múzsa, kit most is csak hajánál fogva czibálhatok néha elő, – végkép itt hagy.”⁵⁰⁶ A szeptember 29-én Tompának küldött levelét viszont már a kötelességtudóan elvégzett munka öröme hatja át – és ezt az örömet még a szokásos (ön)kritikus reflexiók sem képesek leplezni: „Széchenyi-versem kész. Alkalmi poema lett biz az, és nagyon meglátszik rajta a morális kényszerítés, melynek nyomása alatt világra jött. Hanem legalább megtettem, a mit rám parancsoltak.”⁵⁰⁷ Az emléköda ugyan végül zajos sikert arat,⁵⁰⁸ Arany mégsem tudja leküzdeni e „decorator”-műfajjal kapcsolatos ellenérzéseit. Szász Károly ódáiról szólva tapintatosan, ám félreérthetetlenül fogalmaz: „a legjobb költő is, ily alkalmakkal, nem tehet róla, ha némileg a színházi díszítő ecsetjével fest”.⁵⁰⁹ Érthető tehát, hogy csupán egyetlen emléköda megírására vállalkozik; és persze az sem meglepő, hogy az irodalomtörténet-írás a *Széchenyi emlékezetét* az életmű valamiféle – nemes és értékes – zárványaként tartja számon.⁵¹⁰

A dicsőítő műfajok, így az emlékbeszédek kétes irodalmi státusát jelzi az is, hogy összegyűjtésüket és kiadásukat még a műfaj talán legismertebb és legtekintélyesebb képviselői is igazolni

⁵⁰⁴ A metafora arra a – kétségkívül ironikus – lehetőségre is utalhat, hogy, a műfajjal, illetve a felkínált szereppel való művészi küzdelem folyamata akár a bibliai szenvedéstörténet profán analogonjaként is bemutatható lenne.

⁵⁰⁵ ARANY 2004, 437–438.

⁵⁰⁶ ARANY 2004, 445.

⁵⁰⁷ ARANY 2004, 450.

⁵⁰⁸ Arany ezzel a „hivatalos” költeménnyel végérvényesen elfoglalja azt a szimbolikus helyet, amely Vörösmarty halálával üresedett meg: „A felkínált szerep elfogadásának a folyamata az 1858-as Marcibányi-díjtól, az akadémiai tagságon át vezet a Széchenyi-óda kényszerű megírásáig”. (MILBACHER 2002, 72.) Az irodalomtörténet-írás egyébként a műfaj mintaszerű darabjaként méltatja a *Széchenyi emlékezetét*. Benedek Marcell egyenesen azt állítja, hogy Arany költeménye után már nem is lehet emléködát írni: „Ez a költemény a maga sokrétű tökéletességével megölte [...] azt a műfajt, amelynek tárgya egy kiváló egyéniség magasztalása.” (BENEDEK 1970, 102.)

⁵⁰⁹ *Költemények Szász Károlytól* = ARANY 1998, 440.

⁵¹⁰ Lásd például Riedl Frigyes híres Arany-monográfiáját: „Bármily hiven fejezi ki Arany a magyar jellemet, egyben mégis eltér nemzete génusától: épen nem retorikus. [...] helylyel-közzel megüti a szónoki hangot, mint a Széchenyi ódájában, [...] de egészben véve idegen tőle.” (RIEDL 1920, 52.)

tartoznak. Toldy Ferenc és Gyulai Pál is arra kényszerül, hogy kötetekbe foglalt (tehát az utókor számára felkínált) dicsszónoklatait apologetikus bevezetőkkal lássa el. Beszédgyűjteményének előszavában Gyulai az emlékbeszédek (esetleges) *művészi értékeire* hivatkozva véli indokolhatónak az ilyen jellegű kiadásokat: „Összegyűjtve veszi itt az olvasó emlékbeszédeimet [...]. Az ily beszédek, ha jól szolgálták az ünnepélyes alkalmat, a melynek létüket köszönik; ha híven tolmácsolták a közhangulatot, a mely rendesen hatások egyik főoka szokott lenni: elérték céljokat, többé nem igazán van közük az irodalommal s összegyűjtésüket legfeljebb csak rendkívüli szónoki becsök igazolhatná.”⁵¹¹ A Gyulai által felmutatott érv nagyon is kézenfekvő, hiszen a szónoklatok irodalmi műalkotásként való szemlélete, esztétikai érték szerinti megítélése egyáltalán nem idegen a retorikát ékesszólásként (*ars bene dicendi*) definiáló, elokúció-központú, a gyönyörködtetés funkcióját előtérbe állító retorikafelfogástól.⁵¹² Ez a szemléletmód éppen a *genus demonstrativum* előírásait, a klasszikus laudációs hagyományt átörökítő, a nyelvi díszítő elemeket, ékítményeket (*ornatus*) felsorakoztató, az epideiktikus amplifikációra épülő emlékbeszédben ismeri fel reprezentáns műfajainak egyikét. És mivel ez a műfaj „igen alkalmas a poétikum manifesztálódására a beszédben”,⁵¹³ az orátor és hallgatósága egyaránt hajlamos a dicsszónoklatot műalkotásként kezelni: a szónok többnyire lemond a valódi *actor*ról, azaz a szónoklatot egy irodalmi igénnyel megírt szöveg nyilvános felolvasásává degradálja; a hallgatóság pedig elsősorban nem a magasztalt férfiú érdemeit csodálja, hanem a beszéd művészi kidolgozásában gyönyörködik (azaz a hangsúly a jelöltről a jelölőre helyeződik).⁵¹⁴ Az emlékbeszéd szónokának – más beszédfajtákkal ellentétben – egyáltalán nem kell ellepleznie készültségét, mesterségbeli tudását (az arisztotelészi értelemben vett *tekhnét*), hanem éppen ellenkezőleg: retorikai képességeit, elsősorban a beszéd felékesítésében való jártasságát kell demonstrálnia. Irodalomtörténeti összegzésében Toldy Ferenc joggal állapítja meg „a próza egy új nemének” tekintett szónoklatot vizsgálva, hogy – elsősorban Kölcsey, Dessewffy József és Eötvös beszéd-remekeinek köszönhetően – „leginkább a dics- és

⁵¹¹ GYULAI 1902, I/1.

⁵¹² Erről lásd: KIBÉDI VARGA 1983, 558–568.

⁵¹³ PLETT 1988, 136.

⁵¹⁴ Az epideiktikus szövegek befogadásáról lásd Kibédi Varga Áron – T. C. Burgess megállapításaira (BURGESS 1902, 89–261) hivatkozó – tanulmányát: KIBÉDI VARGA 1983, 559–560.

emlékszónoklat emelkedett művészetté”.⁵¹⁵ Az emlékbeszéd műalkotásként való szemléletéről tanúskodnak a Kisfaludy Társaság által meghirdetett pályázatok (az 1875. évi pályázati kiírás például „valamely elhunyt magyar író méltatására” szólít fel, mégpedig „beszédben”⁵¹⁶), valamint erre utal a retorikai kézikönyvek látványos terminus- és szemléletváltása is. Például Laky Demeter *Irályrendszerében* (1854) a szónoklat immár – az irodalmi és esztétikai elvárások jegyében – *műbeszédként* jelenik meg, Szvorényi József *Ékesszólástanában* (1851) pedig „az irodalmi és szónoklati műveknek mint olvasmányoknak az összevonása, a példák ’széptani értékén’ alapuló közös nevezőre hozása óhatatlanul előtérbe helyezte a nyelvi formát, a ’mesteri előadást’”.⁵¹⁷

Mivel saját emlékbeszédeinek Gyulai nem tulajdonít különösebb „szónoki becset”, más érvet kell találnia a gyűjteményes kiadás igazolására: „Irodalmunk nem gazdag írói élet- és jellemrajzokban, irodalmi és irodalomtörténeti tanulmányaink sem igen számosak. E hiányt némileg pótolhatják az irodalmi beszédek is, ha nem pusztá dicsőítések s az író jellemrajzának legalább körvonalait feltüntetni igyekeznek.”⁵¹⁸ Az ünnepélyes alkalomhoz kötött műfajnak azok a darabjai is figyelmet érdemelnek tehát, amelyekhez nem társítható ugyan kiemelkedő művészi érték, ám teljesíteni tudják az irodalomtörténeti hiánypótlás – utólagos elvárásként megfogalmazott – feladatát. Persze nem csupán Gyulai próbálja a műfaj legitimitását ilyen (másodlagos) *történeti* funkció tulajdonításával megalapozni. Toldy már 1856-ban ezzel az argumentummal indokolja irodalmi arcképeinek és beszédeinek közreadását: „különböző becsűek e képecskék: az egykori irodalomtörténész azonban mindegyikben fog találni adatokat és iránypontokat, miket tán csak e lapok őriznek meg”.⁵¹⁹ *Összegyűjtött Munkái* között megjelenő beszédeiről szólva pedig tételesen mondja ki, hogy elsősorban történelmi jelentőségük miatt kaphatnak helyet a reprezentatív sorozatban: „Érzem: e kötet is igazolásra szorúl. Nem mert tartalma alkalmi beszédekből állt elő [...], hanem mert nem minden alkalom bír különös fontossággal,

⁵¹⁵ TOLDY 1987, 354.

⁵¹⁶ Erről lásd: VÍGH 1981, 303. Az 1875. évi pályázatot egyébként Szász Károly nyeri meg Toldy-emlékbeszédével. Az ilyen pályázatok egyébként sokban emlékeztetnek az Académie Française által meghirdetett *éloge*-versenyekre. Erről lásd: BONNET 1998 (főként a *Le discours fondateur* című fejezetet).

⁵¹⁷ VÍGH 1981, 255 és 268. Ez a tendencia teljesedik ki Ravasz László *A beszéd mint műalkotás* című értekezésében (RAVASZ 1936).

⁵¹⁸ GYULAI 1902, I/1.

⁵¹⁹ TOLDY 1856, IV.

szélesb körre vagy hosszabb időre kiható érdekekkel. Azonban átfutván az egész gyűjteményt, úgy látszott, hogy legalább némi történelmi értékre mindenik szám tarthat igényt. T. i. nem lévén emlékkrajzi irodalmunk, e beszédek hivatva vannak tanuságot tenni azon negyven évet átölelő időszaknak, melynek azok termékei, sok tényleges adatokon kívül, nézetei és érzéseiről”.⁵²⁰ Toldy ugyan elfogadja az „abszolút tárgyilagosságra” törekvő történetírás és a „közelség” és „részvétel” következtében elfogult dicsszónoklat (quintiliánusi eredetű) elkülönítésének indokoltságát, ám a műfaj igazolását mégiscsak a „történelmi értékre” hivatkozva tudja elvégezni.⁵²¹

Az emlékbeszéd – a történetírás számára kiaknázható – adattárként, kordokumentumként való kezelését és elfogadtatását nagymértékben elősegíti, hogy Toldy (aki „mint az Akadémia titoknokja s a Kisfaludy Társaság sok évi igazgatója, a szónoklat e nemét legnagyobb kiterjedésben művelte”⁵²²) az orátori műfajt valóban az irodalomtörténeti életrajzhoz, illetve pályaképhez közelíti.⁵²³ Bajza József felett mondott emlékbeszédében ki is mondja: „Kellő méltatása szükségessé teszi élete folyását s mind azt, mi fejlődésére s jellemére tartozik, figyelemmel követnünk.”⁵²⁴ A dicsőítő orációnak a következetes alárendelése a történelmi érdeklődésnek, a szónoki tisztnek a nyíltan vállalt kiszolgáltatása a filológusi-irodalomtörténeti ambícióknak olyannyira szembetűnő karakterjegye a Toldy-féle emlékbeszédnek, hogy Szász Károly – pályadíjas Toldy-parentációban (1875) kifejtett – emlékbeszéd-tipológiája éppen erre a sajátosságra utalva különíti el az emlékbeszéd két, alapvetőnek tekintett változatát: „Irodalmunkban az emlékbeszéd, mint műfaj, két ellentétes irányban fejlődött. Kölcsey [...] akadémiai két nagy emlékbeszédével, Kazinczy és Berzsenyi fölött, a minden életrajzi adalékot lerázó, tisztán egy-két vezéreszme körében mozgó emlékbeszédet hozta be, melyben a szónok azon eszméket fejtegeti, melyeket tárgyának életpályája benne ébresztett s annak összes benyomását reá és hatását korára ecseteli. Toldy nagyszámú emlékbeszédeiben [...] az életrajzi adatokra támaszkodó emlékbeszédet honosította meg. Maga többnyire, s jelesen ha szónoki művet akart, vagy volt ideje adni, kellő középutat tartott a száraz életrajz és az eszmékre s irodalmi

⁵²⁰ TOLDY 1872, II/VII.

⁵²¹ Lásd: TOLDY 1872, I/X–XI. E kérdéskört részletesen tárgyalja Dávidházi Péter tanulmánya: DÁVIDHÁZI 2002, 59–61.

⁵²² TOLDY 1987, 354.

⁵²³ A XIX. század második felében nem csupán az emlékbeszéd közelít irodalomtörténethez, de – például Beöthy Zsolt munkáiban – az irodalomtörténet is szónoki vonásokat ölt. Erről lásd: DÁVIDHÁZI 2000a.

⁵²⁴ TOLDY 1872, II/5–6.

irányokra támaszkodó tanulmány között, s jelesen a sajátképi emlékbeszéden kívül eső ünnepélyi s egyéb irodalmi beszédeiben a szónoki hatást az irodalomtörténetirő tartalmasságával tudta egyesíteni; míg akadémiai követői legtöbbször az irány sajnos tulságba ment anynyira, hogy ma az akadémiai emlékbeszédek nagy része nem egyéb mint többé-kevésbé szónokilag felékesített életrajz.”⁵²⁵ A Toldy-féle *adatoló* emlékbeszéd ellenpárja Gyulai szerint is az egy-egy vezéreszmét középpontba állító dicsszónoklat, melynek legjelesebb képviselője a Kölcsey-tanítvány Eötvösben ismerhető fel: „Eötvös nem követi akadémiai beszédeinket, melyek gyakran nem egyebek, mint életrajzi vázlatok a dicsőítés cirádáival felpiperézve. Tudja, hogy a szónoknak csak annyit kell beolvasztania az életrajzból, mennyit a beszéd formája megbír, sőt ez sem mindig szükséges, fődolog a szónoklattá vált jellemrajz vagy egy nagy eszmének kultusza, melynek az illető bajnoka volt.”⁵²⁶ Négyesy László *Retorikája* is az – ideáltipikusnak tekintett – Eötvös-féle emlékbeszéd alapján végzi el a műfaj meghatározását, így nem meglepő, hogy még szóhasználatában is Gyulai definícióját követi: „Az emlékbeszédek egy-egy kiváló ember (államférfi, tudós, író, művész) emlékezetének vannak szentelve. Felújítják hősök pályájának képét s szöveget gyűjtenek amaz eszmének, melynek az illető egyén élt. [...] Az emlékbeszéd szónoka az akadémia termében az eszmék olynemű kultuszát ápolja, mint pap a templomban.”⁵²⁷ Eötvös Kazinczy-emlékbeszédének (1859) exordiuma tételesen mondja ki, hogy a dicsszónoknak nem feladata a magasztalt személy életrajzának vagy „munkás élete képének” ismertetése, hiszen „ez a történeté” (azaz a történetírás illetékességi körébe tartozik).⁵²⁸ A szónoknak azt a „nagy ügyet”, azt a „magas

⁵²⁵ SZÁSZ 1876, 299–300.

⁵²⁶ *Eötvös emlékbeszédei* = GYULAI 1927, 259. Ismert persze az a felfogás is, amely a Kölcsey- és Eötvös-féle, illetve a Toldy-féle emlékbeszéd-változatok mellett harmadik meghatározó típusként tartja számon a Gyulai-félét: „Eötvös ünnepelt szónoka volt e kornak. [...] Neki jutott örökölni atyai barátjának, Kölcseynek érzelmes szónoki stílját [...]. Emlékbeszédeiben nem oly subiectiv, mint Kölcsey; nem is marad az életrajzi adatok elősorolásánál, mint Toldy szokása; nem olvasztja össze a kegyelet érzését az igazságos kritika magas, de soha sem bántó fokán az életpálya szigorú méltánylatával, mint Gyulai. Elmélkedő hajlama minden pályában a vezér-eszmét keresi, mely az emberben testet öltött.” (*Jegyzetek* = EÖTVÖS J. 1902, 307.) Gyulai emlékbeszédei mindenesetre közelebb állnak az Eötvös-féle moralizáló dicsszónoklatokhoz, mint a Toldy-féle *adatoló* orációkhoz. Ahogy Takáts József írja: „Első monográfiája, Papp Ferenc szerint Gyulai emlékbeszédei irodalomtörténeti jelleműek – én azt állítom, hogy erkölcsi jelleműek (a bemutatott beszéd retorikai hagyományának megfelelően).” (TAKÁTS 2000a, 171.)

⁵²⁷ NÉGYESY 1901, 284.

⁵²⁸ Hasonló módon utasítja el a dicsszónoklat életrajzi áttekintéssé való degradálását „a szentpétervári academia’ elnökeként” Goethe „halálnapja’

„célt” kell a beszéd tárgyává tennie, amelynek az ünnepelt az életét „szentelte”. Kazinczy így – az ünneplő közösség önaffirmációs igényeinek megfelelően – a „nemzetiség” magasztos eszméjének állhatatos „előmozdítójaként” válhat a dicsőítés tárgyává.⁵²⁹ Ennek az elvnek megfelelően az Eötvös orációk szónoka gyakran figyelmezteti hallgatóságát az emlékbeszédnek a biográfiától való következetes elhatárolására – hol a hallgatóság feltételezett elvárásai ellenében („Ne várják tőlem, hogy mi ily alkalomnál szokás, a dicsőült életének egyes eseményeit mondjam el.”⁵³⁰); hol pedig éppen a követni szándékozott műfaji konvenciókra hivatkozva („Önök nem Dessewffy életének történetét várják tőlem.”⁵³¹). A vezéreszmékre épülő, moralizáló jellegű emlékbeszéd tehát sokkal inkább a karakterfestés, semmint a hagyományos értelemben vett életírás műfaji előírásaival hozható összefüggésbe.⁵³²

Az emlékbeszédnek értekezésként való kezelése, illetve az életrajzzal való azonosítása egyáltalán nem meglepő fejlemény. Már Erdélyi János sem választja el az akadémiai dicsbeszédet (pontosabban annak francia változatát, az *éloge académique*-et) az értekezéstől: „Arcelot úr olvasá fel a Voltaire-ról írt, díjazott értekezését [...] Voltaire minden bizonnyal egyike Franciaország legnagyobb íróinak, s az értekező lába alá is teríté valamennyi kortársát J. J. Rousseau-val együtt, de én azt hiszem, hogy ha ilyen értekezés vagy dicsérő beszéd tűzeték ki tárgyl Rousseau felől, a pályázó ennek lábai elé terítné le magát Voltaire-t is. Ilyen a hivatalos dicséret!”⁵³³ A szónoki és az értekező műfaj határait lebontó praxis persze a teóriára is hatással van (annál is inkább,

ünnepén” szószékre lépő Uwarow is. Mintaadó beszédét – Kazinczy Gábor fordításában – az Athenaeum közli: „Ne kívánjanak tőlem, uraim, biographiai részleteket e’ joggal hires férfiu’ életéről; születése’ és halála’ napjai ’s egy olly nyugodt, mint dús élet’ legfőbb eseményeinek fölszámllása mindenütt föllelhető.” (Athenaeum, 1840/II, 579.)

⁵²⁹ EÖTVÖS J. 1902, 75–77.

⁵³⁰ Vörösmarty Mihály = EÖTVÖS J. 1902, 63.

⁵³¹ Gróf Dessewffy Emil = EÖTVÖS J. 1902, 230.

⁵³² Az emlékbeszéd és a karakterfestés (jellemrajz) kapcsolatára Takáts József Bitnitz Lajos retorikáját idézve hívja fel a figyelmet: „Az életírástól szorosabb értelemben megkülönböztetett karakterfestés sajátága abban áll, hogy az valamely vezérideát veszen alapul, mellyet a személy előadott élete által érzékenyen megbizonyít. [...] Az illy karakterfestésben a személy azon tetteit, mellyek a vezérideával nincsenek szorosan összekapcsolva, ha talán fontosok és kedvesek volnának is, nem szabad felhordani, mert általok a formának belső egysége megzavartatnék.” (BITNITZ 1827, 264.) A karakterfestéssel rokonítható emlékbeszéd tehát – ahogy Takáts fogalmaz – „nem a mai fogalmaink szerinti életrajz elmondására épült [...], hanem az egyén élettényeinek bizonyos eszmék szerinti kiválogatására”. (TAKÁTS 2000, 166.)

⁵³³ ERDÉLYI 1985, 195.

mert a retorikai kézikönyvek is elismerik, hogy a nyilvánosan előadott szöveg nem minősül minden esetben szónoklatnak). A Négyesy-féle *Retorika* például a gyakorlati tapasztalatokkal összhangban állapítja meg, hogy „az akadémiai beszéd csakugyan olykor értekezésnek üt ki”, és Riedl Frigyes és Pintér Jenő tankönyve is kénytelen rögzíteni, hogy „az emlékbeszéd legtöbbször nem is szónoklat, hanem irodalmi tanulmány vagy írói életrajz”.⁵³⁴ Tolnai Vilmos pozitivista „irodalomtudományi” rendszerében pedig az emlékbeszéd csupán az életrajz (*biographia*) egyik változataként kerül emítésre.⁵³⁵ Az emlékbeszéd szónokilag felékesített, „felpiperézett” életrajzként, filológiai és történeti jelentőséggel bíró pályaképként, adattárként, „gyászkeretes esszéként”⁵³⁶ való fogadtatása lényegében máig meghatározza a műfaj (szórványos) recepcióját, azaz többnyire nem sajátos funkcióval bíró rétori teljesítményként, kommunikációs aktusként, „nyelvi szertartásként”⁵³⁷ vizsgálják, hanem alacsony színvonalú – egyfelől üres, tautologikus, semmitmondó, másfelől hamis, torzító, idealizáló – értekezésként *utasítják el*. A műfajt például Németh G. Béla is olyan „irodalomközelítési típusként” tárgyalja, amely még legjobban sikerült darabjaiban (így például Gyulai Arany-emlékbeszédében) is „csekély értelmező erővel” bír.⁵³⁸ Azok az interpretációk azonban, amelyek az emlékbeszédektől (irodalom)történeti – tehát szakszerű és a köztudást bővítő – információkat várnak, egyszerűen figyelmen kívül hagyják „a kultikus nyelvhasználat sajátos ellenőrizhetetlenségének” tapasztalatát, azaz elkövetik azt a hibát, hogy nem e beszédmód „működésének törvényszerűségeire”, hanem a beszédben fellelhető állítások „referenciális igazságértékére” figyelnek.⁵³⁹ Az emlékbeszédek (és az emlékkódák) vizsgálatához tehát szükségesnek látszik egy olyan szempontrendszer alkalmazása, amely ezeket a szövegeket kiszabadítja funkcionális alárendeltségükből, és sajátos kommunikációs szituációba illeszkedő, önálló funkcióval bíró kulturális cselekvéseknek, pragmatikai megnyilatkozásoknak

⁵³⁴ NÉGYESY 1901, 284; RIEDL–PINTÉR 1933, 6. Lásd még: RIEDL–PINTÉR 1933, 72. A biografikus jellegű dicsszónoklat mintapéldájának tekinthető például Lévay József Tompa-emlékbeszéde (LÉVAY 1869).

⁵³⁵ Az életrajznak ez a változata is „adatokon épül, de ezeket a szövegben vagy mellőzi, vagy csak futólag érinti és főgondját az író belső fejlődésére, működésének jellemzésére fordítja”. (TOLNAI 1922, 43–44.)

⁵³⁶ OSVÁT 1978, I/385. Voinovich Géza szerint Gyulai emlékbeszédei voltaképpen „sűrített essay-k”. (Gyulai Pál = VOINOVICH 1943, 69.)

⁵³⁷ Lásd: DÁVIDHÁZI 1989, 10.

⁵³⁸ NÉMETH G. 1981, 67.

⁵³⁹ DÁVIDHÁZI 1989, 19. A kultikus nyelvhasználatról lásd még: MARGÓCSY 1990.

tekinti.⁵⁴⁰ Az emlékbeszéd (mint kommunikációs aktus, mint intézményesen szabályozott beszédcselekvés) funkcionális autonómiájának a felmutatására irányuló törekvések viszont feltételezik a hazai szakmai nyilvánosságban „antropológiainak”, „történeti kommunikációelméletinek” nevezett, illetve az „irodalmi kultusz kutatás” által is alkalmazott módszertani elvek érvényesítését. Így „a nem esztétikai perspektíva igényét”⁵⁴¹ (vagyis annak belátását, hogy az emlékbeszéd az intézményesült kommunikációban elsősorban nem *irodalmi* műfajként használatos); továbbá a „történeti szemlélet” szükségességét (vagyis a vizsgálatnak arra a kérdésre is választ kell adnia, hogy „mit jelentettek a szövegekkel kapcsolatos cselekvések a cselekvők számára”),⁵⁴² végül a „rendszeres tárgyalásmódot” (amely nem csupán „a szövegeket belülről szervező retorikai rendszerek feltárására” törekszik, hanem „a kommunikációs helyzet lehetőség szerint teljes leírására”).⁵⁴³

Normativitás, intézményesültség, multimedialitás

Az emlékbeszédek tehát nem (vagy csak kevésbé) tudják teljesíteni az irodalomtörténeti hiánypótlás feladatát. (Ez még akkor is így van, ha e szövegek segítségével felidézhetőek a XIX. század közepének és második felének legfontosabb irodalomtörténeti fejleményei.⁵⁴⁴) Mint ahogy nem igazán alkalmasak a hagyomány autoritásával bíró közösségi tudáskészlet bővítésére, érvényességének felülvizsgálatára sem. Az orátor ugyanis – tisztéből adódóan – a „közérzületet” hivatott kifejezni. Ahogy a Négyesy-féle retorika-tankönyv fogalmaz: ezek a beszédek „nem annyira egyéni törekvést akarnak általánossá tenni, mert a közös

⁵⁴⁰ Ebből a szempontból példaértékűek Jean-Claude Bonnet munkái (BONNET 1986 és 1998), amelyek az *éloge* sajátos funkciójára mutatnak rá: „A relire les textes illustrant une évolution décisive, on redécouvre [...] ce qu'ils avaient de vif pour les contemporains, et leur rôle capital dans la constitution de la Nation et de la République.” (BONNET 1986, 217.)

⁵⁴¹ TAKÁTS 1999, 44. Ahogy a XVII. századi halotti beszédek vizsgálatát Kecskeméti Gábor fogalmaz: „Az itt tárgyalt irodalomfolyamat esetében indokolatlannak és felettébb problematikusnak mutatkozik többek között az irodalmi megértésnek az esztétikai megértéssel, az irodalmi tapasztalatnak az esztétikai tapasztalattal való azonosítása.” (KECSKEMÉTI 1998, 243.)

⁵⁴² TAKÁTS 1999, 44. Ez – máshogy fogalmazva – „a szövegek elsődleges kontextusának elsőbbsége az utólagos olvasatokkal szemben”. (BENE 2001, 286.)

⁵⁴³ BENE 2001, 286. Lásd még: TAKÁTS 2003.

⁵⁴⁴ Ahogy Tverdota György fogalmaz: „Talán nem túlzás azt állítani, hogy a kor irodalomtörténete, legalább részben, emlékbeszédek formájában íródott.” (TVERDOTA 2000, 87.)

érzület jóformán eleve megvan, a szónok csak kifejezést ad a közös érzelmeknek.”⁵⁴⁵ A dicsőítő szónoklat „egész formális struktúráját” a kollektív jóváhagyás határozza meg, intonációja „a ’kórus’ potenciális egyetértésére állítódik be”.⁵⁴⁶ A közönséghez fordulás (pragmatikus) alakzatai is azt igazolják, hogy a közönség a beszéd társszerzőjének tekinthető. A dicsszónok meglehetősen gyakran dicséri közönségét, hivatkozik a köztudásra, igényli hallgatóságának egyetértését és tanúságát: „S most, midőn e pálya emlékeit e helyen is fölleveníteni szándéksom, úgy hiszem, sok rokonhúrt pendítek meg önök szívében, s még sajgó fájdalommal enyhületét keresve, egyszersmind önök kegyeletét fejezem ki.”⁵⁴⁷; „Emlékét nemcsak egy fényes fehér márványlap őrzi a kerepesi temető hangulatosan szomorú fái között, nemcsak művei hirdetik egykori nagyságát, hanem mindannyian, a kik e teremben együtt vagyunk, magunk elé tudjuk még képzelni”.⁵⁴⁸ A szónok egy adott közösség tagjaként tekint önmagára, vagyis az *én* – a beszéd képviselte közös feltevések keretében – a *mi*-vel azonosul, és ez az „inkluzív” többes szám első személy válik a közösség kinyilvánításának legfontosabb grammatikai eszközévé.⁵⁴⁹ Ugyanakkor ennek a *mi*-nek a meghatározása korántsem egyszerű. Az akadémiai orátor például az akadémikusok közössége nevében beszél (hallgatósága is jórészt e tekintélyes testület tagjaiból áll), az Akadémia viszont a hazai tudósok és literátorok nagyobb közösségét jelképezi, a magyar tudomány és irodalom pedig a nemzetet reprezentálja.⁵⁵⁰ Eötvös deklaráltan a nemzet képviselőjeként lép fel az Akadémia kommemorációs szertartásain, így például a centenáriumi Kazinczy-ünnepségen („nem egyedül az irodalom barátait vagy tanítványait, hanem a nemzetet illeti a kötelesség, hogy ünnepélyes módon tiszteletet nyilvánítson azon férfiú iránt, kiben újabb kifejlődésének egyik főtényezőjét ismeri el.”⁵⁵¹) vagy éppen a Széchenyi-gyászünnepélyen („a magyar tud. akadémia bizonyosan soha nem felelt meg inkább a nemzet közkívánatának, mint midőn e gyászünnepélyt rendezé, hogy azon tisztelet és hála, melyet iránta az egész nemzet érez, költészet és szónoklat által méltó kifejezést nyerjenek.”⁵⁵²). Gyulai Pál megállapítása nagyon pontos: „Eötvös sokkal több volt, mint akadémiai szónok; a nemzet szónokaként

⁵⁴⁵ NÉGYESY 1901, 285. Ehhez lásd még: LAKNER 2000, 152–155.

⁵⁴⁶ BAHTYIN 1985, 25–26.

⁵⁴⁷ Gyulai Pál: *Csengery Antal* = GYULAI 1902, I/194.

⁵⁴⁸ CSÁSZÁR 1912, 531.

⁵⁴⁹ FRYE 1997, 42; BAHTYIN 1985, 43.

⁵⁵⁰ Lásd: TAKÁTS 2000a, 168.

⁵⁵¹ *Kazinczy Ferencz* = EÖTVÖS J. 1902, 75.

⁵⁵² *Gróf Széchenyi István* = EÖTVÖS J. 1902, 96.

ünnepelte a nemzet halottjai emlékét.”⁵⁵³ Az orátor tehát a nemzet színe előtt celebrálja a hazafiúi érdem felmagasztalásának aktusait, így a beszédek *mi*-je voltaképpen egy olyan szinekdochés alakzat, melynek értelmében az ünneplő közönség tagjai a nemzet *toto*-jának *pars*-aiként tűnhetnek fel.⁵⁵⁴ Ez a *mi* nem csupán az emlékbeszéd hallgatóságát formálja – a kegyelet és a hódolat jegyében – testvéri közösséggé, de a társadalom (sokszorosán tagolt) konglomerátumát is egységesíti.⁵⁵⁵ Eötvös orációja például a nemzeti *homogenizáció* eszméjével alapozza meg Széchenyi dicsőítését: „A veszteség, melyet szenvedénk [...] egyenlő fájdalommal tölté a nép minden osztályait, s az ország messze határai között nincsen vidék, a különböző népfajok s vallásfelekezetek között, melyeket az isteni gondviselés e földön egy nemzetté egyesített, nincs oly töredék, mely e közérzületben részt nem vett volna; mintha a kegyes istenség e férfiú nagy érdemeinek adta volna jutalmúl, hogy azon egyetértés, melynek eszközléseért munkás életén át fáradozott, sírja fölött létesüljön”.⁵⁵⁶ A társadalmi hierarchia felfüggesztését, az ellentétek feloldását nem csupán a hiperbolikus magasztaló formulák jelzik,⁵⁵⁷ hanem a kommemorációs rituálé egyéb kellékei is. A „nemzeti szent érzésből” fakadó egységet demonstrálja Orlai Petrich Soma híres, a *megbékélés* doktrínáját hirdető festménye (*Kazinczy és Kisfaludy találkozása*), amelyet a Kazinczy-centenárium alkalmából „oltárszerűleg” állítanak ki az Akadémia díszterme melletti rotundában.⁵⁵⁸

Mivel a hallgatóság a szónoktól nem a közösségi tudáskészlet bővítését, korszerűsítését és átértelmezését, hanem „felújítását”,

⁵⁵³ Eötvös *emlékbeszédei* = GYULAI 1927, 252.

⁵⁵⁴ Lásd: RÁKAI 1999, 216–217.

⁵⁵⁵ Dávidházi Péter az 1859. évi Kazinczy-centenárium szertartásrendjét vizsgálva, ám általános érvénnyel állapítja meg, hogy az irodalmi kultuszok „felekezeti és társadalmi senki földjeként kínálnak közös szertartási alkalmat olyanok számára, akiket a társadalmi rend egyébként elkülönít egymástól”. (DÁVIDHÁZI 1997, 207.) Takács Ferenc a *koszorú*-metaforát értelmezve hangsúlyozza, hogy „a szertartásban való részvétel, a közösségi aktusban való feloldódás a résztvevőkben erősíti a közösségi szolidaritást, az érzelmi kohéziót”, és ennek a szolidaritásnak és kohézióknak „igen találó metaforája, egyben ösképzete” a koszorú, „pontosabban a koszorú mögöttes képzete, a *fonás*, illetve a *fonadék* eszméje”. (TAKÁCS 1997, 25.)

⁵⁵⁶ EÖTVÖS J. 1902, 95.

⁵⁵⁷ „A nemzet vallja őt halottjának.” – olvasható például Lévy Széchenyi-emlékbeszédében (LÉVAY 1860a, 17.). A formula felbukkan az *Arany János emlékezete* című Lévy-ódában is: „Emlékeden nem e kis ünneplő kör, / Egész nemzet hódolva lelkesül.” (LÉVAY 1897, 16.) Lásd még a formula szűkítő változatát a Kölcsey sírjánál elmondott Lévy-beszédben: „a nemzet jobb része egygyé olvadt a te dicsőítésedben!” (LÉVAY 1891, 17.)

⁵⁵⁸ Lásd: KEMPELEN 1860, 119–120. A festmény ikonográfiai sajátosságairól részletesebben: KESERŐ 1994, 39–42.

azaz szertartásos felmutatását, repetícióját, áthagyományozását várja, az emlékbeszéd (és persze az emlékóda is) olyan rituális *memóriagyakorlatnak*⁵⁵⁹ tekinthető, amely a kommemorációs elokvencia hatékony működtetésével, a dicsőítő retorika szabály-, séma- és toposzrendszerének aktualizálásával, variatív ornamentikával biztosítja az identitásképző közösségi tudásból való részesedést, a profán reverenciának (azaz a példaszerű nagysággal való érintkezés etikettjének) a gyakorlását.⁵⁶⁰ Nem a (verses) szónoklatba foglalt kijelentések érvényessége a lényeges, hanem magának a szónoklatnak a szertartásos aktusa. Ugyanaz a szöveg akár más és más ünnepi eseményhez is hozzárendelhető. Szász Károly *Eötvös sírján* című költeménye eredetileg – az Akadémia megbízásából – Eötvös szobrának leleplezési ünnepségén adatott elő, majd „némi alkalomszerű átdolgozással” kiválóan megfelelt „az ercsi-i sírkápolna elé állított emlékkő” avatási ceremóniáján is.⁵⁶¹ Ráadásul az az eljárás, hogy a szerző a vers ötödik versszakába minden probléma nélkül illeszti be a *Vörösmarty emlékszobra leleplezésekor* című ódája negyedik strófájának első három sorát, jól példázza a laudációs formulák kombinatorikáján alapuló, additív szövegtípus elv működését. A szövegformálást meghatározó konvenciórendszerként (konstitutív architextuális algoritmusként⁵⁶²) felfogható műfaji előírások egyébként sem sok lehetőséget adnak az egyéni elgondolások érvényesítésére, a szónoknak egy formalizált nyelvet⁵⁶³ kell megszólaltatnia. Ahogy Bahtyin írja az erősen normativizálódott és sztereotipizálódott „ünnepélyes” és „hivatalos” beszédműfajokról: „A beszélő szándéka rendszerint a műfaj megválasztására és az expresszív intonáció felületi árnyalására korlátozódik bennük”.⁵⁶⁴ És bár valószínűleg minden szövegtípus felfogható úgy, mint „az alkotó [...] és a társadalmi intézmények és szokások közötti egyezkedés eredménye”,⁵⁶⁵ az emlékbeszédek és az emlékódák esetében mégis különösen fontosnak látszik annak hangsúlyozása, hogy elsősorban *kollektív* és *intézményes*

⁵⁵⁹ BELTING 2000, 13. Asmann „kulturális menomotechnikáról” beszél – hangsúlyozva, hogy az identitásbiztosító tudás felelvenítésében, közvetítésében és átöröktetésében kulcsfontosságú szerepe van a rituális ismétlődésen alapuló ünnepeknek. (ASSMANN 1999, 89.)

⁵⁶⁰ A *reverencia* fogalmáról lásd: BROWN 1993, 149.

⁵⁶¹ Lásd erről a szerző jegyzeteit: SZÁSZ 1883, II/422.

⁵⁶² Ehhez lásd: ANGYALOSI 1998, 53.

⁵⁶³ „Egy nyelvet formalizáltak nevezhetünk, ha szisztematikusan korlátozza az elérhető nyelvi választási lehetőségeket.” (CONNERTON 1997, 74.)

⁵⁶⁴ BAHTYIN 1986, 388.

⁵⁶⁵ GREENBLATT 1998, 56. Lásd még: GREENBLATT 1996, 358–359.

teljesítményekként vizsgálhatóak.⁵⁶⁶ Innen nézve viszont a ceremoniális dicsőítő műfajok retorikai előírásrendszerének, nyelvi konvencióinak és sémáinak a feltárása látszik elsődlegesen fontos feladatnak. A fenti megfontolásból bizonyulhat kevésbé termékeny interpretációs stratégiának például a Barta Jánosé, aki Arany Széchenyi-ódáját nem a retorikai kompetencia (kivételesen hatásos) birtoklása felől közelíti meg, nem formalizált nyelvi szertartásként kezeli, hanem jórészt „alkotás-lélektani szempontból” vizsgálja, azaz a szöveget – az inspiráció feltámadásának, az ihlet gerjedésének folyamatát végigkövetve – a „génuszok találkozásának” magasztos pillanataként értelmezi.⁵⁶⁷

A képviseleti feladatot jelentő dicsszónoki tisztség ellátásának elengedhetetlen, ám korántsem elégséges feltétele a jelölt tekintélye, erkölcsi és szakmai kiválósága. A kommemorációs elokvencia gyakorlásához közösségi *felhatalmazás* szükséges. A felhatalmazás a tekintélyes (köz)testületektől, társaságoktól (Akadémia, Kisfaludy Társaság) nyerhető el hivatali megbízatás, illetve – közvetlen vagy pályadíjas – felkérés által.⁵⁶⁸ E procedurával a tudományos és irodalmi testületek ki tudják választani tagjaik sorából azokat, akik rendelkeznek az elvárható szónoki kompetenciával, biztosítani tudják a közösségi emlékezet áthagyományozásának folyamatát. A felkérés egyfelől rendkívüli megtiszteltetésnek számít, hiszen a reprezentatív testületek olyan képességek birtokosaként ismerik el a felkért (azaz a közösségi felhatalmazás szertartásos formájában részesített) személyt, amely alkalmasnak mutatja őt a közösségi értékrend méltó képviselőjére. Másfelől viszont a közösség felhatalmazottjaként fellépő szónoknak szembesülni kell a képviseleti beszédmóddal együtt járó szigorú kötelezettségekkel.⁵⁶⁹ Az emlékbeszédek *exordium*ából többnyire nem is hiányzik a megbízatás elfogadásának és a vállalt kötelezettségek teljesítésére irányuló (jó)szándéknak a kinyilvánítása. A konvencionális *captatio benevolentiae* részeként a szónoknak elsősorban képviseleti szerepkörét kell hangsúlyoznia

⁵⁶⁶ Lásd: TAKÁTS 1999, 40. Lásd még Fenyő István romantika- és individualitás-szemponutú emlékbeszéd-értelmezésének (FENYŐ 1990, 47-49) kritikáját: TAKÁTS 2000a, 168.

⁵⁶⁷ BARTA 1987, 106 és 112.

⁵⁶⁸ Az Akadémia 1860. ápr. 18-i igazgatósági ülése például arról rendelkezik, hogy a Széchenyi-ünnepélyre – az emlékbeszéd mellett – „a nagy férfiú nevét dicsőítő költemény is készíttessék, s e költemény írására az Akadémia egyik tagja kéressék föl”. Az Igazgató Tanács száz arany „jutalomdíjat” is megajánl a költőnek, „akit az Akadémia bizalma e végett felszólít”. (ARANY 2004, 868–869.)

⁵⁶⁹: A *felhatalmazás* kérdésköréről értekező Dávidházi Péter megállapítása szerint „felhatalmazva lenni egyszersmind alávetetés”. (DÁVIDHÁZI 1998, 11.)

(„E koszorúnak nem az ád becset, hogy én fontam, de a hely, honnan nyújtom, és az, hogy önök nevében nyújtom.”⁵⁷⁰), és arról is számot kell adnia, hogy „mi bírta őt rá a föllépésre”.⁵⁷¹ A dicsszónok gyakran hivatali kötelességének tesz eleget, amikor a szószékre lép. Az Akadémia „titoknoki” és a Kisfaludy Társaság „igazgatói” posztját betöltő Toldynak (akinek ugyancsak hivatali teendői közé tartozik az elhunyt tagok emlékezetének felújítása⁵⁷²) például rendkívül összetett feladatot kell megoldania. Egyfelől el kell kerülnie a titoknoki rutinmunka látszatát, ezért beszédeinek *exordium*ában – a hivatali kötelesség hangoztatása mellett – személyes érdekeltségét is ki kell nyilvánítania: „hozzá fogok, Tekintetes Akadémia, azon szép, de nehéz tiszthez, melyre nem szónoki mesterségem ereje, hanem állásomhoz kapcsolt kötelem, s e mellett [...] személyes tisztelet és hála hívott meg”.⁵⁷³ Másfelől viszont tartania kell magát a szónoki személyességet korlátozó műfaji előírásokhoz, amelyeknek különösen akkor nehéz megfelelni, ha a magasztalendő személy a szónok „soha el nem feledhető” barátja (Czuczor Gergely), vagy éppen „vezetője” és „buzdítója” az írói pályán (Kisfaludy Károly), esetleg irodalmi ellenfele (Döbrentei Gábor).⁵⁷⁴ A szellemi vitapartnernek és vetélytársnak a búcsúztatása – a kommemoráció kiegyenlítő ideológiájának megfelelően – azt a sémát követi, miszerint a nézetkülönbségeket háttérbe szorítja a hazáért való áldozatos munkálkodás közös éthosza: „nem illett lassunak lennem annak megtiszteltetésében, kit – bár vele egykor a külön vélemény padain szemközt ülék – hazafiságában és buzgalomban például tekinteni soha nem pirúltam.”⁵⁷⁵ Ezt a békítő-engesztelő sémát alkalmazza Eötvös is, amikor politikai ellenfelének, Dessewffy Emilnek az emlékezetét újítja fel: „benne oly férfiút vesztettünk el, ki – ha néha tévedett is – képességeit csak a közérdeknek szentelte [...] Nagy és fontos az a befolyás, melyet Dessewffy Emil a politikai élet terén gyakorolt; s miután az alkotmányos életnek egyik fő előnye minden kérdésnek különböző oldalról való megvitatásában áll, elismerem, hogy az, ki nem személyes érdekek által vezérelt pártok körében érdemeket szerzett, érdemeket szerzett az egész hazáért is.” Eötvös

⁵⁷⁰ Kriza János = GYULAI 1902, I/132. Még egy Gyulai-féle variáns: „az elismerés koszorúja, mellyel íme sírkövedet övezem, nem az enyém, barátodé, hanem a magyar tudományos Akadémiáé, melynek nevében szólottam.” (Pákh Albert = GYULAI 1902, I/48.)

⁵⁷¹ SZABÓ G.–SZÖRÉNYI 1997, 29.

⁵⁷² Erről lásd: KOROMPAY H. 1998, 44-52.

⁵⁷³ Emlékbeszéd gr. Teleki József felett = TOLDY 1872, I/349.

⁵⁷⁴ Emlékbeszéd Czuczor Gergely felett = TOLDY 1872, II/110. Emlékbeszéd Kisfaludy Károly felett TOLDY 1872, I/4. Döbrentei Gábor = TOLDY 1856.

⁵⁷⁵ TOLDY 1856, 129.

ezután – az elfogulatlanság és a tárgyilagosság elvárásaihoz igazodva – szónoki kompetenciájának korlátaira figyelmezteti hallgatóságát: „De miután a politika mezején különböző oldalon álltunk, és megegyezve a célban, eltérő úton fáradtunk annak elérése után: nem én vagyok az, ki dicső társunk tevékenységének ezen részéről elfogultság nélkül szólhatok”.⁵⁷⁶

Olykor persze Eötvös is megszegi a *személyes beszéd tilalmát*. A Dessewffy József-émlékbeszéd *exordium*ában ugyan egy normakövető szónok képe bontakozik ki („De ne féljenek azért tisztelt hallgatóim, hogy érzelmeim által elragadva, a kép, melyet társunkról adandok, csak személyes tiszteletemnek lészen emléke. Nem hogy elhunyt társaink általunk magasztaltassanak, hanem hogy emlékek körünkben megújíttassék, az célja emlékbeszédeinknek.”⁵⁷⁷); de aztán ez a megbízható szónok is túllép – nyilván a megfelelő retorikai hatás érdekében – az oly igen tisztelt regulán: „Engedelmet, t. hallgatóim, hogy midőn a férfiúról szólok, kit a haza a politika s irodalom mezején tett szolgálataiért tisztel, nem hallgathatom el emlékeimet, s országos érdemeit elsorolva, nem hallgathatom el a szeretetet, melyet iránta érzek”.⁵⁷⁸ Szalay Lászlót búcsúztatva pedig már-már a szónok alkalmassága válik kérdésessé, hiszen *személyes* érzései veszélyeztetni látszanak *közösségi* küldetését: „saját veszteségem eltakarja azt, melyet Szalay halálával a haza szenvedett; s midőn arra emlékszem, mit benne szerettem, háttérbe lépnek szemeim előtt a nagy tudós és hazafi érdemei.”⁵⁷⁹ Gyulai Pál is a személyes beszéd tilalmának normájára hivatkozva halogatja Pákh Antal akadémiai parentációját: „Későbbre teljesítem e kötelességet, de nem ok nélkül. Szoros barátság fűzött az elhúnythoz [...] s halála után is nem annyira az író pályája foglalkoztatta lelkemet, mint a hű barát és szerencsétlen ember emléke borúlt szívemre. Pedig e szószéket, Tekintetes akadémia! nem a baráti érzelmek, nem az egyéni szenvedések, hanem az írói küzdelmek és dicsőség rajza illeti meg. Ime oka késedelmemnek.”⁵⁸⁰

Bár a korlátozó műfaji előírások nem erre engednének következtetni, mégis szokásosnak mondható, hogy olyan személyek is dicsszónoki megbízáshoz jutnak, akik tanítványi, baráti (sőt olykor rokoni) viszonyban álltak az elhunytal, a *tanú* hitelével szólhatnak életpályájáról. Ezek az orátorok – ha némi műfaji tudatossággal bírnak – többnyire hangot adnak megbízatásukkal

⁵⁷⁶ EÖTVÖS J. 1902, 211–212.

⁵⁷⁷ EÖTVÖS J. 1902, 43.

⁵⁷⁸ EÖTVÖS J. 1902, 57.

⁵⁷⁹ EÖTVÖS J. 1902, 174.

⁵⁸⁰ GYULAI 1902, I/33.

kapcsolatos (színlelt) kételyeiknek. Vadnai Károly is a *dubitatio* jól ismert alakzatával él Tóth Kálmán-émlékbeszédében: „Midőn az ő dicséretét vagyok hivatva hirdetni, saját magán-émlékeim rajzanak föl árnyékká vált alakja körül. Midőn a Kisfaludy-Társaság gyászát, a hazai költészet veszteségét kellene tolmácsolnom, alig bírom a háttérbe szorítani a magam gyászát, a magam veszteségét. [...] Nincs-e nagy okom attól tartani, hogy egyéni bánatom alkalmatlanná tesz az ő költői kiváló értékének tárgyas megmérésében?” Vadnai persze hamar megtalálja azt az érvet, amely igazolhatja dicsszónoki szerepvállalását: „E hű, állandó együttlét adta meg nekem a jogcímet, hogy költők helyett én hirdessem az elhunyt költő emlékezetét”.⁵⁸¹ Ezzel a szónoki szerénykedés eszköztárába tartozó formulával indokolja oratori fellépését a Kazinczy Gábort magasztaló Lévy József is: „az, ki ezzel néki, társai nevében áldoz, fájlalni kénytelen azt is, hogy sem a szónoklat elragadó bűbájával, sem az egyént hiven tükröző rajz képességeivel nem rendelkezik, s így kegyeletes kötelesség teljesítésére valóban alig lehet egyéb jogcíme, mint azon egyéni rokonszenv és nagyrabecsülés, mely őt a dicsőülthöz évek során át közelről fűzőgeté.”⁵⁸² Míg például Császár Elemér a személyes (meg)érintettség ellenére is ragaszkodik az elfogulatlanság, a tárgyilagosság követelményéhez („Törekedjünk, a mennyire embertől telik, elhallgattatni azokat a baráti érzelmeket, melyek a múltba bennünket összefűztek, s 'sine stúdió' megállapítani Katona Lajos tudományos jelentőségét.”⁵⁸³), addig Tóth Lőrinc szerint éppen ez a sajátosság lehet a szónoki hitelesség garanciája.⁵⁸⁴ Lukács Móric pedig – *interrogatio* formájában – nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a személyes barátság emléke némely esetben még a szónoki tehetséget is pótolni tudja.⁵⁸⁵ Keleti Károly Hunfalvy János-émlékbeszédében fel is teszi a „nagyérdekű” és „szellőztetésre méltó” kérdést: „vajon egy elhunyt férfiú emlékezetének megörökítésére hivatottabb-e a boldogúlthoz szoros, meleg viszonyban állott jó barát, vagy az illetőt csak távolabbról

⁵⁸¹ VADNAY K. 1882, 241–242. A színlelt kételkedés például König Gyula Hunyadi Jenő-émlékbeszédében: „Szabad-e magamról szólanom? A legjobb, a legodaadóbb barátot vesztetem benne”. (KÖNIG 1891, 7.)

⁵⁸² LÉVAY 1869a, 223. Lásd még Lévy Tompa-émlékbeszédét: „gyöngye szózat, melylyel e pillanatban a közkegyelet és szerető barátság teszi le Tompa sirjára hervatag koszorúját” (LÉVAY 1869, 4.)

⁵⁸³ CSÁSZÁR 1912, 531.

⁵⁸⁴ „Magam ismertem őt, én szerencsés, majdnem négy évtizeden át, s e boldogító ismeretség élő emlékezeteiből szedem a vonásokat, melyek, ha fényesek nem lesznek is szavaim gyarlósága miatt, de hivek és igazak lesznek”. (Fáy András emlékezete = TÓTH L. 1869, 202.)

⁵⁸⁵ De Gerandó Ágost emlékezete = LUKÁCS 1860, 208.

ismert, életét és tetteit merev tárgyilagossággal mérlegelő szakférfiú?”⁵⁸⁶

Már az első akadémiai emlékszőnoknak, a Kazinczy és Berzsenyi parentációjára vállalkozó Kölcseynek szembesülnie kell azzal a felismeréssel, hogy a közösségi elvárásoknak, a laudációs hagyománynak, az ünnepi alkalomnak való megfelelés olyan *tekhné*-jellegű jártasságot feltételez, amely nem (vagy csak meglehetősen nehezen) hozható összhangba az egyéni inspirációval. Kölcsey az első tudós társasági felkérésre válaszoló levelében hangot is ad a Kazinczy-emlékbeszéddel kapcsolatos kételyeinek: „Ily felszólításnak engedni szent kötelesség; de nehéz kötelesség. A sokat szenvedett férfiú élete és literátori pályája a közelebbi múlt hatvan év litteraria historiájával, s a nyelv nagy revolúciójával elválhatatlan öszveköttetésben áll; s annak, ki e hérosról méltóképpen akar szólni, pragmatikai lélekkel szükség a magyar literatura egészét keresztülölelni”.⁵⁸⁷ Bárfay Lászlóhoz írt levelei is arról tanúskodnak, hogy Kölcsey nem igazán érzi alkalmasnak magát a „pragmatikai lélekkel bíró történetíró” szerepére.⁵⁸⁸ Nem is elsősorban azért, mert nincs birtokában Kazinczy „hagyományainak” (szinte kétségbeesetten sürgeti barátait, hogy „gyűjtsetek öszve holmit, ami életére, s dolgozásaira világot vethet”⁵⁸⁹), hanem azért, mert a Kazinczy-parentáció – mint ahogy majd a Berzsenyi felett mondott emlékbeszéd is – számára nem „történetírói”, hanem morális kihívást jelent. Fel kell tennie ugyanis a hivatalos megemlékezés retorikáját elbizonytalanító kérdést: „Mit ér, ha az elhunyt felett dicsőséget trombitálunk? [...] Legszebb dicsőség lenne, ha azt lehetne véghezvinni, hogy amit életében érette senki nem tett, maradékaért tegye a haza.”⁵⁹⁰ Nem meglepő tehát, hogy a sokszor hivatkozott, mintaadónak tekintett Kazinczy-emlékbeszéd (1832) nem mindenben igazodik a dicsőítő elokvencia szabályaihoz, ugyanis az indulatok felgerjesztésével (*pathos*), a *consolatio* normájának tudatos megszegésével, azaz a nemzetivé növelt *lamentatio*val, valamint a feddés (*licencia*) és a szemrehányó kérdés (*epiPLEXIS*) alakzatainak a halmozásával a közösségi

⁵⁸⁶ KELETI 1890, 192.

⁵⁸⁷ Kölcsey – Wesselényi Miklóshoz (1931. szept.) = KÖLCSEY 1960, III/400.

⁵⁸⁸ KÖLCSEY 1960, III/397.

⁵⁸⁹ KÖLCSEY 1960, III/398.

⁵⁹⁰ KÖLCSEY 1960, III/402. Lásd még Kölcsey – ugyancsak a nemzeti hálátlanságot tematizáló – *Kazinczy* című epigrammáját. Ahogy a Kölcsey kritika-kiadás megállapítja: Kölcsey az emlékbeszédben „tulajdonképpen a *Kazinczy*-epigramma gondolatát fejtette ki” (= KÖLCSEY 2001, 978.). A két szöveg összetartozását az is nyilvánvalóvá teszi, hogy az epigramma keletkezésének – Kölcsey által jelzett – időpontja („Pest, September’ 8d. 1832.”) megegyezik az akadémiai Kazinczy-ünnepség időpontjával.

hátatlanságot kárhoztató, szenvedélyes vádirattá alakul, vagyis a *genus demonstrativum*ból kilépve sokkal inkább a törvényszéki beszéd (*genus iudiciale*) retorikai eljárásait követi: „Jól érzem én T. Társaság, midőn e tiszteletre méltó kör elhunyt tagjának emlékezetét megújítom, nem kellene ily elbúsító képeket mutatnom fel. Azok közt állok, kiknek szent kötelességök, minden egyebet félretévé a haza dicsőségét eszközteni; s felednem kellett volna talán Kazinczyt az embert, a szenvedettet; és egyedül a literátort állítnom elő, tiszta nyugalomban: mint művész a márványszobrot, hogy reá koszorúkat aggassunk. De az én lelkem minden ideái öszveolvadásban vagynak egymással, s a szív húrain rezegnek keresztül. Rokonom és barátom, tanítóm és társam vala; s most, midőn szavam az elnyúgodott felett fog hangzani: kebelembe zárjam-e fájdalmamat? Félsz-e, ha kínos érzelmeket rezzentek fel; s a visszemlékezés szelíd óhajtásai helyett könnycseppeket fakasztok? És bár fakasztanék szívből forró vérkönnyeket! bár szózatom villámerővel rázhatná keresztül a hazát, s e nemzetet! mely saját jeleseit századok óta könnyezetlen látá sírba szállani [...] És ti hűvek hol vagytok? hol a hála, mit a hazától érdemlétek? hol a könny, mely szentté tenné a sírdombot, mit hamvaitok felett a mindennapi szokás szűken hányatott? Epések lesznek talán szavaim; de keserű, kínos emlékezetek támadnak lelkemben. Mert gondolkodom a népről, [...] melynek kebelében az ötvenhét évet szakadatlan munka közt eltöltött Kazinczy nyomorúsággal élt és holt.”⁵⁹¹ Kölcsey orációjának erre a sajátosságára utalhat Szauder József enigmatikus megállapítása: „Kölcsey végső tisztelgése a nagy halott előtt több mint emlékbeszéd”.⁵⁹² Mezei Márta pontosabban fogalmaz: „A pályarajz voltaképpen vádirat”.⁵⁹³

Úgy tűnik fel, hogy a Kölcsey tanítvány Eötvös centenáriumi Kazinczy-emlékbeszéde (1859) inkább igazodik a kommemorációs szabályrendhez, hiszen nem sérti meg sem a *lamentatio* tilalmának, sem az ünneplő közösséget megosztó események elfedésének a normáját: „Hosszú élete küzdés vala, melynek nagyszerű eredményei nagy fáradságok, gyötrő nélkülözések és lelki fájdalom árán vásároltattak. De vajon előszámláljam-e azokat [...]? Vagy vádat emeljek-e [...], hogy elkeseredést gerjesszek azok ellen, kik irányában igazságtalanok voltak, és sajnálkozást ő iránta? Ki, mint Kazinczy, egy magas czélnak szentelve tehetségeit, azon meggyőződéssel szállt sírjába, hogy feladásának eleget tett; s kinek születését egy század után hálaadó nemzete ünnepli meg; az bármily nehézségekkel küzdött életében, sajnálkozásnak tárgya nem

⁵⁹¹ KÖLCSEY 1960, I/714–715, 721.

⁵⁹² SZAUDER 1955, 156.

⁵⁹³ MEZEI 1990, 88.

lehet; s miként a zöld babér homloka mély redőit, úgy az örök dicsőség, mely nevét körülsugározza, elfedi előttünk a méltó fájdalmakat, melyeknek árán az vásároltatott.”⁵⁹⁴ Eötvös átveszi ugyan mestere Kazinczy-képének meghatározó elemeit, ám a hangsúlyt nem az ünnepektől nehéz és fájdalmas küzdelmeinek elősorolására, a hálátlan nemzet *vituperatio*jára helyezi, hanem Kazinczy iránymutató tetteit, elsősorban „a nemzet kifejlődésének első feltételét” jelentő nyelv „megszerzését”, illetve magát a Kazinczy nyelvén „előre törekvő” nemzetet magasztalja (*laus*).⁵⁹⁵ Ezek a különbségek persze jórészt a két beszéd eltérő kontextusára vezethetők vissza. Míg a parentátor Kölcsey számára az akadémiai oráció – Kazinczy jelentőségének tudatosítása mellett – elsősorban arra kínál alkalmat, hogy figyelmeztesse az emlékező közösséget elmulasztott kötelességeire, addig Eötvös egy (példátlanul grandiózus) centenáriumi ünnepség szónokaként hirdetheti a – Kazinczy törekvéseit kiteljesítő – nemzet dicsőségét.

A Berzsenyi-émlékbeszéddel (1836) Kölcsey ugyancsak túllép a dicsszónok formalizált, szertartásos, megbízatásos szerepén, hiszen az akadémiai megemlékezésnek alárendelt orációt *személyes* számvetésként, a „komplimentet”⁵⁹⁶ ugyan elkerülő, ám kegyeletes „engesztelő szózatként” formálja meg. A beszéd – ahogy Mezei Márta fogalmaz – „engesztelő, anélkül, hogy megbánó lenne”.⁵⁹⁷ Kölcsey nem egykori recenziójának szigorú ítéleteit vonja vissza, hanem kritikus fellépésének „hasznosságát” látja kérdésesnek. Egyfelől nagyon is személyes és praktikus okok miatt (hiszen az ifjú ítésh „merészségét oly felette drágán, Berzsenyi elhűlésével fizette meg”); másfelől azért, mert illúzióknak bizonyul a recenzió nevelő-orientáló szerepében és hatásában való szenvedélyes hit – mind a formálódó irodalmi nyilvánosságot illetően (hiszen „hatással lenni a korra” nem más, mint „korlátolt, kicsiny erőddhez képest nehéz akarat”), mind „a nemzet nagy énekesét” illetően (hiszen a genie „sasként felszáll és elrohan, s öntudatlan szabja a törvényt”).⁵⁹⁸ A Berzsenyi-oráció – az akadémiai ünnepségről

⁵⁹⁴ EÖTVÖS J. 1902, 75–76. A *lamentatio* tilalmának retorikai előírásához igazodik például Lévy centenáriumi Kazinczy-ódája is: „S elzengjük-é, hogy forró sóhaját / A gúny hideg viharja kapta el, / Hogy tornyosulni látta búhaját / S jég volt körülte a rokonkebel; / Hogy homlokára szent küzdelmiért, / Míg a dicsők útján csodát mivel, / A megvetés kötött mártýrfüzért! / – Oh fátyolt, fátyolt a gyászképre! és / Válgék örömmé most a szenvedés” (*Vezérhang* = LÉVAY 1860, 115.)

⁵⁹⁵ EÖTVÖS J. 1902, 84. Lásd még: 90–94.

⁵⁹⁶ Lásd Kölcsey levelét Döbrentei Gáborhoz (1831. okt. 21.) = KÖLCSEY 1960, III/405–406.

⁵⁹⁷ MEZEI 1990, 89.

⁵⁹⁸ KÖLCSEY 1960, I/732.

egyébként kényszerűen távol maradó – szónoka azzal követ el mesterien kivitelezett normasértést, hogy „a maga nevében mert búcsúzni a nagy halottól”.⁵⁹⁹ Nem meglepő, hogy ez a nagy hatású, sokszor hivatkozott beszéd mintaként szolgál minden olyan szónok számára, aki a közösségi megemlékezést a személyes vallomás, a nyilvános gyónás alkalmává kívánja tenni. Például Toldy Ferenc Kazinczyval kapcsolatos „kései bűnvallása”,⁶⁰⁰ amely a Pyrker-pör folyamányaként egy Bajza felett mondott emlékbeszédben kap helyet, még retorikai felépítésével, retardációs mondatszerkesztésével, a felfüggesztés (*sustentatio*) alakzatának felhasználásával is Kölcsey orációjának híres szöveghelyére játszik rá: „s oh mely nemesen, mely erkölcsi fenséggel és jósággal bánék ő azzal, ki neki tekintet nélküli hevében e fájdalmat okozta! s ki mégis elégtételt csak az élet után ada neki azon bánatban, melyet harminc lassú év elforgása után is érez – érzek én, mert a megtámadó én voltam.”⁶⁰¹

Míg azonban az emlékszónoknak szánt illusztratív szerep ilyen kitágítása, átértelmezése egyáltalán nem veszélyezteti az intézményes megemlékezés közösségi szertartását (a beszédeket közmegelégedéssel fogadják), addig a Kazinczy-oráció Muzáron-beli közreadása már elkerülhetetlen konfliktusokat gerjeszt. Kölcsey ugyanis nem hajlandó tudomásul venni azt az igényt, miszerint a felkérésre született munkák kinyomtatásáról a Magyar Tudós Társaság rendelkezik.⁶⁰² A Társaság nevében Széchenyi István számonkérő levelet küld Kölcseynek, melyben egyrészt leszögezi, hogy az „illy említett munkák kiadása körül az elsőség a’ Társaságé”; másrészt kifejezi reményét, hogy Kölcsey és Szemere Pál, a Muzáron szerkesztője „az idézett emlékbeszéd iránt olly rendeltetést fognak tenni még annak idejében, mellynél fogva az legelőszer nem másutt hanem csak az Évkönyvben jelenik meg”; harmadrészt ismerteti azt az állásfoglalást, amellyel a Társaság a hasonló ügyek kialakulását meg kívánja gátolni: „A’ tegnapi ülés azonban átaljában az illy munkákra nézve minden tagot illető ovást tétet ezennel a’ maga joga mellett, ’s a’ másutt teendő

⁵⁹⁹ SZAUDER 1955, 245.

⁶⁰⁰ DÁVIDHÁZI 1997, 211.

⁶⁰¹ TOLDY 1872, II/20. Ahogy Dávidházi Péter fogalmaz: „Toldy idézett beismerő mondata, mely előbb egyes szám harmadik személyben ír a tettesről, hogy azután gondolatjellel drámai szünetet tartva egyszercsak lerántsa a leplet, már egyes szám első személyben, önmaga bűnösségéről, mondatszerkezetében hasonlít Kölcsey negyedszázaddal korábbi (1836) beszédének fordulópontjára”. (DÁVIDHÁZI 1997, 211.).

⁶⁰² Kölcseynek az emlékbeszéd szövegét – legalábbis először – a társasági Évkönyvben kellett volna megjelentetnie. Erről lásd: MEZEI 1990, 88.

közrebocsátásnak ellen mond.”⁶⁰³ Széchenyi levelére Kölcsey mentegetődzve, de öntudatosan válaszol,⁶⁰⁴ majd még aznap Szemere Pálnak is beszámol a kellemetlen ügyről: „A Társaságtól levelet vevék, hogy a Kazinczyra mondott emlékbeszédről tennék rendeltetést, hogy az minekelőtte az évkönyvben kijőne, másutt meg ne jelenjen. Feleltem, hogy ez összeütközést sajnálom; hogy a Társaságnak eddig erről szabályai nem lévén, a Muzárionban lett kinyomtatás összeütközést kereső szándékkal nem történt”. Kölcsey az emlékbeszéd kinyomtatásával kapcsolatos vitát az irodalmi közélet aktuális vitáival, pozícióharcaival hozza összefüggésbe, azaz a Muzárion elleni támadásként értelmezi: „Úgy látszik, a Muzárioni ellenbajzáskodásnak ez emlékbeszédi fel szólításban befolyása van.”⁶⁰⁵ Feltételezését – most már érvekkel megtámogatva – egy Bártfay Lászlóhoz 1833. jún. 4-én írott levelében is megismétli: „Hogy a Kazinczyra mondott emlékbeszéd a Muzárionban kijött, az a T. Társaság urainak nem tetszett; s Széchenyivel egy determinátiót küldettek hozzám is. Ha nem tudnám, hogy Kisfaludy Sándor is az emlékbeszéddel egy napon olvasott regéjét külön kiadta, s érte determinátiót nem kapott: talán nem ütközném meg a dolgon. Most, úgy látszik, azok hozatták a determinátiót, kik a Muzárionért haragusznak.”⁶⁰⁶ Kölcsey mintha nem venné tudomásul, hogy egy olyan precedens jellegű ügyről van szó, amelynek segítségével a Társaság demonstrálni tudja a hivatalos rangra emelt és intézményesített műfaj feletti rendelkezésének jogát; mintha nem lenne hajlandó elismerni, hogy más a státusa a kommemorációs szertartásrend alapját képező akadémiai emlékbeszédnek, mint Kisfaludy költői művének – azaz kicsinyes hatalmi játszmát feltételez ott, ahol az Akadémia (persze még jórészt kodifikálatlan) intézményes működési rendjének rögzítésére, illetve érvényesítésére történik kísérlet.⁶⁰⁷

Az emlékbeszéd műfajának hazai megjelenése tehát az irodalom intézményrendszerének kiépülésével (a Magyar Tudós Társaság megalapításával), illetve a *hazafiúi (literátori) érdem intézményes elismerésének* erősödő igényével áll szoros összefüggésben. Egy – a korabeli közfelfogásról sokat eláruló – Guzmics Izidor-értekezés (1836) alapján az érdem elismerésének két alapvető formája különíthető el: az élőket „jutalom”, az

⁶⁰³ Széchenyi – Kölcseyhez (1833. máj. 21.) = ItK, 1914, 448–449.

⁶⁰⁴ Kölcsey – Széchenyihez (1833. máj. 24.) = KÖLCSEY 1960, III/555–556.

⁶⁰⁵ KÖLCSEY 1960, III/556–557.

⁶⁰⁶ KÖLCSEY 1960, III/563.

⁶⁰⁷ Az 1833. január 3-i közgyűlésen ismételt felhívják a tagok figyelmét arra, hogy a Társaság számára készült munkák kiadási joga a Társaságot illeti meg. (Lásd: VISZOTA 1914, 449.)

elhunytakat „megdicsőítés” illeti. A „megdicsőítés” pedig „kétfélelileg történik közönségesen: beszédek és emlékek által”. Az emlékbeszédekről szólva Guzmics elégedetten állapítja meg, hogy a Magyar Tudós Társaság elrendelte „elhunyandó” tagjainak ceremoniális megdicsőítését. (E rendeletet olyannyira fontosnak tartja, hogy még akadémiai lelőhelyét is pontosan megadja: „M. T. T. Rendsz. V. 51.”) Az emlékjelekről szólva viszont – Virág Benedek már elkészült és Kisfaludy Károly éppen készülő monumentumára utalva – azt hangsúlyozza, hogy „Hazánkban ez csak most kezd kelni”, ráadásul „az elhunynak tisztelőji, íróársai indítják meg a’ dolgot, koldulják a’ költséget”. E helyzetfelmérésre alapozva szorgalmazza Guzmics az emlékállítás procedurájának kidolgozását és hivatalossá tételét, a monumentum leleplezésének nemzeti szertartássá emelését: „nem volna-e illőbb hozzánk, ditsőbb a megdicsőítendőnek, vonzóbb az őt nyomban követőknek, ha ezt maga a’ Nemzet tenné, ’s a’ fölállítás napja nem a’ barátság, vagy tésznek, de az egész Nemzetnek tétetnék ünnepévé?”⁶⁰⁸ A hazai helyzet tehát úgy összegezhető, hogy amíg a dicsszónoklat – az akadémiai eljárásnak köszönhetően – immár intézményesülni látszik, addig a „ditsőítés” másik neme, az emlékállítás csupán szórványos magánkezdeményezésekre korlátozódik. A Guzmics-cikk felől nézve az emlékbeszéd olyan (akadémiai) praxisként nyeri el jelentőségét az 1830-as évek közepére, amely az intézményes „ditsőítés” lehetőségeit példázza. Mindezek alapján az institutionális beágyozottságot célszerűnek látszik az emlékbeszédek konstitutív műfaji sajátosságaként kezelni. Döbrentei – személyes tiszteletadásnak tekinthető – Teleki-elógiuma (1810) például, bár szinte mindenben megfelel a dicsőítő elokvencia követelményeinek, éppen a közösségi felhatalmazás, az intézményi és ceremoniális háttér hiánya miatt nem képes az emlékbeszéd funkcióját betölteni. Szövegének bizonytalan (műfaji és kommunikációs) státusával persze Döbrentei is tisztában van, és a legitimitás-deficitet megpróbálja erénnyé átfordítani: „Senkitől meg nem kérettetve kívántam, Gróf Teleki Józsefnek, e’ tiszteletet megadni [...] Ebben van az igazi becs, mert így szabadabban mozog a’ szív, mintha valaki azt, dicséretnek mondására előre lekötelezi.”⁶⁰⁹

Az emlékbeszéd kétes irodalmi státusa, negatív irodalomtörténeti recepciója azzal is összefüggésbe hozható, hogy a szónoki (tehát multimediális) műfaj *monomedializálódik*, azaz előadásának és befogadásának nyilvános, közösségi eseményét (a

⁶⁰⁸ GUZMICS 1836, 89–90.

⁶⁰⁹ DÖBRENTÉI 1818, 104–105.

performatív megnyilatkozást, a beszédaktust) felváltja az olvasás individuális tevékenysége.⁶¹⁰ Ezzel viszont az emlékbeszéd elveszíti az előadás aktuális szituációjában érvényesülő hatáspotenciálját. Az írásos formában rögzített és olvasott, tehát „az előadás körülményeitől” megfosztott szónoklat ugyanis – ahogy erre már az arisztotelészi *Rétorika* figyelmeztet – teljesen hatástalan, azaz „együgyűnek tűnik”.⁶¹¹ Érdekes, hogy az emlékbeszéd multimediális létmódja még a műfaj legjelesebb művelői között emlegetett Gyulaiban sem tudatosul, hiszen Eötvös összegyűjtött emlékbeszédeiről szólva rezignáltan állapítja meg: „Midőn egy vagy több évi időközben hallottuk e beszédeket, az egyhangúság nem tűnhetett föl, mint most, midőn összegyűjtve egyfolytában olvassuk. De lehet-e ezért hibáztatnunk a szónokot? Aligha.”⁶¹² Befogadói tapasztalatának módosulását Gyulai azzal magyarázza, hogy a beszédgyűjtemény csak szembetűnővé teszi a műfaj szükségszerű, ám többnyire rejtve maradó „egyhangúságát”. Így viszont reflektálatlanul marad az a probléma, hogy most egy olvasó marasztalja el azokat a beszédeket, amelyeket egykor a megemlékező szertartások résztvevője még érdeklődéssel fogadott. Ez a megfontolás viszont azt valószínűsíti, hogy az inkriminált „egyhangúságot” nem az emlékbeszéd inherens műfaji sajátosságának, hanem inkább a monomedializálódás következményének kell tekinteni. Az emlékbeszéd multimedialitásával annak ellenére célszerű számot vetni, hogy előadása – az „elmondás vagy külső ékesszólás”⁶¹³ (*pronuntiatio, actio*) – többnyire egy előre megírt szöveg felolvasására korlátozódik. Márpedig a retorikai kézikönyvek szerint a *declamatio oratoria* hathatóságának (mely „a’ helyes magunkviselésében” és „a’ szónak illendő hangjában” áll,⁶¹⁴ azaz a taglejtéssel és a hanghordozással kapcsolatos szabályok követését kívánja meg) alapfeltétele a beszéd megtanulása (*memoria*).⁶¹⁵ A szembetűnő deklamáció-deficit sem fedheti azonban el azt a tényt, hogy az emlékbeszéd (mint minden szónoklat) „unigenitus”: „a szerzés és az előadás időben és technikában el nem választható egység”.⁶¹⁶

Ha az emlékbeszédet nem „fennen” retorizált értekezésként, nem a nyelvi monumentalizáció olvashatatlanná avult (legfeljebb

⁶¹⁰ A mono- és multimedialitás fogalmáról lásd Kibédi Varga Áron *A műfajok multimedialitása* című tanulmányát: KIBÉDI VARGA 1998.

⁶¹¹ ARISZTOTELÉSZ 1982, 207.

⁶¹² Eötvös *emlékbeszédei* = GYULAI 1927, 253.

⁶¹³ BLAIR 1838, II/80.

⁶¹⁴ *Jeles el-mondásról* 1792, 358.

⁶¹⁵ A kérdéskörrel lásd: VÍGH 1981, 204–208.

⁶¹⁶ RAVASZ 1936, 437.

irodalomtörténeti érdekeltségű) dokumentumaként szemléljük, hanem ceremoniális kontextusában vizsgáljuk, akkor feltárulhat az a kommunikációs funkció, amelyet egykori közönsége ennek a dicsőítés retorikai hagyományát átörökítő műfajnak tulajdonít. Szembetűnő például, hogy az orátor a beszéd (performatív) aktusát gyakran olyan koszorúzási ceremóniaként fogja fel, amelyben a koszorúnak (mint a szertartásos megdicsőítés hagyományos attribútumának) a szerepét maga a beszéd tölti be. A beszéd szertartásával a szónok a dicső tettekből és érdemeiből összefűzött koszorút⁶¹⁷ helyezi az ünnepelelt „homlokára” vagy „sírjára” – ahogy ezt például Eötvös Kazinczy- és Szalay-orációinak szónoka teszi.⁶¹⁸ A *koszorú*-metaforika is azt jelzi, hogy az emlékbeszédek (és az emlékdák) egy *kommemorációs szertartásrendbe* illeszkednek, és elválasztva a többi nyelvi és nem nyelvi rítustól könnyen elhomályosulhat egykori szerepük, rendeltetésük. Célszerűnek látszik tehát a módszertani holizmus alapelvét követni,⁶¹⁹ illetve azt a vizsgálati eljárást alkalmazni, amelyet Kibédi Varga Áron a halotti beszédek kutatásához javasol: „A halotti beszédet nem helyes önmagában tanulmányozni, mint szigorúan irodalmi műfajt. [...] az irodalom minden esetben egy esemény (sokszor egy megrendezett eseménysor) része, illetve annak írásbeli rögzítése, és egyben leszűkítése. Sorra kellene venni a különböző egyházi és világi, vallásos és profán irodalmi műfajokat [...], és megvizsgálni, hogy melyik milyen multimediális, azaz különböző érzékszerveket megszólító szertartásokba kapcsolódik bele.”⁶²⁰ A dicsőítő műfajoknak keretet adó szertartásrend szokványos elemei jórészt fellelhetők Toldy Ferencnek abban az indítványában, amelyet az Akadémiához intézett „Kazinczy Ferencz megdicsőítése tárgyában”. Toldy szerint Kazinczy születésének közelgő centenáriumát egy olyan rendkívüli közöléssel tudná méltó módon megünnepelni az Akadémia, „amelynek tárgyai a) egy a dicsőült

⁶¹⁷ Lásd Greguss Ágost Toldy-orációját: GREGUSS 1876, 203.

⁶¹⁸ EÖTVÖS J. 1902, 94 és 175. A *koszorú*-metaforával él Szász Károly Szvorényi-emlékbeszéde („Ime, nemes lélek, hálám s kegyelem emlékeül teszem le e szerény koszorút sirodra.” SZÁSZ 1895, 398.) és Tóth Lőrinc Fáy-emlékbeszéde is („nem gyászbeszédet tartok, hanem a tisztelet és hála koszoruit rakom le az emlék előtt, melyre Fáy András neve van felírva lángoló és letörölhetetlen betűkkel.” TÓTH L. 1869, 184.). Innen nézve igazolhatónak látszik az a megállapítás is, amely szerint az emlékbeszéd „a költő-koronázás egyik újabb, elvontabb és irodalmibb mása” (THIENEMANN 1931, 243.).

⁶¹⁹ A holisztikus elvet alkalmazza például a magyar Shakespeare-kultuszt vizsgáló monográfiájában Dávidházi Péter: DÁVIDHÁZI 1989.

⁶²⁰ *Verestői György és a halotti beszéd* = KIBÉDI VARGA 1998, 197-198. A „történeti kommunikációelmélet” ezt a közelítésmódot nevezi „rendszerszerű tárgyalásmódnak”. (Lásd: BENE 2001, 286.)

öszves pályaképét felmutató magasztaló beszéd; b) egy széptani emlékirat olvasása, mely Kazinczy Ferenczet mint költőt; c) egy más, mely őt mint prózaíró és nyelvművészt méltassa; d) a Kazinczy Ferenc [...] az akadémia terében felállítandó márvány mellszobrának leleplezése, s egy őt dicsőítő költemény elszavaltatása; e) egy [...] emlékpénz kiosztása”.⁶²¹ A Kazinczy-centenáriumi eseménytörténetét és beszédmódját tanulmányok sora vizsgálta.⁶²² Nem szóltak viszont az akadémiai megemlékezés egy jelentéktelennek látszó, ám mégis tanulságos mozzanatáról. Az ünnepi előadás során Toldy beszéde és Tompa Mihály – ugyancsak Toldy által felolvasott – pályadínyertes költeménye olyan különleges viszonyba kerülnek egymással, amely túlmutat az emlékbeszédek és emlékdák – korábban említett – funkcionális, koncepcionális és tematikus kapcsolatain. A Kazinczy-óda a szó szoros értelmében részévé (és egyben áldozatává) válik Toldy beszédének, ugyanis a beszéd utolsó, átkötésnek szánt mondata („a diadal érzésével egyesíthetjük hangjainkat a koszorús költőéivel ekként.”⁶²³) egyszerűen bekebelezi, azaz a beszéd epilógusává fokozza le a felolvasott költeményt. Ráadásul az erőtlenség és nehézkes felolvasással Toldy szinte teljesen kioltja az óda retorikai erejét. Érthető tehát, hogy míg Tompa magasztalt, dínyertes költeménye – Toldy által tönkreolvasva – csupán mérsékelt hatást kelt, addig Szász Károly mellékjutalomra érdemesített Kazinczy-ódája – egy Székács József nevű színész által deklamálva – zajos sikert arat.⁶²⁴

Tompa Mihály Kazinczy-ódájának „compromittálása” (esettanulmány)

Az alkalmi ódaköltésre egyébként nemigen vállalkozó Tompát feltehetően csak az alkalom *nagyszerűsége*, az 1859. évi Kazinczy-centenáriumi *nemzeti* ünnepként értelmező közfelfogás készíteti arra, hogy – tekintélyes pályatársai felkérésére – részt vegyen az Akadémia ódapályázatán. A pályadínyertes, majd „megholt és eltemetett” költemény „eszméje fogantatásának” körülményeit a

⁶²¹ *Beszéd az akadémiához Kazinczy Ferenc megdicsőítése tárgyában* (1858. nov. 22.) = TOLDY 1872, II/174–175. Az elképzelés – némi módosítással ugyan, de – megvalósult (lásd: KEMPELEN 1860.).

⁶²² Lásd például: KESERŰ 1994; DÁVIDHÁZI 1997, 203–211; FÁBRI 1997; PRAZNOVSZKY 1998, 47–68; MARGÓCSY 2000.

⁶²³ TOLDY 1872, II/191.

⁶²⁴ A szónoki fellépésnek tehát – ahogy erre már Quintilianus is figyelmeztet – fizikai feltételei is vannak: a gyenge hang alkalmatlanná tesz erre a mesterségre (XI. 3. 12.). A kérdéskörrel lásd: VÍGH 1981, 210–211. Tompa Kazinczy-ódájának fogadtatásáról részletesebben lásd: PORKOLÁB 1999.

költő így idézi fel egy Csengery Antalnak 1859. november 25-én írott levelében: „Bánfalván [...] Toldy és Kazinczy [Gábor] urak rám estek: hogy írjak pályaverset, mi nélkülök tán eszembe sem jutott volna, lelkemnek örökös levert állapotjában”. A felkérés, illetve a rábeszélés aktusának nyomatékos kiemelése az óda „különös furcsa történetét” elbeszélő szerző számára nyilván azért válik fontossá, mert így a kudarcként megélt költői megszólalás felelősségét (legalábbis részben) *külső* tényezőre háríthatja át: a Kazinczy-óda „így hát már nem saját fellelkesülésem édes magzata volt”.⁶²⁵ Az elkeseredett narrátor a „fogantatás” pillanatát (és a pályamű egész történetét) a kudarc perspektívájából beszéli el. A beküldött munka elnyeri ugyan a félszáz aranyat, de még október 27-i ünnepélyes felolvastatása előtt meglehetősen kínos helyzetbe hozza szerzőjét: „Engem valósággal meggyilkolt a nemes magyar Akademia; változtatásokat kér a versben, és minőket! Szinte szégyenlem magamat! Van abban a versben sok hiba, de nem az a hiba, mit ők annak látnak” – írja október 22-én Aranyak (aki egyébként tagja a pályázatok elbíráló bizottságának is).⁶²⁶ A pályadíjnyertes olyannyira megalázónak véli az Akadémia – Toldy által közvetített – korrekciós igényét, hogy még ugyanezen a napon Kazinczy Gábornak és Egressy Gábornak is elpanaszolja a méltánytalan eljárást: „Az én nyakamra a nemes Magyar Akadémia kötelet hurkolt; a versben változtatásokat kell tennem; éspedig minőket!”; „Két éve annak, hogy én nem irtam semmit. Most irtam a Kazinczi-ünnepélyre, azt is bánom; pedig nyertem: még-is bánom”.⁶²⁷ Toldynak is október 22-én válaszol, leveléből azonban feltűnően hiányoznak a tiltakozás szenvedélyes gesztusai: „Kifóltoztam a verset *hirtelenében, s a hogy lehetett*, mert ilyenkor már felette nehéz változtatni úgy, hogy szét ne bontsa az ember az egészet. [...] Egy strophával megszorítottam, gondolom nem ront”.⁶²⁸ Úgy tűnik fel, az emléköda költője mintha méltányolná az ünneplő közösség igényeit közvetítő testület kifogásait. A sértett írói önérzetről csak a pályázat „soványságára” való utalás („Nagyon örülök, hogy nyertem; de búsít, hogy illy soványul ütött ki a pályázás. [...] a versek közt ez a legjobb!”), az átdolgozott és „ide mellékel” költeményre vonatkozó határozott kérés („Szabad legyen kérésemet ismételni: hogy *ez olvastassék fel!*”) és az az ugyancsak beszédes gesztus árulkodik, hogy Tompa a transzkribáció fájdalmas

⁶²⁵ TOMPA 1964, I/327. Lásd még: Tompa Arany Jánoshoz írt levelét (Hanva, 1859. aug. 10.) = ARANY 2004, 314–315.

⁶²⁶ ARANY 2004, 340. A kért változtatásokról lásd: ARANY 2004, 340, 841–842.

⁶²⁷ TOMPA 1964, I/322 és 321.

⁶²⁸ TOMPA 1964, I/322.

műveletét nem korlátozza a Toldy által megjelölt helyekre. A sértettség mértékét (pontosabban mértéktelenségét) jelzi, hogy a magát megszégyenítve érző költő már költeményének felolvastatása *előtt*, azaz Aranyhoz írott október 22-i levelében „megmenthetlenül bukottak” tekinti versét és önmagát.⁶²⁹

Ilyen előzmények után kerül sor az Akadémia centenáriumi ünnepségére.⁶³⁰ Először Eötvös József tartja meg „leirhatatlan” hatású „magasztaló beszédét”, majd „Székács József olvasá föl Szász Károlynak Kazinczy emlékezetére irt, s másodjutalomban részesült szép költeményét, mely sok helyen kitörő lelkesedéssel üdvözöltetett”. A nagy sikert arató költemény után Toldy meglehetősen hosszúra nyúlt emlékbeszéde következik, melynek végeztével a titoknok úr – mérsékelt sikerrel – felolvassa a díjnyertes ódát is. Az Eötvös–Szász–Székács-trió és a Toldy–Tompá-duó fogadtatásának különbsége olyannyira szembetűnő, hogy még az országos ünnepségsorozatot dokumentáló Kempelen-féle *Emlékkönyv* is óvatos kritikai megjegyzésekkel kénytelen e meglepő differenciára magyarázatot találni: „Toldy Ferenc titkár emlékbeszéde igen sok érdekes, de sokak által már jól ismert adatok gondos összeállításából állt. Rövidebbre vonva tehát bizonyosan nagyobb hatása lett volna. Ugyan ő olvasá föl Tompa Mihálynak 50 aranyos jutalmat nyert jeles pályakölteményét is, mely bizonyára még sokkal nagyobb hatást szül, ha előadása értelmesebb; de a t. titkár ur belefáradt emlékbeszédébe, s így a fölolvasás már nehezebbre esett. Jobb lett volna e fölolvasást másnak engednie.” Toldy tehát nem csupán beszédének zárlatává degradálja a pályadíjnyertes ódát, de a sikertelen felolvasással lényegében retorikai hatásától is megfosztja. Tompa a sajtóbeszámolókból értesül arról, hogy Szász Károly ódája jóval lelkesebb ünneplésben részesült, mint a pályadíjnyertes költemény. Az is hamarosan a tudomására jut, hogy Toldy nem csupán rosszul, de a megküldött szerzői korrekciókról tudomást sem véve olvasta fel költeményét. Így persze a lapok is a felolvasással legitimált, *hivatalosnak* vélt verziót közlik. Elkecsereződését csak fokozza, hogy a miskolci Kazinczy-ünnepen (ahol Tompa egyébként személyesen is megjelenik) Molnár színiigazgató ugyancsak hibát hibára halmozva deklamálja költeményét. Nem meglepő tehát, hogy a pesti és miskolci ünnepségeket követő napokban ismét elkecsereedett levelek sora indul Hanváról a pályatársakhoz, barátokhoz: „Lehetsz te *csendes lekiösmérettel*, mert nem pályáztál a Kazinczi ünnepelyre [!] sem pedig agyon nem olvasott Molnár színész és Toldy nem-színész.

⁶²⁹ ARANY 2004, 340.

⁶³⁰ A ceremónia leírását lásd a Kempelen Győző által összeállított *Emlékkönyv*ben: KEMPELEN 1860, 120–121.

Agyonolvasott engem mind akettő. [!] Miskolczon Molnár a szó legteljesebb értelmében syllabizálta versemet a színpadon; és mondott criminalis bolondokat, például: *maradt* helyett ezt: *marta*. [...] Azután Toldy festett meg Pesten, totaliter megbuktatott, a mint írják. [...] Vedd hozzá még: hogy változtatásokat kért, olyakat mellyek arczomba kergeték a vért; és kérte a legvégső perczben, és aztán nem használta, hanem kifóltogatta saját uri kezeivel. [...] Egye meg az Isten fenéje az egész pályázatot! Minő eszeveszett is voltam én: kirántani engedni magamat csendes visszavonultságomból!” – panaszkolja Aranyynak november 2-án;⁶³¹ „Megnyomorított végkép a jó isten, kedvem, lelkem, kedélyem elveszett; ambitiom, szenvedélyem nincs; – dolgozni nem szoktam; imé te engem túlélte a Parnassuson is! Csak látok töled néha verset, te tentőlem soha! Most irtam egyet a Kazinczy-ünnepélyre a Gábor és Toldy erős ösztönzésére, azt is megbántam; nyertem mégis vesztettem; a pályázáson megdíjaztatott a felolvasásnál megbukott a vers. [...] Pesten Toldy olvasta, agyonolvasott engem végképen [...]; szóval megölt, megbuktatott! [...] A vers sorsa oct. 3-án dőlt el; némi változtatásokat kívántak; többnyire olyakat, mellyek arczomba szökteték a vért [...] s végre *se használták a változtatásokat*. És ez mind a Toldy műve.” – ismétli meg másnap a pályáóda (némileg hiszterizált) történetét Szemere Miklósnak.⁶³²

Ez utóbbi levél ismét rávilágít Tompa sértődésének eredetére, amely nem más, mint az Akadémiának (illetve Toldynak) a *pályadíjnyertes* ódával kapcsolatos korrekciós igénye. Az alkotói méltóságában megsértett, haragvó költő számára „a vers sorsa” már ekkor végérvényesen „eldőlt”. A pesti és a miskolci ünnepségek tragikomikus történései csak igazolhatták, megerősíthették a „megszégyenülés” és a „bukás” érzetét. Toldynak azonban még mindig csak visszafogottan számonkérő, azaz nyíltan vádoló *állítások* helyett inkább látens vádakra alpozott *kérdésekkel* operáló levelet ír október 2-án: „nem értem az egész dolgot! Vagy rossz a vers, vagy jó; ha rossz: miért díjaztatott? ha jó: miért bukott meg?”⁶³³ Sőt, a lehetséges vádpontok egyikében (nevezetesen a szerző által jóváhagyott és véglegesnek tekintett szövegváltozat negligálása ügyében) *jóhiszemű* feltételezésével mintha éppen a bűnös védelmére sietne: „A változtatásokat nem látván a versben: azt kell hinnem, hogy levelem nem jutott kézhez a kellő időre; annál inkább, mert úgyszólván a legutolsó percben hívtam fel az igazítások megtételére.” Toldyról tehát fel sem tételvezhető, hogy a szerző *megismert* szándéka ellenére ragaszkodott volna (az általa

⁶³¹ ARANY 2004, 346–347.

⁶³² TOMPA 1964, I/324–325.

⁶³³ TOMPA 1964, I/324.

egyébként is javítandónak vélt) eredeti változathoz, sokkal inkább valószínű, hogy „kellő időre” egyszerűen nem jutott el hozzá az átírt költemény. Tompa valójában nem is ezért teszi felelőssé Toldyt. Toldy bűne „az igazítások megtételére” való felszólítás, és ezt a bűnt csak fokozza egyrészt e felszólítás elkésztettsége („a legutolsó percben”), másrészt a felolvasás – lényegében szövegváltozattól független – sikertelensége. Tompa úgy menti fel tehát Toldyt egy következményeiben kellemetlen, ám kevésbé hangsúlyos és lényegében bizonyíthatatlan vádpont alól, hogy ugyanakkor (implicite) egy ennél sokkal súlyosabb vádpontban mégiscsak elmarasztalja. Az alapkérdés újra csak ez: joga van-e a pályáztató és megbízást adó testületnek, illetve a vélhetően testületi felhatalmazással intézkedő személynek (nevezetesen Toldynak) az elfogadott, sőt első helyen díjazott költemény bármiféle módosítását kezdeményeznie? (Mert az nyilván evidenciaként tételeződik, hogy az elfogadás-elutasítás, illetve a díjazás kérdésében joga van döntenie.) Ki rendelkezik tehát a Kazinczy-óda felett? A költeménnyel ünneplő közösség, pontosabban e közösséget reprezentáló testület, illetve e testületet képviselő egyén, vagy az ünnepi költeményével a közösség elé lépő szerző? Tompa szerint természetesen a szerző. E nézőpontból Toldy a szerzőnek ezt a (természetes) jogát sérti meg, s jogsértő tettét az a körülmény sem mentheti, hogy bizonyára közösségi felhatalmazással cselekedett. Azonban éppen a Toldy eljárását legitimáló kollektív-intézményi háttér hangsúlyos jelenléte hívja fel a figyelmet arra, hogy a fenti kérdés mégsem válaszolható meg ilyen deklaratív, a szerző szempontjait kizárólagosan előtérbe állító módon. Az emlékkóda ugyanis óhatatlanul előhívja azt a – feltehetően se Toldy, se Tompa számára nem tudatosuló – problémát, amely közösségi konvenciók, ceremoniális elvárások, műfaji regulák, illetve szerzői szándék, individualitás, autonóm szövegalakítás termékeny feszültségében konstruálódik meg. Immár a végletekig élezve a fenti kérdést: *ki a szerzője egyáltalán a Kazinczy Ferenc emlékezetére című*⁶³⁴ ódának? A közösségi (szöveg)hagyományt a közösség nevében, egy közösségi szertartásrend keretében aktualizáló, megszólaltató *költő*? Vagy pedig a Tompában felismert költői kompetenciát önnön (szöveg)hagyományának megszólaltatására bíró *kollektivum*? Innen nézve az akadémiai felkérések, ódapályázatok akár úgy is értelmezhetőek lennének, hogy bennük intézményesült formában fejeződhet ki az ünnepi költeményben *szóhoz jutó* kommemorációs diskurzus szerző (sőt szerzői név) iránti igénye. A közösség

⁶³⁴ Az óda címvariánsai: *Hymnus Kazinczy Ferencz százados ünnepén; Óda Kazinczy Ferenczre; Kazinczy Ferencz emlékezetére*.

felhatalmazottjaként fellépő, ceremoniális *kötelességét* teljesítő szónok tehát csakis e diskurzus által konstituált tényezőként nyerheti el kommunikációs funkcióját. Mindezt elfogadva a Toldy által közvetített korrekciós indítvány nem valamiféle tapintatlan, a költői önérzetet durván sértő eljárásnak, hanem inkább a szövegben önmagát szemlélő, önazonosságát megerősítő közösség önreflexív megnyilvánulásának tekinthető.

A pesti eseményekről november 2-án beszámoló Arany gondosan kimunkált stratégiával próbálja sértődött barátját megbékíteni. Egyrészt – saját szerepét is tisztázva – határozottan tagadja Toldy testületi felhatalmazását: „Az akadémiának, jó fiú, semmi baja veled, és verseddel; hanem Toldy kívánta azon fontos változtatásokat”. Amennyiben ugyanis Toldy nem az Akadémia nevében járt el, nem közösségi elvárásokat közvetített, hanem csupán *személyes* kifogásait hozta a szerző tudomására, a kellemetlen ügynek is más lehet a megítélése. Tompa így nem a közösség bizalmára bizonyult méltatlannak, hanem csupán egyetlen egy (igaz, roppant tekintélyes) literátor elképzeléseinek nem tudott megfelelni. Arany azonban még arra is hajlandó, hogy – rámutatva Toldy esztétikai ítélőképességének bizonytalanságára – megkérdőjelezze ezt a roppant tekintélyt: „Toldy [...] Kazinczyról azt mondja: *első és legnagyobb* lyricus, – a mi – tisztelet a nagy reformator egyéb érdemeinek! – nem áll.” Ezzel a fogással Arany nyilvánvalóan a Kazinczy-ódával szemben támasztott kifogásokat próbálja súlytalanokká tenni. Másrészt nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a közönség nem magát az ódát minősítette, hanem *csupán* a költemény előadásáról ítélte: „Toldy mégsem tette azt tönkre, mert nem az a baj, hogy *roszúl* olvasta (bizony Sz.[ékács] is *roszúl* kiabálta el a Szászét), hanem hogy *nem hallotta* senki. És így a teremből azon érzéssel távozott a közönség, hogy mily kár volt azt a *szép* verset nem hallhatnia!” Harmadrészt pedig azt sugallja, hogy – az adott körülmények között – egy elsősorban *irodalmilag* jelentékeny költemény még hatásos szavalattal megtámogatva sem számíthatott közsikerre: „Különben a publicum, Eötvös beszéde folytán, politikailag lévén hangolva, Szászból is ilyeneket tapsolt meg: 'a gyermek ajka németül gagyog'... mire azt mondta Wenkheim, hogy méginkább megtapsolták volna így: 'a gyermek ajka németül *ugat*'. Találó megjegyzés a közönség aesthetikai hangulatára.” Arany szerint a Kazinczy-ünnep hangzatos politikai demonstrációvá alakult át: „Az ünnepély részleteit minek részletezzem? Untig olvashadd az ujságból. A lakomán magam is jelen voltam, lelkesedtünk hatalmasan: de nem a 4 pengős rozsbédttől s bortól, hanem a diktiók nagy mennyiségétől.” A közhangulat bemutatásával Arany pontosan érzékelteti a népszerű

politikai frázisokat kerülő Kazinczy-óda fogadtatásának behatárolt lehetőségeit. Ezzel persze finoman arra is utal elkeseredett barátjának, hogy a langyosan fogadott költemény (esztétikai mércével mérve) mindenképpen felülmúlja Szász nagysikerű alkotását. Arany tehát azzal próbálja a Tompán elhatalmasodó kudarcélmény hatását enyhíteni, hogy a történekeért egyfelől a felhatalmazással nem bíró, ráadásul bizonytalan ízlésű Toldyt, másfelől a „politikailag hangolt” közönséget teszi felelőssé. A „bíráló választmány eljárását” és az óda esztétikai rangját végül „tekintélyes emberek” és „jeles műbirák” (így Gyulai Pál) nyilatkozataira való hivatkozással is igazolni próbálja.⁶³⁵

Tompa engesztelhetetlenségét jelzi, hogy Arany november 10-én kénytelen megismételni a centenáriumi eseményekkel kapcsolatos észrevételeit,⁶³⁶ sőt még január 25-én is a felelősség áthárításának a retorikájával kell barátját győzködni: „Ne bántson téged az a Kazinczy-vers tovább. Hogy a magyar közönség szájaíze megveszett, hogy az nem a művészt, hanem a hangzatost, a nagyhangút szerette s szereti mindig, azt én régen mondom – olykor tapasztalom is. Nem lévén fogékonysága az igazi szépség iránt, az nyerte s nyeri meg a nagy többség tetszését, a ki ugyancsak széles szájjal kimondja, a mi a sokaságnak kedves.” A vigasztaló argumentációt végtelen türelemmel és empátiával felépítő Arany még az érzéketlen közönség (a „profanum vulgus”) és meg nem értett költő (a „génusz”) szokványos oppozíciós sémájára is megpróbálja visszavezetni az elbukott óda ügyét. Sőt, immár elszakadva a lehangolónak festett Kazinczy-ünnepségtől, általános érvénnyel fogalmazza meg a költőknek oly gyakran vigaszt nyújtó alaptételt: „Legnagyobb költőinket nem a költői, hanem a politicalai gondolat tette népszerűvé előttünk”.⁶³⁷ Tompát azonban ügyének irodalomtörténeti horizontra való kivetítése sem tudja kárpótolni az elszenvedett sérelmekért. Sőt, még Jókainé Laborfalvy Róza nyilvános „elégtételnek” szánt gesztusa, a „ritka szépségű” ódának „a maga átértett valójában” történő elszavalása sem engeszteli ki.⁶³⁸

⁶³⁵ ARANY 2004, 343–345.

⁶³⁶ „A lelkesedés inkább politikai, mint irodalmi volt. A szónókokat [!] a teremben sem hallotta mindenki, de azért, ha vivátra került a sor, hangzott az, le a lépcsőig. [...] Benyomásom az ünnepélyről körülbelül az, mit Kazinczy G.[ábor] így formulázott: 'a magyar most is született *kortos*, mint 48 előtt!' [...] Azért mondom én, hogy nyugtasd meg lelkiösmereted”. (ARANY 2004, 351–352.)

⁶³⁷ ARANY 2004, 368.

⁶³⁸ Az 1859. dec. 22-i „műversenyről” Kakas Márton (azaz Jókai Mór) számol be a Vasárnapi Újságban (1860. jan. 1.) – Toldy szerencsétlen fellépésére is utalva: „Hallottuk Tompa koszoruzott költeményét, Jókainétól elszavalva, ki valóban tartozott azzal az elégtétellel Tompa muzsájának s a tudós Akadémia ítéletének, hogy e ritka szépségű verset a maga átértett valójában mutassa be:

A haragvó költőt csakis a Toldyval való végső leszámolás készítheti – ha nem is a megbékélésre, de – az ódapályázat kínos történetének lezárására. A március 10-i (immár nyílt) vádbeszédre az ad alkalmat, hogy Toldy megküldi Tompának a centenáriumi események hivatalos *Akademiai Emlékkönyvét*⁶³⁹ és emlékérmét. A „becses küldeményt” a címzett „nagy köszönettel vette”, ám most már nem mulasztja el, hogy e tárgy körüli nézeteit „leplezetlenül s tartózkodás nélkül” a „Tekintetes Titoknok ur” tudomására hozza. Először is – a már ismert kriminalizáló metaforikával – megállapítja a tényállást: „azok, akik megkoszorúzták homlokomat, késről is godoskodtak nyakam számára”. Majd a felelősség kérdését kezdi feszegetni: „Én ugyanis nem a publikumban, annak izlésében, hangulatában; nem a mellékkörülményekben, de egyenesen és kizárólag az akadémiai eljárásban keresem és találok compromittáltatásom okát”.⁶⁴⁰ Tompa tehát nem fogadja el se Arany vigasztaló közönség-kritikáját, se Toldy hasonló, ám apologetikus célzatú állítását, miszerint „természetes” az, hogy a „filippica”-ként előadott „másodrangú költeményt” nagyobb taps követi, hiszen „minden nagy közönség, a kiáltó szépség által inkább vonzódik, mint a legnagyobb szépség által, ha az nem kiáltó”.⁶⁴¹ Tompa önérzetét nem a közönség viselkedése sérti („Oh, én azzal a publicummal, mely Zajzoni verseit már három kiadásban kapkodta el, míg Vörösmartyt a könyvtárak polcain hagyja a molynak: teljesen tisztában vagyok.”), hanem sokkal inkább az, hogy az Akadémia nemcsak teret adott a „zajgó” közízlésnek, de – a Szász-ódát „ujra díjazva”⁶⁴² – egyenesen ki is szolgáltatta azt: „mi szükség

mert hiába, minden ember ahhoz ért, a mi élethivatása, s a tudósok igen derék tudósok lehetnek, hanem igen rosszul szavalnak; ez már művészek dolga.” (ARANY 2004, 859.)

⁶³⁹ Teljes címe: *Akademiai Emlékkönyv a Kazinczy Ferencz születése évszázados ünnepéről oct. XXVII MDCCCLIX* (Pest, 1859).

⁶⁴⁰ TOMPA 1964, I/336.

⁶⁴¹ TOMPA 1964, I/337.

⁶⁴² *Kisebb költeményeinek* első kötetéhez fűzött jegyzeteiben Szász Károly némileg rossz lelkiismerettel, szabatkozva foglalja össze „ujra díjazott” költeményének történetét: „E darabot is szívesen mellőztem volna, ha nem csak saját életem, de némileg irodalomtörténeti mozzanat emléke is nem volna hozzá kötve. Az idő úgy hozta magával, hogy az Akadémiában (1859 oktob. 27-kén Székács által) történt felolvasásakor sokkal nagyobb hatást tett, mint érdemelte (kivált Tompa gyönyörű ódája mellett!) E nagy hatásnak köszönhettem, hogy bár a bíráló bizottság e pályakölteményt a Tompáé mellett 10 arany mellékjutalomra érdemesítette, az Igazgató tanács ezt a felolvasás után 25 aranyra emelte. Az országszerte tartott Kazinczy-ünnepeken a költemény mindenütt felolvastatott; száz meg száz lapban, albumban stb. megjelent; s így ha akarnám sem tudnám többé megsemmisíteni. Minden, a mit tehettem, hogy elmélkedő s itt-ott ellaposodó

volt a m. akademiának a publicum gyengeségét, tévedését erőnek erejével magáévá tenni? Mi szükség volt *saját kebelében*, a maga részéről demo[n]strációig vinni azt, ami a publicumnál megrovást érdemel?” Külön sérelmezi Tompa, hogy az Akadémia olyannyira „elmellőzte”, „szégyenletette”, sőt „martalékul vetette” „az általa megkoszorúzott pályamunkát”, hogy még a széphalmi ünnepségen sem olvastatta fel, „holott a vers épen a *széphalmi sir mellől van írva* s épen Széphalomra”.⁶⁴³

Tompa tehát – barátainak írt leveleivel ellentétben – mintha mégiscsak megelégedne valamiféle testületi felelősség kimondásával, azaz Toldy személyes számonkérésétől nagylelkűen eltekinteni látszik: „Nincs panaszom a tekintetes ur ellen, ki valóban nagy kitüntetéssel olvasztotta beszédébe versemet s kellő komolysággal kezelte”. Az a csökönység viszont, amellyel újra és újra visszatér (mégpedig az *argumentatio e silentio* rafinált alakzatát felhasználva) a „változtatások” kérdésére, ezt a nagylelkűséget rögtön kétségessé is teszi: „Elhallgatom: *minő* változtatásokat kívánt tőlem a bizottmány, csupán csak azt hozom fel: [...] én a kívánt változtatások megtételére az utolsó pillanatban hivattam fel, midőn levelem, alig érhetett már fel Pestre. A legremekebb művet is lehetne alkalmasabban tönkre tenni mint, ha maculaturájával nyomatná ki. Versemnek öt-hatféle *maculaturája* jelent meg. Imé, maga e diszes emlékkönyv! [...] az Emlékkönyvben sincs a méltán megrott s kijavítani kért hely változtatva”. Magáról a megszégyenítő javítási proceduráról ugyan beszédesen hallgat Tompa, de mindazt kifogásolja, ami e megkésett és méltánytalannak vélt korrekciós igényből következik. Legfőképpen azt, hogy az *apokrif* szövegvariánsok az autentikus (szerzői) kézirat megléte ellenére terjedhettek el.⁶⁴⁴ A szerzői

részeiből egy csomót kihúzva, mintegy száz sorral megrövidítettem.” (SZÁSZ 1883, I/398.)

⁶⁴³ TOMPA 1964, I/338–339. Tompa itt arra az ódai szituációra utal, amelyet az ünneplő közösségnek (azaz a költemény beszélőjét is magában foglaló „mi”-nek) a széphalmi Kazinczy-síremléknél való megjelenése hoz létre. Például: „Szép nap virradt fel Széphalomra”, „Rózsát hozzon a vad folyondár, / Mely e mohos sirköre foly!” (első strófa); „Kinyugszik itt, csendes ligetben?” (második strófa); „Mit mondjunk jőve hült porodhoz?” (tizenhatodik strófa).

⁶⁴⁴ Ezt a nem kívánatos fejleményt már november 25-én megemlíti Csengery Antalnak: „Az ünnepélyen Toldy úr mást olvasott; a P. Loyd mást fordított; a magyar lapok mást közöltek; így világ elé jött a *maculatra* is.” (TOMPA 1964, I/328.) A Kazinczy-óda – az *ultima manus* elve alapján – autentikusnak tekinthető szövegváltozata a Lévay József által szerkesztett *Kazinczy-emlényben* (1860) jelent meg *Kazinczy emlékezete* címen. Ahogy a szerkesztő írja: „Emlékkönyvecskénk valódi nyerevényének tartjuk, hogy e szép költeményt, maga a azerző által apró javításokkal ellátva és sajtó alá készítve, közleményünk sorába igtathatjuk s vele az egésznek belbecsét növelhetjük.”

szöveg botrányos instabilizálásáért pedig nyilvánvalóan Toldyt terheli a felelősség, hiszen az emlékdát az általa „igen fontosnak” tekintett igazítások nélkül olvasta fel (a centenáriumi díszünnepségen) és közölte le (a centenáriumi emlékkönyvben). Az előbbit még mentheti az elkészttség, az utóbbira azonban már nincs magyarázat. A vádbeszéd Toldyt *személyében* csak ebben a vádpontban találja bűnösnek, ám nehezen oszlatható el a gyanú, hogy a többi vádpontban elmarasztalt Akadémiának járó szemrehányások is a „Tekintetes Titoknak urat” célozzák. Mint ahogy feltehetően Toldynak szól a méltóságában megsértett költő (az Akadémiának címzett) retorziós döntése is: „bánom, hogy pályáztam; panaszkodom az akadémiai eljárás ellen, vádolom az illetőket, s ha azon küszöbre, melyen beléphetni érdemem feletti tiszteletnek tartottam volna, soha lábamat nem teszem: igen természetes dolog. [...] nincs melegebb ohajtásom, mint teljes feledékenységgel versemre, pályázásomra s az akademiától nyert felette szűrés koszorúja.”⁶⁴⁵ Ezzel a demonstratív gesztussal az ügy ugyan lezárul, de Tompa nem felejt: székfoglalóját soha nem tartja meg,⁶⁴⁶ és – ígéretéhez híven – az Akadémia testületi ülésein sem vesz részt. Emlékdátával viszont még ebben az évben ismét jelentkeznie kell. Mély együttérzéssel panaszolja a Széchenyi-óda megírására felszólított Aranyra: „Bizonyos, hogy náladnál jobban senki meg nem csinálja, a mit az Akad. kíván. [...] *Kicsiben* épen úgy vagyok mint te; a superintendencia kirendelt, a pataki iskola 300 százados örömmünepére emlékverset írni. Furcsa egy kicsit; midőn a sup.[erintendencia] rendelkezik poétasággal is,

(LÉVAY 1860, 124.) Egyedül ebben a nyomtatott változatban olvasható a 4. versszak 6. sorában *Bár a Tán* helyett. (Egyébként ezt a helyet – sértőnek és igaztalanak érzve – Toldy kifogásolta, Tompa javította, ám a kényszerű javítás nyilvánvaló logikai hibát eredményezett.) A többi szövegváltozat tehát – legalábbis ehhez képest – nem autentikus. A Kempelen-féle *Emlékkönyv* például számos eltéréssel közli a szöveget: a Lévy-féle változat 7. és 8. strófája között megtart egy kihagyott versszakot; az 5. strófa utolsó két sora variáns; a 6. strófában súlyos nyomdahiba található: *A mennybe* helyett *A mennyiben*, stb. A későbbi kiadások – például az Arany János, Gyulai Pál, Lévy József és Szász Károly által gondozott, reprezentatív *Tompa Mihály összes költeményei* (1870), a Franklin Társulat 1942. évi Tompa-kiadása (*Tompa Mihály összes művei*), a Franklin-kiadás alapján készült, a Felfedezett Klasszikusok sorozatban megjelent *Tompa Mihály összes költeményei* (1994) – *Kazinczy Ferenc emlékeztetere* című szövegváltozatai is eltérnek egy-két helyen a szerzői változattól.

⁶⁴⁵ TOMPA 1964, I/338–339. Az Akadémia Tompát 1858 decemberében választotta levelező tagjává.

⁶⁴⁶ A testület azonban „elfogadta ilyennek 1859-ben az Akadémia Kazinczy-ünnepélyén előadott pályanyertes költeményének fölolvasását”. (TOMPA 1964, I/448.)

mellyre pedig nem tőle nyertem az exmissiót.”⁶⁴⁷ A *Lorántfi Zsuzsánna emlékezete* című költemény elkészülte azonban mégiscsak arra enged következtetni, hogy Tompa (Aranyhoz hasonlóan) vonakodva ugyan, de meg kíván felelni annak az elvárásnak, miszerint a köztisztelőben álló költőnek – legalább a jelentősebb (köz)ünnepek alkalmával – kötelessége megszólaltatnia, aktualizálnia, megneveznie a közösség ritualizált és normatív műfajokban őrzött (szöveg)hagyományát.

Kommemoráció, didaxis, identitásképzés – a panteonizáció retorikájáról

Retorikai közhelynek számít, hogy a *genus demonstrativum* kizárja a bizonyítás, az érvelő meggyőzés (*confirmatio*, *argumentatio*) alakzatait. E beszéd fajta kapcsán már Arisztotelész a tettek „nagysággal és szépséggel” való felruházására korlátozza a szónok szerepét, hiszen „magukat a tetteket bizonyítottaknak kell tekinteni”.⁶⁴⁸ Vagy ahogy Johannes Voellus írja a szemléltető nemhez tartozó beszédekről: „Ezekben a biztos állításokat vagy a biztosként előadottakat nagyítják fel és díszítik, nem a kétségeseket bizonyítják”.⁶⁴⁹ A „nagyításnak”, a „szépítésnek”, a „felékesítésnek” ezt a követelményét közvetíti a cicerói *exornatio* fogalma, ez hagyományozódik át szinte változatlan formában Quintilianus szónoklattanába, a reneszánsz és barokk kor retorikai kézikönyveibe, így például Pécseli Király Imre *Isagoges Rhetoricae* című munkájába: „A bizonyításra ebben a beszéd fajtában nincs szükség, mivel nem szól olyasmiről, ami vita tárgya lehet vagy kétséges lenne, hogy bizonyítással kéne foglalkozni, hanem csak olyan dolgok szerepelnek ebben, melyek biztosak vagy annak látszanak, amelyeket felékesítenek és részleteznek, és amelyek a hallgatóknak csodálatosak vagy követésre méltók.”⁶⁵⁰ E retorikai előírásoknak megfelelően az emlékbeszéd szónokának nem az emlékező közösség meggyőzésére kell törekednie, nem tárgyának nagyságát, kiválóságát, rendkívüliségét kell bizonyítania (hiszen ez megkérdőjelezhetetlen): feladata a „halhatatlanok” magasztalására (a „szépítésre”), emlékezetük átörökítésére, „felújítására” korlátozódik.

⁶⁴⁷ ARANY 2004, 396.

⁶⁴⁸ ARISZTOTELÉSZ 1982, 52 és 224.

⁶⁴⁹ *A szónoklás általános elmélete*, ford. RESTÁS Attila = BITSKEY 2003, 151.

⁶⁵⁰ PÉCSELI KIRÁLY 2000, 299. E normáról lásd még: KECSKEMÉTI 1998, 180–181.

Csak látszólag áll szemben ezzel az elvárással az a szónoki gyakorlat, amely éppen a „szépítésről” való lemondással igyekszik megalapozni a dicsőítést. Kölcsey Kazinczy-parentációjának szónoka például a „szépítés” *szükségtelenségét* hangsúlyozza: „Sok mindennapi embert hallék már életében és halálában magasztaló beszéddel hirdettetni; de gyűlöletes előttem minden hízelkedés, s kivált a koporsón túl, hol a történet komoly múzsájának országa kezdődik. A való érdem alakja nagyító csövek nélkül is tisztán látható”.⁶⁵¹ Míg tehát a „mindennapi ember” dicsérete megköveteli a „nagyítás” és „szépítés” retorikai műveleteinek alkalmazását, addig a legnagyobbak (például Kazinczy) magasztalása a „való érdemek” tárgyilagos elősorolására támaszkodhat. A „szépítés” *szükségtelenségét* kinyilvánító formula Eötvös beszédeiben is a „szépítés” rafinált eszközeként jelenik meg – a Kölcsey-orációban például a „kölcsonzótt sugár” és a „saját fény” ellentétét kiemelő „tükör”-hasonlatra építve: „Képét akarjuk emelni tisztán és egyszerűen, mint az körünkben élt, s talán jobb, ha a tükör, melyben az feltűnendik, nem kölcsonzótt sugárokat ott, hol hívségnél szebb magasztalás nem lehet”;⁶⁵² a Dessewffy-orációban pedig a műfajra oly jellemző monumentalizáló metaforikát használva: „Dessewffy József nem tartozik azok közé, kiket magas alapra szükséges állítanunk, hogy tiszteltessenek”.⁶⁵³ Ez a formula összekapcsolódhat az *exordium* másik szokványos kellékével, a *szónoki alázatosság* toposzával is. Eötvös Kazinczy-émlékbeszédének vonakodó orátorát például a „szebbítés” *szükségtelenségének* bizonyossága „bátorítja” hivatalos teendőinek ellátásában: „S ha mélyen éreztem elégtelenségemet, midőn az akadémia megbízott, hogy ez alkalommal szónoka legyek, egy volt, a mi bátorított: s ez az a meggyőződés, hogy oly férfiúról kell szólanom, kinek, mint az arany, a művész szebbítő kezére nincs szüksége, hogy belbecse megismertessék”.⁶⁵⁴ A szónok persze nem csupán a „szépítés”

⁶⁵¹ KÖLCSEY 1960, I/720.

⁶⁵² EÖTVÖS J. 1902, 7. Lásd még Szemere Miklós centenáriumi Kazinczy-ódáját: „Rajzoljam-e nagy tetteit? keblünkre / Örök betűkkel jegyezvék azok! / A kölcson-sugár csak törpét emeljen; / Emléked, önnön fényétől ragyog!” (KEMPELEN 1860, 99.)

⁶⁵³ EÖTVÖS J. 1902, 43. Toldy Ferenc és Gyulai Pál emlékbeszédeiben ugyancsak megjelenik a formula: „A hol a tettek ily hangosan beszélnek, Tekintetes Akadémia, ott a szónok magasztalásaira szükség nincsen” (TOLDY 1856, 202.); „Érdemei és erényei nem szorultak túlzásra, hogy feltűnjenek.” (GYULAI 1902, I/53.)

⁶⁵⁴ EÖTVÖS J. 1902, 77. Lásd még: „Félek, hogy csekély szónoki képességgel messze mögötte maradok tárgyam nagy jelentőségének. De biztat az a körülmény, hogy Szarvas Gábor nevét a köztudat [...] azon nevek közé emelte, melyek [...] fönnmaradnak, és ékesszóló magyarázatra, dicséretre nem szorulnak.” (SIMONYI 1897, 581.)

szükségtelenségének, hanem várható *sikertelenségének* kinyilvánításával is megalapozhatja a *laudatiót*. Ahogy az A. C. Herenniusnak ajánlott *rétorika* ajánlja: „ha a szóban forgó személyről szólva dicsérünk: attól félünk, hogy nem leszünk képesek tetteit szavakba foglalni; [...] tettei minden magasztaló ékesszólását fölülmúlják”.⁶⁵⁵ Mivel a tisztelgő elokvencia nem vetekedhet az ünnepelt erényeivel, a magasztos tárgyhoz méltó dicsőítést a szónoknak rendkívül nehéz, sőt reménytelennek látszó feladatként kell feltüntetnie. Az orátori vállalkozás esetleges sikertelenségére utaló „szerénykedő” formulák még a legtekintélyesebb dicsszónokok beszédeiből sem hiányozhatnak: „Vajha sikerülne a megholt elnök fénye sugarait oly képbe gyűjtenem, mely méltó az elhunythoz”.⁶⁵⁶ A „szépítés” szükségszerűnek vélt kudarca Arany Jánost egyenesen arra készíti, hogy Széchenyi-ódájában a (rendkívül hatásosan verbalizálható) költői *elhallgatás* lehetőségét is felvesse: „De hogy’ kövesse nyomdokát az ének? / Némuljon el, lant, gyöngé szózatod.”⁶⁵⁷

Bár a retorikai előírások szerint az igazoló-mentegető argumentációnak nincs helye az emlékbeszédben, a szónok mégiscsak rákényszerülhet arra, hogy megszegje a *confirmatio* tilalmának normáját. Még a Kölcsey akadémiai parentációjára vállalkozó Eötvös mintaadónak elismert emlékszózata⁶⁵⁸ is védelmezni kénytelen a dicsőített bizonyos tetteit. Erre a normasértésre akkor kényszerül a szónok, ha a kommemorációs ceremóniához szükséges konszenzus (esetleges) hiányát nem tudja a retorikai kézikönyvek által ajánlott elhallgatással (*silentio praeterire*) elleplezni. Mivel még a köztiszteletben álló, a patrióta morál hőroszaként ünnepelhető Kölcsey életpályája sem mentes a vitatott, az emlékbeszéd hallgatóságát megosztó mozzanatoktól, Eötvös nem kerülheti el az – apologetikus érvelésmódot előhívó – állásfoglalást. Szónoki igazolásra szorul például Kölcsey kritikus gyakorlata: „Nem akarok bővebben szólni kritikáiról, amelyekre egy dicső társunk fölötti emlékbeszédében oly fájdalmasan tekintett vissza; csak azon meggyőződésemet akarom kimondani, hogy [...] nemes szívének semmi sem fájhatott inkább, mint hibákat mutatni fel ott, hol nagy tökélyeket ismert s tisztelt.” A szónok nem a recenziók állításainak helyességéről kívánja hallgatóságát

⁶⁵⁵ CORNIFICIUS 1987, 163.

⁶⁵⁶ TOLDY 1872, I/349. És egy verses variáns: „Hogy a dal hozzád méltón zengene, / E perczben a te lantod kellene.” (Arany János emlékezete = LÉVAY 1897, 15.)

⁶⁵⁷ ARANY 1951, 292.

⁶⁵⁸ Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia VIII. közülésén, 1839. november 24-én.

meggyőzni, hanem – az életpálya erkölcsi integritását hangsúlyozva – Kölcsey kritikus szerepvállalásának morális igazolására törekszik, azaz (a tanúságtételre ösztönzött közönség egyetértésében bízva) az életmű *egészére* való hivatkozással igyekszik menteni a konfliktusos részt: „Hogy nem kajánság, hanem a legtisztább érzemények sugallák e kritikákat, azon az, ki Kölcseyt s a munkáit ismeri, bizonyára nem kételkedik”. Az igazolási eljárást a szónok egy – a „nagy emberek”-reprezentációjának kelléktárából származó – antropológiai bölcsességgel zárja: „az, ki a babért maga megérdemlé, azt másoktól nem szokta irigyelni.”⁶⁵⁹ Ugyancsak *confirmatio*ra kényszerül a szónok Kölcsey politikai tevékenységéről szólva. A szilencium megtörése ebben az esetben azért következik be, mert a szónoknak *kegyeletsértő* megnyilatkozásokkal kell szembesülnie: „E tudós körben, mely nem a politika érdekeit, hanem a tudomány igazságait keresi, a pártok zajának hallgatnia kell. De miután emberek találtattak – eléggé alávalók, – kik e nemes kebelt, miután körünkől elköltözött, rágalmazni nem pirultak; miután a pártok zaja e tisztelt sír fölött hallgatni nem akart [...]: legyen szabad felszólalni a barátnak is és elmondani sírja fölött, hogy [...] habár sírját az irigység állja is körül, s habár szemtelen hazudságokat kohol a rágalmazás: e név dicső fog maradni közöttünk, mint tenger közepett ama sziklák, melyeket a reájok csapdosó mocskos hullám csak tisztábbra mos.”⁶⁶⁰

Ennél is nehezebb a dicsszónok helyzete, ha a dicsőítendő személyhez egyáltalán nem rendelhetőek örök (azaz a történetiségből kiemelhető) érdemek, illetve ha a méltatás tárgya kevésbé ismert a hallgatóság előtt. Ilyen esetekben a *laudatio* szükségszerűen apológiává (védőbeszéddé) lényegül át, vagyis a szónoknak körülményes és fáradságos érveléssel, az életpálya hosszadalmas bemutatásával kell bizonyítania, hogy az elhunytat csakugyan megilleti a közösségi elismerés.⁶⁶¹ Az ún. kismestereket

⁶⁵⁹ EÖTVÖS J. 1902, 14.

⁶⁶⁰ EÖTVÖS J. 1902, 17. Olykor az egész emlékbeszéd „mentőbeszéddé” válhat: „oda jutottunk, hogy honunk első szobrászának, a hazájáért lángolt keblű honfinak emléke honfitársai előtt, kikért nemesen hevült, kimentésre szorult s rám azon bús kötelesség súlyosul, hogy emlékbeszédemben egyszersmind mentőbeszédet legyek nyújtani kénytelen! [...] Nem vádolok senkit, de baráti és emlékszónoki szent kötelességemnek ismerem, elhunyt hazai művészünk érdemeit és emlékét az utóvilág előtt teljesen igazolni”. (Fáy András: *Ferenczy István emlékezete* = FÁY 1860, 51–52.)

⁶⁶¹ A „szociológiai poétika” felől közelítve ez a jelenség így írható le: „Ha az értékelés valóban magából a közösség létéből fakad, akkor dogmatikusan is szentesül, mint valami olyan, ami teljesen magától értetődik, és nem képezheti vita tárgyát. Ahol viszont az alapvető értékelést kimondják, és bizonyítják, ott már kétségesse vált, leszakadt a tárgyról, megszűnt

lelkes és szorgalmas irodalmi „köz munkásokként”, a magyar tudományosság szerény, hű és buzgó „napszámosaiként” mentheti meg a szónok – ha nem is a halhatatlanságnak, de a történeti emlékezetnek. Toldy például *Irodalmi arcképei és újabb beszédei* előszavában hívja fel a figyelmet a kismesterek dicséretének fontosságára: „Nem mind nagy nevek. De ország nem csak büszke alpeszekből, hanem közép magasságu dombokból és sikokból is áll [...] Irodalmunkban nem sokan ragyogtak, de sokan munkálkodtak hasznosan: s a fénytelen de hasznos munka is ösmertetésre és hálára méltó.”⁶⁶² Ezt az elvet követve az elhunyt a közösségért végzett áldozatos munka olyan *hétköznapi hőroszaként* méltatható, aki inkább szolgál, mint fénylik; aki „terjedőleg inkább, mint mélybe hatóan” munkálkodik;⁶⁶³ akinek „megjelenése nem kápráztató, de mindig tiszteletgerjesztő”;⁶⁶⁴ akinek „becsét nem egyes művekben”, hanem „rendkívüli munkaerejében, példátlan sokoldalúságában és kimeríthetetlen munkásságában” kell keresni;⁶⁶⁵ akinek szerepe abban teljesedik ki, hogy „alapkőként”, „a tömör fal téglájaként”, a részeket összekötő „kapocsként” szolgál „nemzeti kulturánk épületében”.⁶⁶⁶ Halhatatlan alkotások hiányában dicsérhető az író rendkívüli *jelleme* („saját szellemének művei, bár hasznosak egykor s a nemzet előmenetelére hatók, el lesznek felejtve. De Fejér György *jellem* volt”⁶⁶⁷) vagy remekműnek tekintett, példás *élete* („Kis nem hagyta nagyszerű művet, mely képes emlékét az irodalom minden korain át halhatatlanná tenni: de egész élete egy nagy tett vala a nemzeti irodalom érdekében”⁶⁶⁸). Gyulai Pál – Kriza János

életszervező erőként működni, következésképp elvesztette kapcsolatát az adott közösség létfeltételeivel.” (BAHTYIN 1985, 23.)

⁶⁶² TOLDY 1856, III–IV. Hasonló (geográfia) metaforikával érvel Vadnay Károly is: „Az irodalom olyanná válik az idő folyásában, mint egy szerte ágazó hatalmas hegylánczolat. Legmagasb csúcsai a lángelmék [...] De a lánczolatnak nem csupán ily roppant magaslatokra van szüksége; kisebb hegyek és halmok lényegesen járulnak szépségéhez és változatosságához. A költők világában is, habár azokat illeti meg a legmélyebb hódolat, kiknek homloka lángelme örök fényétől ragyog: nem szabad megvonni elismerésünket, tiszteletünket ama kiváló szép tehetségektől sem, kik korunkra és néhány nemzedékre nemesen hatottak, az igazat szépen énekelve. Számot tesznek ők a fenséges hagyományok fentartásában s mintegy lépcsőként szolgálnak a legmagasabbhoz.” (Tóth Kálmán *szülőháza előtt* = VADNAY K. 1905, 291–292.)

⁶⁶³ *Schedius Lajos* = TOLDY 1856, 108.

⁶⁶⁴ NÉVY 1876, 315.

⁶⁶⁵ RÁKOSI 1881, 211.

⁶⁶⁶ KEMÉNY 1860, 59.

⁶⁶⁷ *Emlékbeszéd Fejér György felett* = TOLDY 1872, II/57.

⁶⁶⁸ *Kis János* = TOLDY 1856, 97. Lásd még például Vadnay Károly Zichy Antal-émlékbeszédét: „Elköltözött társunk nem hagyott maga után költői remeket, minőt csak lángelme hatalmas ereje alkothat; sem a tudományt elébbre vivő olyan szakmunkát, minőt csak egy célra összpontosított buvárló

emlékezetét felújítva – fel is teszi a kérdést: „nem tudom, melyik több értékű: egy sikerült költői mű-e vagy egy nemesen átélt élet?”⁶⁶⁹ Alkalmazhatja a szónok a *ki nem teljesedett tehetség* toposzát is, amely a külső körülményekre, például a kedvezőtlen korviszonyokra hivatkozva kínál mentséget a szerényebb teljesítményre: „vannak korszakok, melyeknek nehézségei ellen a legnagyobb tehetség hasztalanul küzdök, s ilyen vala az, melyben Dessewffy az irodalmi pályára lépett”.⁶⁷⁰ Kiemelheti a szónok azt is, hogy a kegyetlen végzet a jeles elhunynak nem biztosított elég életidőt; rámutathat „zaklatott életére”, „gyöngé egészségére” és „szétszórt munkásságára”, amely megakadályozta, hogy „egy pár nagyobb munkára összpontosítsa erejét”.⁶⁷¹ A szónok tehát igyekszik az elhunyt tevékenységét az adott körülmények kontextusában bemutatni és megítélni. A szónoki méltányosságnak ezt az elvét Eötvös normatív igénnyel is megfogalmazza Szalay-emlékbeszédében: „Jeles férfiak életében, főképp olyanoknál, kiket a sors a pálya közepén ragadott el, s kik oly korban éltek, midőn feladatukat kevesen fejezhették be, nemcsak a törekvéseknek eredménye érdekes, hanem maga a törekvés is.”⁶⁷² Toldy beszédeiben – Korompay H. János megállapítása szerint – ugyancsak gyakori a viszonyítás az elképzelt szerencsésebb körülményekhez: „innen a feltételes múlt jellemző használata, amely a teljesítmény nagyságát és áldozat-jellegét hangsúlyozta az életpálya egészében vagy töredék voltában”.⁶⁷³ A tettek megítélésének ez a következetes összekapcsolása a körülmények vizsgálatával egyébként gyakran készíti a szónokot terjedelmes *digressió*kra, azaz a beszéd felépítését megbontó, retorikai hatását csökkentő életrajzi és kortörténeti fejtegetésekre.

Az emlékbeszédek látványos – a XIX. század végére bekövetkező – kiüresedése és leértékelődése részben éppen arra vezethető vissza, hogy olyan írók, művészek, tudósok, közéleti személyiségek formális és tömeges méltatásává degradálódik, akiknek „szellemi arcképéhez” immár nem társítható az emlékező

elme hozhat létre; ekkép az ő szellemi értékének becsléséhez nem egy vagy két kimagasló műről vagy eredményről vehetünk igaz mértéket, hanem hosszú életének és sokféle munkásságának ritka összhangjáról. Ha művei nem példányok is, de élete példa.” (VADNAY 1905, 209.)

⁶⁶⁹ Kriza János = GYULAI 1902, I/125.

⁶⁷⁰ Dessewffy József = EÖTVÖS 1902, 52. Szemere Pál is „oly korban lépett föl az irodalomban, mikor [...] sokkal több erővel is sokkal kisebb eredményeket lehetett felmutatni mint ma” (SZÁSZ 1877, 4.); Tóth Kálmán ugyancsak „sanyarú időben szolgálta híven a múzsát” (VADNAY K. 1882, 249.). Lásd még Gyulai Pák-emlékbeszédét: GYULAI 1902, I/34 és 44.

⁶⁷¹ Csengery Antal = GYULAI 1902, I/199.

⁶⁷² EÖTVÖS 1902, 174.

⁶⁷³ KOROMPAY H. 1998, 1998.

közösség feltétlen elismerése. Egyre kevésbe esik egybe az intézményes glorifikációra *jogusultak* és az erre ténylegesen *méltóak* köre, hiszen a ceremoniális megtiszteltetés – függetlenül a felmutatott (erkölcsi és szakmai) teljesítmény rangjától – a reprezentatív testületek, például az Akadémia *minden* elhunyt tagját megilleti. Az akadémiai emlékbeszédek így egyre inkább formális *kegyeleti*, illetve szakmai érdekű *regisztrációs* aktussá válnak: elsősorban dokumentációs szerepet töltenek be, a történeti emlékezet számára rögzítik, tudatosítják azokat az érdemeket, amelyek eltérő módon és mértékben ugyan, de egyaránt hozzájárulnak a közösség boldogításához. Ahhoz tehát, hogy a századközép reprezentatív műfajának tekinthető emlékbeszéd elhomályosuló funkciója megragadható legyen, szükségesnek látszik a vizsgált (az Akadémia és Kisfaludy Társaság megbízásából készült dicsszónoklatokra korlátozott) szövegtörzset további szűkítése, mégpedig a pusztán tudományos-irodalmi kegyeletet és regisztrációt szolgáló beszédek leválasztásával. Az így megmaradt szövegek áttekintése után az a következtetés adódik, hogy az emlékbeszéd (miként műfaji pendant-járól, az emlékdáról is) a *panteonizáció műfajaként* célszerű beszélni. Innen nézve az emlékbeszéd olyan szónoklatként definiálható, amelyet a nemzetet (a nemzeti irodalmat) reprezentáló intézmény felhatalmazottjaként fellépő orátor deklamál (olvas fel) egy kommemorációs szertartás keretében, s amely a dicsőítő elokvencia konvencióit követve bocsájtja be a halhatatlanként magasztalt „nagy embert” az (imaginárius) nemzeti panteonba. A francia *éloge*-irodalom a „nagy emberek” kultuszának kimunkálásával alapozza meg a köztársasági panteonizációt, vagyis sajátos „papír-panteonként” mintegy a párizsi Panthéon előképéül szolgál. Magyarországon viszont csak panteon-tervezetek születnek (a legismertebb talán a Széchenyi-féle *Üdvlelde* koncepcióján alapuló gellérthegyi nekropolisz ideája), illetve szoborkertek, portré-galériák létesítésével, metszet- és könyvpanteonok megjelentetésével próbálják a panteonizációs igényeket kielégíteni. A nemzeti panteon hiányát a XVIII–XIX. század fordulójának – a bárdköltészeti szerephagyományt aktualizáló, „kulturális mnemotechnikaként”⁶⁷⁴ működő – költészete igyekszik pótolni. A ceremoniális dicsőítés – a XIX. század második harmadában intézményesülő – szónoki műfajai (az emlékbeszéd és az emlékdár) pedig ezt a „Dicsőség Templomaként” felépített imaginárius nemzeti dicscsarnokot bővítik tovább.

⁶⁷⁴ ASSMAN 1999, 89.

A szónok elsődleges feladata tehát az, hogy az arra érdemesek előtt szélesre tárja a panteon kapuját – ahogy ezt például Lévy teszi Széchenyi-émlékbeszédében: „S mivel úgy akarták a végzetek, hogy e haza földén csak az érző szívek hálás emlékezése legyen a Pantheon, mely nemzeti fölvirulásunk mártyrjainak, a haza nagy és hív polgárainak képét feledéstől óvja: hogyan nyitnók föl e Pantheon ajtait, midőn azt látjuk, hogy nem is a csillagok, de maga a csillagokat vezérlő nap hunyik le egünkről?”⁶⁷⁵ Az ünnepelt panteonizálásának célzatával szerveződik meg az 1859. évi Kazinczy-centenárium is.⁶⁷⁶ Lévy már a centenáriumi megemlékezést szorgalmazó cikkében felteszi a kérdést: „És nemzetünk vajjon mikép teljesíté eddig a tartozó hála kötelességeit ama jelesek iránt, kik előtte a műveltség zászlaját lobogtatták? Hol a pantheon, melyet 'nagy fiainak emelt a hálás haza'?”⁶⁷⁷ Az akadémiai ünnepségen aztán Eötvös és Toldy beszéde, főként pedig Szász Károly ódája a nemzeti panteon díszhelyére emeli Kazinczyt: „S ha a közérzés millió kövéből / Majd nagyjainknak Pantheonja épül, / Hol, a kik a szellemcsatán lerogytak, / Örök dicsőség lángjában lobognak, / – Mig ott egy kép áll, mig ott egy név ragyog, / Kazinczy él, Kazinczy élni fog!”⁶⁷⁸ (Ez a panteonizációs szándék teljessé válik ki aztán a mauzóleumnak szánt, majd múzeum-funkcióval felruházott, görög templom-imitációként felépített Kazinczy Emlékcsarnok megnyitásával.) Az sem meglepő, hogy a Kazinczy-ünnepség szervezője és oly sok panteonizációs aktus szertartásmestere, Toldy Ferenc néhány évtizeddel később mint „Szerény Walhallánk építője”⁶⁷⁹ bocsáttatik be – még életében – a nemzeti panteonba Szász Károly jubileumi ódája által: „Nagy épület mit már emeltél / Hogy szellemink benn' lakjanak; / [...] Tetőzd be nagyjaink pantheonját / S arany tollal ird rá Neved'!”;⁶⁸⁰ majd pedig – immár halála után – ugyancsak Szász dicsőszónoki közreműködésével: „örizzük meg nemes alakját [...], adjuk át e képét szent örökségként az utánunk következő nemzedéknek, mely nem ismerte őt, mint ő átadott nekünk annyiakat, kihozva a feledésből, melybe a századok által temetve voltak [...], felállítván körülöttük a nagyok és hívek pantheonát, melynek általa épített

⁶⁷⁵ LÉVAY 1860a, 17.

⁶⁷⁶ Lásd erről: KESERŰ 1994.

⁶⁷⁷ *Nemzeti hála. Emlékezés Kazinczy Ferencre* = LÉVAY 1860, 21.

⁶⁷⁸ SZÁSZ 1883, I/280. Dávidházi Péter Toldy szónoklatáról állapítja meg, hogy ezzel a beszéddel „Toldy az irodalmi Pantheon díszhelyére emeli mesterét.” (DÁVIDHÁZI 1997, 207.)

⁶⁷⁹ SZÁSZ 1883, II/349.

⁶⁸⁰ *Toldy Ferenczhez ötven éves írósága ünnepélyén* = SZÁSZ 1883, II/174–175.

csarnokai most őt is magokba fogadták, mint legújabb vendéget, de nem legutolsót a nagyok, a hívek között.”⁶⁸¹

A panteonizáció műfajainak (ön)szemléletét az a meggyőződés hatja át, hogy „az emlékezet életet ad; s ki tetteiben megemlegettetik, az halhatatlan lesz”.⁶⁸² A *jelentős* halál individuális eseménye a kollektív (nemzeti) értelemben elgondolt öröklét dimenzióját nyitja meg.⁶⁸³ Amikor a dicsszónok – az emlékező közösség nevében – kinyilvánítja az arra érdemesek halhatatlanságát, akkor nem egy üres magasztaló formulát alkalmaz. Az elmaradhatatlan gesztusnak maga a beszédceremónia, illetve a beszédnek keretet adó kommemorációs szertartás ad jelentőséget. A dicsőített személy halhatatlanságának bizonyossága szabja meg az emlékbeszéd kommunikációs irányultságát: a szónoknak nem a jeles elhunytat kell elsiratnia, hanem *emlékezetes* tetteit kell „felújítania”, mégpedig úgy, hogy előtűnjenek a közösség számára jelentőséggel bíró (elsősorban erkölcsi) tanulságok. A diadalmas példa felmutatásának igényével, a panteonizáció aktusával nem férhet össze a gyász retorikája, a szónoknak – a műfaj előírásait követve – be kell tartania a *lamentatio* tilalmának normáját. Eötvös Kölcsey-emlékbeszéde ugyan a nemzetivé emelt gyász hiperbolikus-homogenizáló képzetével indul, és hangot ad az *elégtelen életidő* argumentumával („férfi korában ragadta ki körünkből a kegyetlen végzet”) megnövelt fájdalomnak is, de csupán azért, hogy egy *consolatio*s formula segítségével mintaszerűen fordítsa át az *elmulandó* feletti siralmat a *maradandó* dicséretébe: „S miben kereshetnénk vigasztalást ily veszteség után? – Egyben: hogy a dicső nem fog eltűnni körünkből, hogy emléke fenn fog maradni nemzete nyelvében, hazája áldásai között. S van-e ennél szebb jutalom e földön?”⁶⁸⁴ A nagy halottak halhatatlanná nyilvánítását a szónok rendszerint egy *oxymoronos* formulával

⁶⁸¹ SZÁSZ 1876, 313–314.

⁶⁸² KÖLCSEY 1960, I/724.

⁶⁸³ Tompa Mihály tételszerűen mondja ki: „A nagyok bevégzett életében: a halálban nyilvánul meg a nemzet halhatatlansága. [...] Nagy szellemök, dicső munkásságok kincsei berakatnak a közös nemzeti kincstárba [...] Halálok által a nagyok újra teremtik önmagukat.” (*Mit örököl a haza nagy fiai után? Gr. Teleki József felett* = TOMPA 1867, 8.)

⁶⁸⁴ EÖTVÖS J. 1902, 3–5. Lásd még például Lévy emlékbeszédeit: „Nem lehet azért célom, meddő bánat s erőtlen keserv hangjait hallatni, midőn *Tompa Mihály* emlékezetét szándékozom megújítani ez ünnepélyes alkalommal. A művész bájos zengésű lantja elhallgatott, s összetörött; de zengeményei mindnyájunk kincseül fenmaradtak.” (LÉVAY 1869, 4.) „Nincs már többé helye az Arany János elvesztése felett való merengésnek. A keserv és bánat sűrűbb elemei a mélyre szállottak s lecsillapodtak immár. [...] büszkeségtől eltelve csügghetünk példáján, – élvezhetjük örökbecsű műveit”. (LÉVAY 1887, 25.)

végzi el (Kölcseyt a halál viszi át „azon halhatatlanok közé, kiket egykor bámult, s kiktől őt eddig nem tartá távol semmi, mint élete”⁶⁸⁵), és e rítus gyakori kelléke a *magvető*-toposz („ő eltűnhet, de nem a mag, melyet elhinta, s mely dús sarjadékokban felnő sírja fölött”⁶⁸⁶) és az *utókorra való hivatkozás* toposza („Kölcsey [...] érdemes arra, hogy a kor, melyért fáradozott, homlokára tűzze a borostyánt, melyből a jövő, bár a jelen ítéletét sokszor megváltoztatja, ez esetben nem fog letörni egy levelet sem”⁶⁸⁷). A magasztalt személy halhatatlanságának ünnepélyes deklarálása a dicsőítő költeményekből sem hiányozhat. Arany ódája is a *lamentatio* („Egy szó nyilallott a hazán keresztül, / Egy röpke szóban annyi fájdalom”⁶⁸⁸) korlátozásával, a *consolatio* oxymoronos formulájának alkalmazásával építi fel Széchenyi magasztalását: „Koszorút elő!... morzsoljuk el könyűnket: / Az istenülés percei már ezek! / Borítsa ünneplő mirtusz fejünket: / Reménnyé váljon az emlékezet. // Nem hal meg az, ki milliókra költi / Dús élte kincsét, ámbár napja múlt; / Hanem lerázván, ami benne földi, / Egy éltető eszmévé finomul [...] // Te sem haltál meg, népem nagy halottja!”⁶⁸⁹ Szász Károly Széchenyi-ódája ugyanezt az eljárást követi: a *lamentatiót* („Széchenyi meghalt! – E szót zengi vissza / A bércek orma, déltől éjszakig. / A róna omló könnyeinket iszsza, / S jajszó zokog, hol egy magyar lakik.”) a halhatatlanná nyilvánítás oxymoronos-consolatiós retorikája fegyelmezi: „De földre lelke nem száll már alá, / Mert halhatlanná tette a halál! // Nem égben csak, itt lenn is halhatatlan, / Könyv, kő, sziv, minden, örzi életét.”⁶⁹⁰

⁶⁸⁵ EÖTVÖS J. 1902, 6. Ez a *contradictio in adiecto* hatásosságával operáló alakzat – amelyet egyébként a Szvorényi-féle *Ékesszólástan* „összeállításnak” nevez (SZVORÉNYI 1870, 263.) – a legkülönbözőbb variációkban tűnik fel a dicsőítés ceremoniális műfajaiban. Lásd például Gyulai beszédeit: „Oh halhatatlan halott” (*Arany János ravatalánál* = GYULAI 1902, II/405.); „a Kisfaludy-társaságnak első halottja volt s irodalmunknak dicső halhatatlana” (*Emlékbeszéd Kölcsey Ferencz fölött* = GYULAI 1902, I/287.).

⁶⁸⁶ EÖTVÖS J. 1902, 6.

⁶⁸⁷ EÖTVÖS J. 1902, 4.

⁶⁸⁸ ARANY 1951, 289.

⁶⁸⁹ ARANY 1951, 295. Talán nem véletlen, hogy a *bánat könnyeinek elmorzsolása*-motívum Lévy Arany-ódájában is megtalálható: „És elmorzsoljuk a könyűt szemünkben, / Büszkén érezve, hogy miénk valál. / Magasztalás zeng ünneplő körünkben, / Nem nyom le bús árnyával a halál”. (*Arany János emlékezete* = LÉVAY 1897, 16.) Lásd még Lévy Kazinczy Gábor-emlékbeszédét: „elmorzsolván szemünkben a bánat könyűit, kitartó küzdelemre acéloz annak elgondolása, hogy dicsőült jeleseink, bár elköltözének, mégis velünk vannak, bár láthatatlanok, mégis sorainkban küzdenek, bár megholtak, mégis közöttünk élnek.” (LÉVAY 1869a, 222.)

⁶⁹⁰ *Széchenyi emlékezete* = SZÁSZ 1883, I/281, 287. Ez a séma ismerhető fel a *Báró Eötvös József emlékezete* című költeményében is.

Az öröklét – rendszerint az utókorral azonosított – képze, amelyre hivatkozva az emlékező közösség nem csupán vigasztalást, elégtételt, de önmegegerősítést is nyerhet, gyakran a klasszikus *exegi monumentum*-toposz⁶⁹¹ közvetítésével tűnik fel az emlékbeszédekben és -ódákban. Az erudícióként, mesterségként vagy (transzcendens) teremtfői képesség megnyilvánulásaként felfogható alkotói tevékenység ugyanis – e toposzban formulázott közbölcseesség szerint – lehetőséget ad a történetiségből való kiemelkedésre, úgymond a mulandóság legyőzésére. Lévy például Tompa méltatását alapozza a horatiusi toposzra: „*Tompa Mihály* szellemi arczképét semmi sem tükrözheti elénk hivebben, mint ama költői művek öszvesége, melyeket 'ércznél tartósabb emlékül' irodalmunkban hátra hagyott. [...] Az *ember* földi alakját és szenvedéseit eltakarta a sír s feledésbe meríti az idő; de a *költő* neve és szelleme közöttünk él s dicsőségével együtt örökre a miénk marad.”⁶⁹² Az öröklét ideája persze – ahogy ez Toldy Döbrentei-emlékbeszédéből is kiderül – hangsúlyosan *nemzeti* paradigmába helyeződik: a tisztelet koszorúja „elhúnyt társunk homlokán el nem hervad, míg a magyar hevülni fog múltja és nemzetisége mellett”.⁶⁹³ Ez egyben azt is jelenti, hogy az így nyert halhatatlanság korlátozott, illetve feltételhez van kötve. A *feltételes öröklét* formulájával él Lévy centenáriumi Kazinczy-ódája („Mig magyar szóra, magyar szív dobog, / Zengjék nevét a késő századok”⁶⁹⁴) és Szász Károly Vörösmarty-ódája is („Oh hallád-e népem, / s megérted-e mit ő tanít? / Ne visszazengd csak sziklaképen, / De vedd szivedbe hangjait. / Tovább az elporladó kőnél / Tartsd meg dalát, emlékezetét; Mert addig élsz csak míg ő él, / S pusztulsz, ha őt elfeledéd.”⁶⁹⁵). A panteonképző műfajok által hirdetett vezéreszme szerint csak az a nemzet lehet sikeres, boldog és dicső, amelynek „halhatatlanjai” vannak, „halhatatlanokkal” pedig csak az a nemzet bírhat, amely – az érdem megbecsülésével – méltóvá válik arra, hogy „érte a legjobbak fáradjanak, s bízva jövőjében éltöket

⁶⁹¹ A toposzt filológiai kutatás sokáig Horatius „*Exegi monumentum aere perennius*” kezdetű ódájának híres szöveghelyére (*Carm.*, III, 30, 1–6.) vezette vissza. Azóta bebizonyosodott, hogy az ellentétező összevetésre épülő toposz ősforrásának mégsem Horatius költeménye, hanem feltehetően egy i. e. 1200 körül keletkezett egyiptomi papirusz tekinthető. Erre a fejleményre a hazai szakirodalomban Borzsák István hívta fel a figyelmet (BORZSÁK 1964).

⁶⁹² LÉVAY 1869, 4 és 19.

⁶⁹³ TOLDY 1856, 134.

⁶⁹⁴ *Vezérhang* = LÉVAY 1860, 116. Lásd még: „Lángszellemed [...] / Él, működik, bájol szünetlenül, / Míg egy magyar szív a szépért hevül.” (Arany János emlékezete = LÉVAY 1897, 16.)

⁶⁹⁵ *Vörösmarty emlékszobra leleplezésekor* = SZÁSZ 1883, II/63.

neki szenteljék”.⁶⁹⁶ Az érdem jutalmazása és a közösség boldogulása közötti összefüggésre rámutató (Periklésztől származtatott) tétel, amely szerint „a hol az erényt legjobban jutalmazzák, ott a legjobb férfiak szolgálják az államot”,⁶⁹⁷ számtalan variációban tűnik fel az emlékbeszédekben, így például Eötvös dicsszónoklataiban: „a haza, mely valóban nagy férfiakat nevelt, később is fel fogja találni polgárai között azokat, kik a jövő vészeivel szembe szálljanak”;⁶⁹⁸ „oly nép, mely nagy halottait tisztelni tudja, sohasem nélkülöz oly polgárokat sem, kik e tiszteletre érdemesek”.⁶⁹⁹

Az emlékbeszéd és az emlékóda (mint a panteonizáció műfajai) tehát *virtus* és *gloria* között közvetítenek, a dicsőítő elokvencia szabályrendjét követve „felújítják” és áthagyományozzák a haza „nagy embereinek” emlékezetét, intézményes és ceremoniális formában fejezik ki az őket mindenkor megillető köztiszteletet, a haza háláját.⁷⁰⁰ „Így gyűl össze a nemzeti kincs – állapítja meg Kölcsey-emlékbeszédében Gyulai Pál –, melyet növelnünk és őriznünk kell s utódainkra szállítanunk.”⁷⁰¹ A szónoknak tehát legfontosabb feladatai közé tartozik, hogy – a hazafiúi erények közösségi elismerésének szertartását celebrálva – figyelmeztessen érdem és dicsőség közötti kapcsolat megszakadására, ahogy ezt Kölcsey (vádbeszéddé alakított) Kazinczy-parentációja teszi. A *nemzeti hálátlanság* képzele minden bizonnyal Kölcsey nagyhatású beszédének a hatására kapcsolódik össze Kazinczy nevével, sorsával, sőt utóéletével. Érthető tehát, hogy az 1859. évi centenáriumi megemlékezések mintegy *kései jóvátételként*, a hálás nemzet tanúságtételeként szerveződnek meg. Az akadémiai ünnepséget előkészítő Toldy szerint „az igazság és hála törvényül szabja ki e téteményt épen az akademiának, nem lévén e nemzetnek más organuma, mely által erkölcsi adóját, a nemzeti elismerést, a haza, sőt az egész mívelt világ előtt leróhassa”.⁷⁰² Így a Kazinczyt dicsőítő nagyszámú beszéd és

⁶⁹⁶ Vörösmarty Mihály = EÖTVÖS J. 1902, 73.

⁶⁹⁷ NÉGYESY 1901, 225. (Hegedüs István fordítása.)

⁶⁹⁸ Kazinczy Ferencz = EÖTVÖS J. 1902, 74.

⁶⁹⁹ *A magyar költészet és Kisfaludy Sándor hazafiságáról* = EÖTVÖS J. 1902, 245.

⁷⁰⁰ Hasonló funkciót töltenek be a közösségi emlékezet vizuális és topografikus reprezentációját szolgáló emlékjelek (emlékszobor, -oszlop, -tábla, síremlék). Ahogy Lévy fogalmaz *Garay János szobra leleplezésekor* című beszédében: „ez a nemes ércz alak [...] hirdesse némaságában is buzdítólag, nemzedékről-nemzedékre [...], hogy a hazának szentelt életet megdicsőíti a halál s emlékét megőrzi a hálás utódok.” (LÉVAY 1898, 322.)

⁷⁰¹ GYULAI 1902, I/306.

⁷⁰² Toldy: *Beszéd az akademiához Kazinczy Ferencz megdicsőítése tárgyában* = TOLDY 1872, II/172. A centenáriumi megemlékezésre mozgósító Lévy is

költemény sem kerülheti meg a közösségnek áldozott élet megbecsülésének, illetve e megbecsülés elmaradásának – morális számvetésre készítő – kérdéskörét. Gyulai kolozsvári emlékbeszéde például a dicsőített nagyszerű tettei és fájdalmasan nehéz életkörülményei között feszülő ellentmondást hangsúlyozza („félszázadnál tovább tartá vállain az irodalmat; lelkesült és küzdött, dolgozott és szenvedett, buzdított, követelt, rimánkodott, fenyegetett, hízelgett, kért, koldult, – oh nem magáért, bár vagyona pusztult, nejére és gyermekeire koldusbot várt, hanem érted, te megvetett nyelv, kigúnyolt irodalom és te hálátlan, de hála Istennek, ébredni kezdő nemzet!”⁷⁰³); Szász Károly ódája pedig a – nemzeti zarándokhelynek megálmodott – széphalmi ház, kert és sír elhagyatottságának képeivel figyelmeztet a nemzeti hálatlanságra („Járd bé a házat; érezd a hiányt: / Hogy nem tolong, ünneplő raj gyanánt / E szent emlékü ház körül a nép, / S csak a nemes, fiúi kegyelet / Viraszt hiven a szent porok felett. / – Vagy menj a kertbe, hol fehér szobort / Az özvegy állított, hajh! nem a hon; / S koszorut is csak úgy találsz azon: / Ha rá a szél egy-egy lombot sodort...”⁷⁰⁴). Toldy az akadémiai kommemorációs ceremóniákat – ahogy erről Kármán-emlékbeszédének *exordiuma* is tanúskodik – egyébként is hajlamos a „felsőbb igazságtétel” szándékának alárendelni: „Nemes tiszte a maradéknak az atyák tetteit a jövődőségnek általadni, felköltetni a feledékbe sülyedtek

a nemzet lelkiismeretére apellál: „ő, a nagyok nagyja, egy új korszak teremtetője, ki életét adta váltságul magas eszméjéért, jeltelenül s feledve nyugszik Széphalom földjében!” (*Nemzeti hála. Emlékezés Kazinczy Ferencre* = LÉVAY 1860, 24.)

⁷⁰³ GYULAI 1902, I/21.

⁷⁰⁴ SZÁSZ 1883, I/272. Kazinczy halála után a széphalmi ház és kert pusztulásnak indul. Petőfi, aki Kazinczy Gáborral 1847 júliusában keresi fel „a múzsák egykori tanyáját”, *Úti leveleiben* lehangoló állapotokról tudósít: „Ujhelytől félóránnyira éjszaka felé esik Széphalom, Kazinczy Ferenc egykori lakása. Nevét megérdemli, mert festői szépségű táj. Különben pedig szent hely, szent az öreg miatt, kinek ott van háza és sírhalma. Kötelessége volna minden emelkedettebb lekű magyarnak életében legalább egyszer odazarándokolnia, mint a mohamedánnak Mekkába. És mégis jobb, ha nem mentek oda [...] Én voltam ott, láttam a pusztulás és feledés legszívzaggatóbb, legelkeserítőbb képét”. (PETŐFI 1976, II/499.) Lásd még Petőfi *Széphalmon* című költeményét. Az 1855 szeptemberében – Tompa Mihály társaságában – Széphalomra látogató Arany is szomorúan írja Ercsey Sándornak október 19-én: „útbaejtettük Bányácskát, azaz Széphalmot, a Kazinczy Széphalmát, hol újonnan elavult, soha teljesen ki nem épült, s már rozszant – félig füstös szalmával, félig mohos zsindellyel födött, különben úri szabású házában éppen zsidó zsinagógát találtunk, de azért bementünk; három szobája volt csak kész, [...] kicsiny szobák. A kertben, melynek akácait maga ültetgette, áll szürke gránit síremléke, – sírján a zsidó pulykái legelnek. Az elhagyatottság szomorú képe az egész Széphalom: fájdalmas érzettel távoztunk onnét.” (ARANY 1982, 313–314.)

emlékezetét, s a hálát, melylyel egy részvétlenebb kor adója maradt az érdemnek, habár csak tisztelő emlegetéssel is, lefizetni. S midőn e nemét a felsőbb igazságtételnek teljesítjük, nem csak azt tesszük, mit erkölcsi érzésünk parancsol, hanem azt is, mit a köz ügy érdeke kíván”.⁷⁰⁵ Nem idegen ez a szándék a dicsszónok Gyulaitól és Eötvöstől sem. Gyulai többnyire „a szertelen dicsőítés ízléstelenségeit” elutasítva, a kegyelettel összeférhetőnek tekintett méltányos kritika nézőpontjából szolgáltat igazságot (mint például Katona-emlékbeszédében⁷⁰⁶), Eötvös viszont némileg óvatosabban jár el, hiszen ítéletmondásra, értékelő helykijelölésekre többnyire csak elegendőnek vélt történeti távlatból vállalkozik. Széchenyi-emlékbeszédében például a „közelségre” hivatkozva hárítja el – és testálja az utókorra – az ítélkezést.⁷⁰⁷

A „nagy emberek” emlékezetének ceremoniális „felújítása” túlmutat a kegyeleti kötelezettségek teljesítésén, az érdem jutalmazásának, a „felsőbb igazságtételnek” a proceduráján. A glorifikációban kiteljesedő áhítatos obszerváció szükséges, de nem elégséges feltétele a hazafiúi áldozatok méltó elismerésének. Az ünneplő közösség tagjainak – a magasztos példát követve – az ünnepelt erényeihez is fel kell emelkedniük. Toldy Teleki József felett mondott emlékbeszédében a szónok először a *jutalom* lehetőségével serkenti áldozatos munkálkodásra hallgatóságát („Dicséretes szokása az a tudományos testületeknek, Tek. Akadémia, mely szerint jeles elhunytjaik emlékezetét, érdemeiket feltüntető beszédekben ünneplik; s míg ekkép a nemes munkásságnak lefizetik a tartozott hálát, az élőket is hasonló jutalom kivívására buzdítják.”), majd azzal érvel, hogy a jeles férfiú emlékezetét csak úgy lehet méltó módon megbecsülni, „mikép ő azt mind végig kívánta: példájának követése által”.⁷⁰⁸ Az orátor gyakran – miként azt Szász Károly teszi – a jeles elhunyt „tettekre intő” üzenetével buzdítja az utódokat,⁷⁰⁹ illetve a dicsőített

⁷⁰⁵ *Kármán és Fanni emlékezete* = TOLDY 1872, II/144.

⁷⁰⁶ „a magyar írók között senkit sem illet meg méltóbban az utókor tisztelete, mint Katonát, a ki életében semminemű méltánylásban nem részesült.” (GYULAI 1902, II/379.) Gyulai dicsszónoki szerepfelfogásáról lásd *Eötvös emlékbeszédei* című kritikáját (GYULAI 1927), valamint Tverdota György és Takáts József tanulmányait (TVERDOTA 2000; TAKÁTS 2000a).

⁷⁰⁷ „Alakja nagyobb, semhogy ily közléről való arányaiban föltünjék; s a küzdelmek, melyek között élete lefolyt, s melyekben majd oldalánál, majd ellenei közt részt vettünk, újabbak, semhogy azokról mi hozunk igazságos ítéletet.” (*Gróf Széchenyi István* = EÖTVÖS J. 1902, 97.)

⁷⁰⁸ TOLDY 1872, I/348–349.

⁷⁰⁹ „És szelleme a sir körül marad, / Tettekre intvén az utódokat.” (*Báró Eötvös József emlékezete* = SZÁSZ 1883, II/181. Lásd még: „fenmarad megtisztult szellemi alakjok is, hogy intse, buzdítsa az utókort”. (LÉVAY 1891, 14.)

végakarátának teljesítésére szólítja fel hallgatóságát: „Itt alszik Ő. E kis kápolna / Adott nyugvó helyet neki, / Hol örök zöld- s repkény-befolyva / Nevét ez oszlop hirdeti. / Nem néki volt szüksége arra, / A nélkül is halhatatlan ő [...] // Nem néki, nekünk emelkedjék / Örökre intő jel gyanánt: / Hogy megtartsuk 'Végrendelet'-jét / S beteljesítsük mit kívánt: / Ha ráborúl a sir nyugalma, / A meddig fönmarad neve, / Ne kő, eszméi diadalma / Legyen – mondá – emlékjele!”⁷¹⁰ A kommemorációs ceremóniák tehát – a jeles férfiú iránti tisztelet kinyilvánítása mellett – az emlékező közösségnek a magasztos eszmék jegyében történő *mozgósítására* is lehetőséget adnak. Eötvös elsősorban a magasztalt személyben felismert patrióta- és állampolgári erények fennkölt propagátoraként gyakorol mély hatást hallgatóságára.⁷¹¹ (Ahogy Gyulai írja: a forradalomig „reményt hirdet és tettekre buzdít”, a szabadságharc után pedig „a romokra állva balzsamot csepegtet a nemzet sebeire” és „a jövőbe vetett hitet táplálja”.⁷¹²) A Kazinczy-oráció szónoka beszédét nyíltan az erkölcsi nevelés, a hazafias agitáció eszközévé teszi. Már az *exordiumban* a magasztalt példa követésére buzdít: „midőn életére visszatekintünk, a hála mellett, melylyel iránta tartozunk, keblünket ugyanazon érzés lelkesítse, mely őt vezeté; s visszatérve házi köreinkbe, ne csak dicsőségének emlékezetét, de azon erőt vigyük magunkkal, mely őt dicsővé tette.” Az *epilogusban* aztán – Toldy Teleki-orációjához hasonló módon – annak az elvárásnak ad hangot, hogy az ünneplő nemzet *tettekkel* is igazolni tartozik az ünnepelt erények iránti elkötelezettségét: „S mi az, mi a hálának, melylyel e férfiú iránt tartozunk, méltó emléke, mi ily érdemeknek méltó jutalma lehet? Csak egyet ismerek, s ez az: ha várakozásainak megfelelünk. [...] ha a nagy remény, melyért ivadékok véröket ontották, mely ezreket lelkesített, s melylyel Kazinczy sírjába szállt, beteljesült: akkor e nemzet leróttá tartozását azok iránt, kik éltöket jövőjének szentelték, s Kazinczy érdeme jutalmazva lesz. Mert ő megérdemelte a borostyánt; de az örökké zöld koszorút csak oly nemzet teheti fiának homlokára, mely arra maga is méltónak mutatta magát.”⁷¹³ A Kölcsey-parentáció híres zárata is a didaktikus szándéknak rendelődik alá, mégpedig oly módon, hogy a szónok (egy bővítő *apostrophé* keretében) a „lelkes ifjúságra” testálja a megdicsőült hazafi iránymutató szellemi hagyatékát. A szent örökség átadásának rítusa persze megköveteli az *epilogus*

⁷¹⁰ SZÁSZ 1883, II/325.

⁷¹¹ Lásd erről: FENYŐ 1990, 49–50.

⁷¹² Eötvös *emlékbeszédei* = GYULAI 1927, 253. Lásd még: GYULAI 1902, I/79; TVERDOTA 2000, 87.

⁷¹³ EÖTVÖS J. 1902, 76 és 93–94.

hatásos felékesítését, azaz a mondatpárhuzamos *amplificatió*t és a tirádákat követő lakonikus zárómondatot: „Ő értetek élt.”⁷¹⁴

A ceremoniális ékesszólás intézményesült műfajai ugyanakkor a panteonképző diskurzustól elválaszthatatlan önaffirmációs elvárásokat is hatékonyan tudják teljesíteni, azaz képesek a nemzetként elgondolt közösség (ön)reprezentációs és (ön)legitimációs igényeinek a kielégítésére, képesek az ünnepelt dicséretét, a nemzeti hála tanúsításának szokványos retorikáját az ünneplő közönség dicséretébe, az *önmagát ünneplő nemzet* identifikációs képletébe átfordítani.⁷¹⁵ A Kazinczy-centenáriumhoz köthető szövegek például látványosan igazolják ezt a megállapítást.⁷¹⁶ Már az indítványozó Lévay József határozottan jelenti ki: „a százados emlékünnepe [.] nem annyira egy személynek, mint egy diadalra jutott nagy nemzeti eszmének lenne dicsőítése.”⁷¹⁷ Az akadémiai megemlékezést előkészítő Toldy pedig szentenciózus hatásossággal fogalmazza meg a nevezetes – a század utolsó harmadában majd gyorsan frázissá koptatott – tételt: a nemzet „nagy embereiben és irodalmában magamagát becsüli meg.”⁷¹⁸ Nem meglepő tehát, hogy a jeles literátor szertartásos megdicsőítésének céljából szervezett ünneppsorozat szónokai kötelességüknek érzik az ünneplő közösség összetartozásának kinyilvánítását, a nemzeti önazonosság megerősítését. Ezt teszi az

⁷¹⁴ EÖTVÖS J. 1902, 18–19.

⁷¹⁵ Lakner Lajos az irodalmi kultuszokat vizsgálva állapítja meg: „a kultusz a legtöbb esetben nem a középpontjában álló irodalmi alak vagy munkásságának kultusza, hanem *önkultusz*, tehát valóban az identitás megerősítésére szolgáló eszköz.” (LAKNER 2000, 153.)

⁷¹⁶: Az irodalmi emlékünnepek archetípusának tekintett Kazinczy-centenáriumot az újabb szakirodalom a nemzeti közösség önünneplésének alkalmaként, az önazonosság megerősítésének aktusaként vizsgálja. Lásd például: DÁVIDHÁZI 1997, 205–206; FÁBRI 1997, 183; MARGÓCSY 2000, 115–116. A centenáriumi „identitásképző önreflexió pillanatként” való értelmezhetőségéről lásd: KULCSÁR-SZABÓ Z. 1997, 35.

⁷¹⁷ *Nemzeti hála. Emlékezés Kazinczy Ferenczre* = LÉVAY 1860, 36–37.

⁷¹⁸ *Beszéd az Akadémiához Kazinczy Ferencz megdicsőítése tárgyában* = TOLDY 1872, II/175. Lásd még Arany Széchenyi-ódájának zárlatát: „Nép, mely dicsőt, magasztot így magasztal, / Van abban hit, jog és erő!” (ARANY 1951, 295.) Ugyancsak ezt az önaffirmatív toposzt variálja például a budapesti Arany-szobor avatásakor Szász Károly: „a hálás magyar nemzet is Deáknak mausoleumot, ismét neki s Széchenyinek és Eötvösnek, Kisfaludy Károlynak és Csokonaynak, Vörösmartynak és Petőfinek szobrokat emelt [...]: megtisztelni s a jövő nemzedék előtt is tiszteltté tenni nagyjait, s megtisztelve bennök önmagát is, hogy ily nagyokat, ily jeleket szülhetett!” (SZÁSZ 1893, 339–340.); majd pedig a Petőfi-centenárium alkalmából Herczeg Ferenc: „midőn egy nép a maga nagy költőjét ünnepli, akkor tulajdonképpen önmagát ünnepli. Mert a költő [...] mint egy egész faj lelki világának képviselője áll az utókor előtt. Költészete arany tükörré lesz, amelyben a nemzet saját eszményített arcát csodálja.” (HERCZEG 1943, 103.)

Akadémia szószékéről buzdító Eötvös („Nemcsak Kazinczy érdemeinek, de egy nagy nemzeti ügy eddig kivítt diadalának megünneplésére gyűltünk össze”⁷¹⁹); és ez a szándék ismerhető fel Tompa Kazinczy-ódájának zárlatában is („Mit mondjunk: jöve hült porodhoz? / Áldás és fény nagy neveden! / S a mely nyelvén s kebelén hordoz / Áldás és fény a nemzeten!”⁷²⁰). A centenáriumi megemlékezésekről szóló beszámolók is inkább *politikai* jelentőséget tulajdonítanak az ünnepségsorozatnak.⁷²¹ A miskolci eseményeket részletesen ismertető *Kazinczy-emlény* ugyan még – „történeti jelentékenységet” emlegetve – visszafogottan fogalmaz,⁷²² a másfél évtizedes távlatból visszatekintő Gyulai Pál viszont már kizárólagosan politikai-közjogi összefüggésekbe ágyazva idézi fel Toldy-émlékbeszédében a centenáriumi ünnepségeket: „Kazinczy születésének évszázados ünnepe [...] mint a nemzeti érzés és akarat első szabadabb nyilatkozata [...] mintegy visszakövetelte az eltiport nemzetiséget és alkotmányt, s alapjában megingatta Bach németesítő rendszerét”.⁷²³ A Kazinczy panteonizációját szolgáló ünnepségsorozat *irodalmi* eredetének ez az elhomályosulása nyilván arra vezethető vissza, hogy az 1850-es évek végén a nemzeti önkifejezés és érdekérvényesítés jórészt csak a politikai intézményrendszeren kívül lehetséges. Mégis nagyfokú leegyszerűsítés lenne egy irodalmi kultuszesemény *kisajátításáról*

⁷¹⁹ EÖTVÖS J. 1902, 76.

⁷²⁰ KEMPELEN 1860, 86. Lásd még Gyulai Pál kolozsvári orációját: „egy nagy férfiú születésének százados évfordulóján a magyar irodalom és nemzeti önérték újjászületésének emlékére ünnepeljük” (GYULAI 1902, I/5); valamint Lévy József miskolci dicsszónoklatát: „nem zendül-e felénk erősebb hangon, mint valaha, azon biztató szózat, hogy a nemzet, mely elhunyt jelesei emlékére ily módon lelkesül, önmagában hordja erős zálogát a fönmaradásnak?!” (LÉVAY 1860, 148.).

⁷²¹ Az akadémiai díszünnepségről Tompa Mihálynak beszámoló Arany már 1859. november 10-én megállapítja: „A lelkesedés inkább politikai, mint irodalmi volt. A szónokokat a teremben sem hallotta mindenki, de azért, ha vivátra került a sor, hangzott az, le a lépcsőig. Benyomásom az ünnepélyről körülbelül az, mit Kazinczy Gábor így formulázott: 'a magyar most is született kortes, mint 48 előtt!'” (ARANY 1888, I/475.) A közhangulatról sokat elárul Erdélyi János november 24-én kelt levele, amelyben arról értesíti Szemere Miklóst, hogy Patakon „nem lesz semmi egyéb oratoriumi ünnepecskénél”, ugyanis professzortársai „a *nemzeti* ünnepet *szépirodalmivá*” kívánják devalválni. (ERDÉLYI 1962, II/244.)

⁷²² „Hogy Kazinczy Ferencnek, mint irodalmunk újjáteremtőjének s nemzetiségünk bajnokának, évszázados emlékűnnepet szentelt a hálás haza: tiszteletre méltó hódolatát fejezé ki ezzel általában a szellemiség érdekei iránt; de, hogy e szép alkalmat önlétezésének oly hatalmas és mindent átható nyilatkozásává s eredményeiben oly nagyszerűvé varázsolta: ez által *történeti jelentékenységet* adott a különben muló értékű eseménynek.” (LÉVAY 1860, 12.)

⁷²³ GYULAI 1902, I/106.

beszélni. A Kazinczy-ünnepségek nyelvi és nem nyelvi szertartásai éppen arra engednek következtetni, hogy nem elsősorban a társadalmi érdekellentéteket a nemzet identifikációs képletben feloldó ideológia fordítja a maga hasznára Kazinczy (és az irodalom) vélt népszerűségét, hanem inkább az irodalom különleges társadalmi státusa biztosíthat rendkívüli tekintélyt és elismerést az írók számára. A Kazinczy-centenárium tömegeseménnyé válását, rendkívüli dinamikáját, közösség szervező erejét ugyanis csak egy olyan politikai erőter biztosíthatja, amelyben az ünneplő közönség – a „fáklyavivő” tömeg – újra átélheti a nemzeti sors alakításának az élményét (illúzióját). Úgy tűnik fel, az íróünnep politikai-ideológiai *transzformációjának*, sőt *deformációjának* a hangsúlyozása arra az előfeltevésre épül, miszerint az írók kultikus tiszteletének intézményei tisztán irodalmi eredettel bírnak, és a kultuszközösség önaffirmációs-önlegitimációs igényei által vezérelt politikai-ideológiai törekvések mintegy utólag kerítik hatalmukba ezeket az intézményeket. Nagyon valószínű azonban, hogy az irodalmi kultuszképződés folyamatát (beleértve ebbe a *kezdet* nehezen megragadható mozzanatát is) alapvetően meghatározzák, *preformálják* az irodalomidegenként elgondolt elemek. Máshogy fogalmazva: az irodalminak nevezett kultuszok többnyire *nem-irodalmi* diskurzusokként vesznek részt a kulturális „értelemtárolás, -felevenítés és -közvetítés”⁷²⁴ rendszerében.

Az emlékdák és az emlékbeszédek tehát nem csupán a kommemorációs elvárásoknak tesznek eleget, nem csupán az erényes honpolgárok nevelését szolgálják, de arra is képesek, hogy a közmegegyezés alapján tisztelt (azaz a glorifikációs procedura konszenzus-igényének megfeleltethető) személyek kultuszát a nemzeti identitásképzésnek rendeljék alá. Lévay *Vezérhang* című centenáriumi Kazinczy-ódájával⁷²⁵ például látványosan szemléltethető a ceremoniális emlékezés műfajainak funkcionális összetettsége. A szónok egyrészt kegyeleti kötelezettségeit, az érdem és a dicsőség közötti közvetítéssel kapcsolatos feladatait teljesíti: „Megemlegetni hálás érzelemmel, / Száz év letűntén, a hiv bajnokot, / Ki éltét váltságul adá örömmel, / Míg nemzetének nyelvet alkotott, / Fölújítgatni bús küzdelmeit / És hült porára áldást zengeni” – mégpedig a késői jóvátétel eljárásrendjének megfelelően („Mozdúl az elfelejtett sirhalom / S a bent nyugvó magasztos árnya, / Mint egy megidvezült szent fájdalom, / Fölkél az örvendő zajára. / Kél s látja, mint buzog, röpül felé / Ónszárnyin a késő elismerés, / Mint lesz babérrá fűrtin a tövis / S üdvösségévé a mult szenvedés”).

⁷²⁴ ASSMANN 1999, 89

⁷²⁵ LÉVAY 1860, 110–116.

Másrészt a magasztalt személyhez rendelt (perszonifikált) vezéreszmét alakítja intő tanulsággá, mozgósító üzenetté: „A fölgylt láng emlékünnepre ég, / Fényt hintegetve a bölcső körül / Mely, bár rég hamv-vederré változék, / Késő időknék szolgál tűkörül”. Harmadrészt az emlékező közösség önreprezentációs igényeit kívánja kielégíteni: „Zengjünk öröm-dalt, hogy miénk vala / S dicsőségünk magasb lőn általa”.⁷²⁶ E meglehetősen zártnak mutakozó rendszerben a nemzet léte szorosan összefügg a jeles hazafiúi tettek intézményes elismerésével, a jelentéssel való felruházásként (szemiotizálásként) értelmezhető megemlékezési szertartásokkal. A *virtus gloriára* váltása viszont elképzelhetetlen a nemzetet konstituáló közösségi emlékezet folyamatos és időben távlatos hagyományozhatósága nélkül. Dicsőítendő *erény*, közösségi *emlékezet* és emelkedő *nemzet* így egymást feltételező fogalmakként jelennek meg a „nagy emberek” panteonizációját szolgáló műfajok reprezentáns darabjaiban. Az emlékdák és emlékbeszédek tehát felépítenek egy nemzeti panteont. A nemzet „szentjeinek” ez az (imaginárius) temploma egyfelől az *intézményesült nemzeti emlékezet*, másfelől az *önmagát ünneplő nemzet* monumentumaként jelenik meg. A dicsszónok pedig e panteon szertartásmestereként látja el laudációs és reprezentációs feladatát.

⁷²⁶ Egy Lévy-féle variáns: „e megemlékezésben bizonyos fentartó erő rejlik. Mert míg az élő nemzedék ekként őrzí kegyelettel azon hív elődök képét, kik utolsó lehelletőig a hazának szentelvén magokat, utmutató és lelkesítő például szolgálnak a honszeretetre: addig nem vesztheti el biztosítékát és reményét a nemzet jövőndője.” (LÉVAY 1870, 3.) Kommemoráció, didaxis és identitásképzés összjátékához lásd még Lévy *Szemere Bertalan szobránál* című ódáját: „Dicsőség hát tölünk az ő nevének!... / Dicsőségünk öregbül általa, / Magasztalja hírét zöngelmes ének, / Ne rejtse azt felejtés fátyola. / Koszorúját, ha késve is, a hála / Áldó kézzel helyezze oszlopára, / Hogy a ki látja majd virágait, / A hont szeretni megtanulja itt.” (LÉVAY 1909, 194.)

Rövidítésjegyzék

- ALPÁR-KOTÁL 1926:** *A Szent Gellérthegyen építendő Magyar Kálvária*, tervezők ALPÁR Ignác, KOTÁL Henrik, Bp., 1926.
- ANGYALOSI 1998:** ANGYALOSI Gergely, *A sólyom szövegszerűsége. Egy klasszikus műfaji elnevezés hányattatásai a századvégen*, Alföld, 1998/2.
- ÁNYOS 1984:** ÁNYOS Pál *Válogatott művei*, szerk. LŐKÖS István, Bp., 1984.
- ARANY 1888:** ARANY János *Levelezése író-barátaival*, I–II, kiad. RÁTH Mór, Bp., 1888–1889.
- ARANY 1951:** ARANY János, *Kisebb költemények*, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., 1951 (A. J. Összes Művei, 1).
- ARANY 1982:** *Arany János leveleskönyve*, szerk. SÁFRÁNY Györgyi, Bp., 1982.
- ARANY 1998:** ARANY János, *Tanulmányok és kritikák*, kiad. S. VARGA Pál, Debrecen, 1998 (Csokonai Könyvtár. Források, 4).
- ARANY 2004:** ARANY János *Levelezése (1857–1861)*, kiad. KOROMPAY H. János, Bp., 2004 (A. J. Összes Művei, 17).
- ARISZTOTELÉSZ 1982:** ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford. ADAMIK Tamás, Bp., 1982.
- ASSMANN 1999:** Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., 1999.
- BABITS 1918:** BABITS Mihály, *Lévay, Nyugat*, 1918/II, 163–164.
- BAHTYIN 1985:** Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A szó az életben és a költészetben (A szociológiai poétika alapkérdései)* = M. M. B., *A szó az életben és a költészetben*, ford. KÖNCZÖL Csaba, Bp., 1985.
- BAHTYIN 1986:** Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A beszéd műfajai*, ford. KÖNCZÖL Csaba = M. M. B., *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*, Bp., 1986.
- BAJZA-TOLDY 1969:** *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*, Bp., 1969 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 9).
- BALOGH 1823:** BALOGH Sámuel, *Az Ékesszólásnak ismertetésére 's felvilágosítására szolgáló némelly Jegyzetek*, Tudományos Gyűjtemény, 1823/VIII.
- BÁN A. 1904:** BÁN Aladár, *Virág Benedek élete és költészete*, Pozsony–Bp., 1904.
- BÁN I. 1971:** BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971.
- BARÓTI SZABÓ 1789:** BARÓTI SZABÓ Dávid *Költeményes munkái*, I–III, Kassán, 1789.
- BARTA 1935:** BARTA János, *Berzsenyi, Válasz*, 1935, 109–120.
- BARTA 1987:** BARTA János, *Arany János Széchenyi-ódája* = B. J., *A pálya végén*, Bp., 1987.
- BARTHES 1997:** Roland BARTHES, *A régi retorika (Emlékeztető)*, ford. SZIGETI Csaba = *Az irodalom elméletei*, III, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1997.
- BARTLETT 1985:** Frederic BARTLETT, *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*, ford. PLÉH Csaba, Bp., 1985.
- BATSÁNYI 1953:** BATSÁNYI János, *Versek*, kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., 1953 (B. J. Összes Művei, 1).
- BATSÁNYI 1960:** BATSÁNYI János, *Prózai művek*, I, kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., 1960 (B. J. Összes Művei, 2).
- BATSÁNYI 1961:** BATSÁNYI János, *Prózai művek*, II, kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., 1961 (B. J. Összes Művei, 3).
- BÉCSY 2001:** BÉCSY Ágnes, *Berzsenyi Dániel*, Bp., 2001 (Klasszikusaink).
- BÉLAY 1881:** BÉLAY Jenő, *Virág Benedek irodalmi munkássága*, Figyelő, 1881/IX.

- BELTING 2000:** Hans BELTING, *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*, ford. SCHULCZ Katalin, SAJÓ Tamás, Bp., 2000.
- BENE 1999:** BENE Sándor, *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, 1999 (Csokonai Könyvtár, 19).
- BENE 2001:** BENE Sándor, *A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai esztétikában – A kora újkori modell*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001/3–4.
- BENEDEK 1970:** BENEDEK Marcell, *Arany János*, Bp., 1970 (Nagy Magyar Írók).
- BENETT–ROYLE 1999:** Andrew BENETT – Nicholas ROYLE, *An Introduction to Literature, Criticism and Theory*, Prentice Hall, 1999².
- BEÖTHY 1891:** *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*, I–II, Bp., 1891.
- BEÖTHY 1912:** BEÖTHY Zsolt, *Ferenczy István emlékezete* = FERENCZY 1912.
- BEÖTHY 1923:** BEÖTHY Zsolt, *Romemlékek. Tanulmányok, beszédek, cikkek*, I–II, Bp., 1923.
- BERZSENYI 1979:** BERZSENYI Dániel *Költői művei*, kiad. MERÉNYI Oszkár, Bp., 1979 (B. D. Összes Művei, 1).
- BERZSENYI–KIS 1985:** BERZSENYI Dániel *Művei*. KIS János *Emlékezései*, Bp., 1985 (Magyar Remekírók).
- BERZSENYI 1998:** BERZSENYI Dániel, *Versek*, kiad. ONDER Csaba, Bp., 1998 (Matúra Klasszikusok, 26).
- BÍRÓ 1998:** BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1998³.
- BITNITZ 1827:** BITNITZ Lajos, *A magyar nyelvbeli előadás tudománya*, Pest, 1827.
- BITSKEY 1999:** BITSKEY István, *A vitészség eszményének változatai a régi magyar irodalomban* = B. I., *Virtus és religió (Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről)*, Miskolc, 1999.
- BITSKEY 2003:** *Retorikák a barokk irodalomból*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, 2003 (Csokonai Könyvtár. Források, 10).
- BLAIR 1838:** BLAIR Hugo' *Rhetorikai és aesthetikai leczkéi*, I–II, ford. KIS János, Buda, 1838.
- BOD 1982:** BOD Péter, *Magyar Athenas*, kiad. TORDAI István, Bp., 1982.
- BONNET 1986:** Jean-Claude BONNET, *Les morts illustres. Oraison funèbre, éloge académique, nécrologie* = *Les lieux de mémoire*, 2 (*La Nation*), I–III, ed. Pierre NORA, Paris, 1986.
- BONNET 1998:** Jean-Claude BONNET, *Naissance du Panthéon. Essai sur le culte des grands hommes*, Fayard, 1998.
- BORZSÁK 1964:** BORZSÁK István, *Exegi monumentum aere perennius*, Antik Tanulmányok, 1964, XI, 1–2.
- BOURDIEU 1978:** Pierre BOURDIEU, *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*, ford. ÁDÁM Péter, FERGE Zsuzsa, LÉDERER Pál, Bp., 1978.
- BOURDIEU 2002:** Pierre BOURDIEU, *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*, ford. BERKOVITS Balázs, Bp., 2002.
- BRAUN 1995:** BRAUN Róbert, *Holocaust, elbeszélés, történelem*, Bp., 1995.
- BRETTER–DEÁK 1995:** *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, szerk. BRETTER Zoltán, DEÁK Ágnes, Pécs, 1995.
- BROWN 1993:** Peter BROWN, *A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*, ford. SÁGHY Marianne, Bp., 1993.
- BURGESS 1902:** Theodore Chalon BURGESS, *Epideictic Literature* = *Studies in Classical Philology*, University of Chicago, III, 1902.
- CANDAU 1996:** Joël CANDAU, *Anthropologie de le mémoire*, Paris, 1996.
- CARR 1999:** David CARR, *A történelem realitása*, ford. V. HORVÁTH Károly = THOMKA 1999.
- CIFKA 1978:** CIFKA Péter, *A pályakezdő Ferenczy István = Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. ZÁDOR Anna, SZABOLCSI Hedvig, Bp., 1978.

- CIFKA 1989:** CIFKA Péter, *Egy emlékszó a reformkorban*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXVII (1989).
- CIFKA 1991:** CIFKA Péter, *Virág Benedek emlékműve*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1991/5–6.
- CONNERTON 1997:** Paul CONNERTON, *Megemlékezési szertartások*, ford. NAGY László = *Politikai antropológia*, szerk. ZENTAI Violetta, Bp., 1997.
- CORNIFICIUS 1987:** CORNIFICIUS, A C. *Herenniusnak ajánlott rétorika*, ford. ADAMIK Tamás, Bp., 1987.
- CSÁSZÁR 1912:** CSÁSZÁR Elemér, *Katona Lajos emlékezete*, Emlékbeszéd, XV, 12. sz. (1912).
- Cserey 1815:** Nagy-Ajtai Cserey Farkas Erdélyi Udvari Tanácsos és Referendárius *Élete*, Erdélyi Múzeum, 1815, Negyedik Füzet.
- CSETRI 1986:** CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., 1986.
- CSOKONAI 1960:** *Csokonai emlékek*, kiad. VARGHA Balázs, Bp., 1960 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 1).
- CSOKONAI 1975:** CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, I (1785–1790), kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1975 (CS. V. M. Összes Művei).
- CSOKONAI 1978:** CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek*, I, kiad. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Bp., 1978 (CS. V. M. Összes Művei).
- CSOKONAI 1988:** CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, II (1791–1793), kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1988 (CS. V. M. Összes Művei).
- CSOKONAI 1992:** CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, III (1794–1796), kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1992 (CS. V. M. Összes Művei).
- CSOKONAI 1994:** CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, IV (1797–1799), kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1994 (CS. V. M. Összes Művei).
- CSOKONAI 1999:** CSOKONAI VITÉZ Mihály *Levelezése*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., 1999 (CS. V. M. Összes Művei).
- CSOKONAI 2002:** CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, V (1800–1805), kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 2002 (CS. V. M. Összes Művei).
- CSOKONAI 2002a:** CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Tanulmányok*, kiad. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., 2002 (CS. V. M. Összes Művei).
- CSORBA CS. 1977:** E. CSORBA Csilla, *Ady száz arca. Fényképfonográfia = Tegnapi és holnapok árján. Tanulmányok Adyról*, szerk. LÁNG József, Bp., 1977.
- CSORBA CS. 1999:** E. CSORBA Csilla, *A halhatatlanság susogásai. A Petőfi-illusztrációk történetéből*, Magyar Napló, 1999/7.
- DÁVIDHÁZI 1989:** DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülöttje” A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza, Bp., 1989.
- DÁVIDHÁZI 1997:** DÁVIDHÁZI Péter, „Iszonyodnám enmagam előtt”. Egy írói Oidipusz-komplexum drámája = KALLA 1997.
- DÁVIDHÁZI 1998:** DÁVIDHÁZI Péter, *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., 1998.
- DÁVIDHÁZI 2000:** DÁVIDHÁZI Péter, *Eredetmonda monográfiában elbeszélve. Narratív identitásképzés és kánonformálás Toldy Kazinczy-könyvében* = TAKÁTS 2000.
- DÁVIDHÁZI 2000a:** DÁVIDHÁZI Péter, *Irodalomtörténet és ünnepi beszéd* = KALLA 2000.
- DÁVIDHÁZI 2001:** DÁVIDHÁZI Péter, „Édes eleink” útja „ditső Honnyunk” „boldog földjére”. A nemzetképviselő költői nyelve Virág Benedek és Horváth István történetírásában = A XIX. század vonzásában. Tanulmányok T. Erdélyi Ilona tiszteletére, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 3).

- DÁVIDHÁZI 2002:** DÁVIDHÁZI Péter, „Sina ira et studio”. Toldy Ferenc és a *tacitusi eszmény meghonosítása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2002/1–2.
- DÁVIDHÁZI 2003:** DÁVIDHÁZI Péter, *Epika és történetírás közös forrásvidékén. Toldy Ferenc és a hazai annales-hagyomány = A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*, szerk. RÁKAI Orsolya, Z. KOVÁCS Zoltán, Bp.–Szeged, 2003 (deKON-KÖNYVEK, 27).
- DEBRECZENI 1994:** DEBRECZENI Attila, *Batsányi János (1763–1845) = BATSÁNYI János Összes költeményei*, szerk. DEBRECZENI Attila, Bp., 1994² (Felfedezett Klasszikusok, 1).
- DEBRECZENI 1998:** DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője (A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)*, Debrecen, 1998³ (Csokonai Könyvtár, 1).
- DEBRECZENI 2000:** DEBRECZENI Attila: „Fenség” és „Grácia”. *Ízléstörekvések a 18. század végének magyar irodalmában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2000/3–4.
- DEBRECZENI 2001:** DEBRECZENI Attila: „Tudós hazafiság” (Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában), Irodalomtörténet, 2001/4.
- DEBRECZENI 2001a:** DEBRECZENI Attila: *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001/5–6.
- DERRIDA 1997:** Jacques DERRIDA, *Mnémoszüné*, ford. NÉMETH Helga, FOGARASI György, Pompeji, 1997/2–3.
- Dítséreték 1791:** *Az Akadémiában Szokásban lévő Dítséretekről. Eloges des Académiciens, de l'Académie des Sciences, par M. de Fouchy. Paris 1761.*, Mindenés Gyűjtemény, 1791, V-dik Negyed.
- DÖBRENTEI 1814:** DÖBRENTEI Gábor, *Barcsay Ábrahám*, Erdélyi Muzéum, 1814, Első Füzet.
- DÖBRENTEI 1815:** DÖBRENTEI Gábor, *Gróf Batthyáni Ignácz*, Erdélyi Muzéum, 1815, Második Füzet.
- DÖBRENTEI 1815a:** DÖBRENTEI Gábor, *Észre-vételek az életírás teoriájáról*, Erdélyi Muzéum, 1815, Harmadik Füzet.
- DÖBRENTEI 1816:** DÖBRENTEI Gábor, *A 'Francia Nyelv' kimivelése' története, 's Prozaikusai Munkájának meg-vizsgálása*, Erdélyi Muzéum, 1816, Ötödik Füzet.
- DÖBRENTEI 1817:** DÖBRENTEI Gábor, *Thomas élete 's Munkái*, Erdélyi Muzéum, 1817, Hatodik Füzet.
- DÖBRENTEI 1817:** DÖBRENTEI Gábor, *A 'wesztműnszteri apáturság temploma, 's néhány benne lévő emlékkövek, Londonban*, Erdélyi Muzéum, 1817, Kilencedik Füzet.
- DÖBRENTEI 1818:** DÖBRENTEI Gábor, *Gróf Teleki József*, Erdélyi Muzéum, 1818, Tizedik 's Utolsó Füzet.
- ECKHARDT 2001:** ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, kiad. SOÓS István, Bp., 2001 (Kisebbségkutatás Könyvek).
- EGYED 1998:** EGYED Emese, *Kard és penna. Magyar írók dilemmái a felvilágosodás idején* = E. E., *Kard és penna*, Bp., 1998.
- ELIADE 1987:** Mircea ELIADE, *A szent és a profán*, Bp., 1987.
- ELIOT 1981:** T. S. ELIOT, *Káosz a rendben. Irodalmi esszék*, szerk. EGRI Péter, Bp., 1981.
- EÖTVÖS J. 1902:** EÖTVÖS József, *Emlék- és ünnepi beszédek (Beszédek, I)*, Bp., 1902 (Báró E. J. Összes Munkái, 8).
- ERDÉLYI 1962:** ERDÉLYI János *Levelezése, I–II*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1962.
- ERDÉLYI 1985:** ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1985.
- ERDÉLYI 1986:** ERDÉLYI János *Válogatott művei*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1986 (Magyar Remekírók).

- FÁBRI 1997:** FÁBRI Anna, „Sohase volt ily compact egyetértés” A Kazinczy-ünnep – 1859 = KALLA 1997.
- FALUDI 1786:** FALUDI Ferentz’ *Költeményes maradványi*, I–II, kiad. RÉVAI Miklós, Győr, 1786.
- FARNELL 1921:** Lewis R. FARNELL, *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality*, Oxford, 1921.
- FÁY 1860:** FÁY András, *Ferenczy István emlékezete*, Budapesti Szemle, 1860, 9. k., XXVIII–XXIX. f.
- FEJÉR 1823:** Y [FEJÉR György], *Rájniz József’ Emlékezete*, Tudományos Gyűjtemény, 1823/IX.
- FEJÉR 1824:** Y [FEJÉR György], *Brassói Miller Ferdinánd Jakab’ emlékezete*, Tudományos Gyűjtemény, 1824/VII.
- FEJŐS 1959:** FEJŐS Imre, *A Magyar Történelmi Képcsarnok 75 éve (1884–1959)*, Művészettörténeti Értesítő, 1959/4.
- Felszólítás 1839:** *Felszólítás a’ honi szobrászat’ ügyében*, Athenaeum, 1839, II.
- Felszólítás 1846:** *Felszólítás egy nemzeti szoborcsarnok alapítása ügyében*, Életképek, 1846. júl. 11.
- FENYŐ 1990:** FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés 1830–1842*, Bp., 1990 (Irodalomtudomány és Kritika).
- FERENCZI 1988:** FERENCZI László, *A remény zuhatagja (A felvilágosodás változatai)*, Bp., 1988.
- FERENCZY 1840:** FERENCZY István, *Tőlem is egy szó sok szóra*, Athenaeum, 1840/II.
- FERENCZY 1912:** *Ferenczy István levelei*, kiad. Wallentínyi Dezső, Rimaszombat, 1912.
- FOUCAULT 1991:** Michel FOUCAULT, *A diskurzus rendje*, ford. TÖRÖK Gábor, Holmi, 1991/7.
- FRIED 1975:** FRIED István, *A romantikus óda kifejlődése Vörösmarty költészetében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1975/5–6.
- FRIED 1996:** FRIED István, *Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely–Szeged, 1996.
- FRYE 1997:** Northrop FRYE, *Az Ige hatalma*, ford. PÁSZTOR Péter, Bp., 1997.
- GÁBOR 1983:** GÁBOR Eszter: *Az ezredéves emlék. Schickedanz Albert millenniumi emlékmű koncepciójának kialakulása*, Művészettörténeti Értesítő, 1983/4.
- GADAMER 1984:** Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., 1984.
- GELLNER 1995:** Ernest GELLNER, *A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája*, ford. SZANYI Imre = BRETTER– DEÁK 1995
- GENETTE 1996:** Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, ford. BURJÁN Mónika, Helikon, 1996/1–2.
- GOSZTONYI 1997:** GOSZTONYI Ferenc, *Kisfaludy Károly 19. századi irodalmi kultuszáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1997/3–4.
- GREENBLATT 1996:** Stephen GREENBLATT, *A társadalmi energia áramlása*, ford. BOCSOR Péter = *Testes könyv*, I, szerk. KIS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor s. k., ODORICS Ferenc, Szeged, 1996.
- GREENBLATT 1998:** Stephen GREENBLATT, *A kultúra poétikája*, ford. BERNÁTH András, Helikon, 1998/1–2.
- GREGUSS 1876:** GREGUSS Ágost, *Toldy Ferencz emlékezete*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai, új folyam, XI (1876).
- GUZMICS 1836:** GUZMICS Izidor, *Jultalmazások és ditsőítések*, Tudományos Gyűjtemény, 1836/V.
- GYÁNI 1998:** GYÁNI Gábor, *Fin de siècle-történetírás*, Magyar Tudomány, 1998/6.
- GYÁNI 1999:** GYÁNI Gábor, *Kollektív emlékezet és nemzeti identitás*, 2000, 1999/3.

- GYAPAY 2001:** GYAPAY László, „A’ tisztább ízlésnek regulájival” Kölcsey kritikai pályakezdése, Bp., 2001 (Klasszikusok, 1).
- GYULAI 1902:** GYULAI Pál, *Emlékbeszédek*, I–II, Bp., 1902².
- GYULAI 1927:** GYULAI Pál *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904*, kiad. HORVÁTH János, Bp., 1927.
- HAJDU 1946:** HAJDU Béla, *Ahol Shakespeare született, szeretett, s ahová visszatért örök pihenőre*, Tarka Füzet, 1946. okt.
- HALÁSZ 1938:** HALÁSZ Gábor, *Kazinczy emlékezete* = H. G., *Az értelem keresése*, Bp., 1938.
- HALBWACHS 1950:** Maurice HALBWACHS, *Collective Memory*, New York, 1950.
- HALBWACHS 1992:** Maurice HALBWACHS, *On Collective Memory*, Chicago, 1992.
- HALBWACHS 1971:** Maurice HALBWACHS, *Az emlékezet társadalmi keretei*, ford. LAKATOS Mária = *A francia szociológia*, szerk. FERGE Zsuzsa, Bp., 1971.
- HALBWACHS 2000:** Maurice HALBWACHS, *A Szentföld legendás topográfiája*, ford. LÓRÁNT Zsuzsa, Magyar Lettre Internationale, 2000. nyár.
- HALLER 1814:** HALLER Gábor, *Barcsay Ábrahám’ Emlékezete*, ford. KAZINCZY Ferenc, Erdélyi Muzéum, 1814, Első Füzet.
- HÁSZ-FEHÉR 2000:** HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A keszthelyi Helikon-ünnepség a XIX. század elején* = KALLA 2000.
- HÁSZ-FEHÉR 2000a:** HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében (Fáy András irodalomtörténeti helye)*, Debrecen, 2000 (Csokonai Könyvtár, 21).
- HÁSZ-FEHÉR 2003:** HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Tanulmányfejek. Kazinczy Dayka-portréjának és Berzsenyi kanonizációjának párhuzamai* = *Klasszikus – magyar – irodalom – történet. Tanulmányok*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, 2003 (Tiszatáj Könyvek).
- HERCZEG 1943:** HERCZEG Ferenc, *A százéves Petőfi* = H. F. *Művei*, X, Bp., 1943.
- HOFER 1994:** HOFER Tamás, *Kiállíthatók-e a magyar „emlékezet helyei”?*, BUKSZ, 1994. tél.
- HOFFMAN 1923:** HOFFMAN Edith, *Barabás Miklós*, Bp., 1923 (Művészeti Pantheon).
- HOFMAN 1987:** Werner HOFMAN, *A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék*, ford. HAVAS Lujza, Bp., 1987.
- HONOUR 1991:** Hugh HONOUR, *Klasszicizmus*, ford. VÁRADY Szabolcs, Bp., 1991.
- HORATIUS 1961:** Quinti HORATI FLACCI / Quintus HORATIUS FLACCUS *Opera omnia / Összes versei*, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, Bp., 1961 (Kétnyelvű Klasszikusok).
- HORATIUS 1997:** *Horatius költeményei. Ódák és epodoszok*, ford. CSENGERY János, szerk. BÁLINT István János, Bp., 1997.
- HORVÁT 1830:** HORVÁT István, *Kihalt Tudós*, Tudományos Gyűjtemény, 1830, I.
- HORVÁT 1967:** *Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója*, szerk. TEMESI Alfréd, SZAUDER Józsefné, Bp., 1967.
- HORVÁT-FERENCZY 1990:** *Horvát István és Ferenczy Sándor levelezése*, kiad. SOÓS István, Bp., 1990 (Commercia Litteraria Eruditorum Hungariae – Magyarországi Tudósok Levelezése, 2).
- HORVÁTH 1816:** HORVÁTH János, *Az Ékes szóllás a’ Koporsóknál*, Veszprém, 1816.
- HORVÁTH J. 1997:** HORVÁTH János, *Tanulmányok*, I–II, Debrecen, 1997 (Csokonai Könyvtár, 12).
- K. HORVÁTH 1999:** K. HORVÁTH Zsolt, *Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe*, Aetas, 1999/3.

K. HORVÁTH 2000: K. HORVÁTH Zsolt, *Naplók és memoárok mint „lehetséges történelmek” (Az 1848–49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái)*, Alföld, 2000/5.

HÓGYE 1992: Kazinczy Ferenc *metszetgyűjteménye Zemplén levéltárában*, I–II, kiad. HÓGYE István, Sátoraljaújhely, 1992.

JÁSZBERÉNYI 2003: JÁSZBERÉNYI József, „A Sz: Sophia Templomában látom én felszentelve NAGYSÁDAT” A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség, Bp., 2003 (Irodalomtörténeti Füzetek, 153).

Jeles el-mondásról 1822: A' Beszédnek díszes Hangjáról, vagy Jeles el-mondásról, Tudományos Gyűjtemény, 1822/VI.

JULOW 1973: JULOW Viktor, *A barokk Csokonai stílus-szintézisében*, ItK, 1973/6.

KABDEBŐ 1968: KABDEBŐ Lóránt, *Dayka Gábor költői pályája*, Miskolc, 1968 (Borsod-Miskolci Irodalomtörténeti Füzetek, 6).

KALLA 1994: *Tények és legendák, tárgyak és ereklék*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., 1994 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 1).

KALLA 1997: *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., 1997 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 7).

KALLA 2000: *Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., 2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 9).

KÁNTOR 2004: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*, szerk. KÁNTOR Zoltán, Bp., 2004 (Rejtjel Politológia Könyvek, 21).

KARACS 1880: KARACS Teréz, *Virág Benedekről (Emlékeim)*, Fővárosi Lapok, 1880/1.

KARDOS 1943: KARDOS Albert, *Csokonai ószövetségi látomása*, Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve, 1943.

KÁROSY 1938: KÁROSY Pál, *A Kerepesi-úti temető nagy halottai*, Bp., 1938.

KATONA 1998: KATONA Béla, *Bessenyei legendák nyomában* = K. B., *Táj és irodalom. Az irodalom Szabolcs-Szatmárban, Szabolcs-Szatmárban az irodalomban*, Nyíregyháza, 1998.

KAZINCZY 1813: KAZINCZY Ferenc, *Dayka' élete* = *Újhelyi Dayka Gábor' versei*, kiad. K. F., Pesten, 1813.

KAZINCZY 1815: KAZINCZY Ferenc, *Báró Orczy Lőrincz emléke*, Erdélyi Múzeum, 1815, Harmadik Füzet.

KAZINCZY 1884: KAZINCZY Ferenc, *Magyar Pantheon. Életképek és életrajzi jegyzetek*, kiad. ABAFI Lajos, Bp., [1884] (Kazinczy Ferenc Munkái, 5).

KAZINCZY 1979: KAZINCZY Ferenc *Művei*, I (Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok), szerk. SZAUDER Mária, Bp., 1979 (Magyar Remekírók).

KAZINCZY 1987: KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1987.

KAZINCZY 1995: *Kazinczy Ferenc utazásai*, kiad. BUSA Margit, Bp.–Miskolc, 1995 (Litteraria Hungarica).

KAZINCZY 1998: KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, kiad. GERGYE László, Bp., 1998 (Régi Magyar Költők Tára. XVIII. Század, 2).

KazLev: *Kazinczy Ferenc levelezése*, I–XXI, kiad. VÁCZY János, Bp., 1890–1911; XXII, kiad. HARSÁNYI István, Bp., 1927 (Kazinczy Ferenc Összes Művei).

KECSKEMÉTI 1998: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998 (Historia Litteraria, 5).

KÉKY 1936: KÉKY Lajos, *A Kisfaludy-Társaság története (1836–1936)* = *A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936)*, szerk. KÉKY Lajos, Bp., 1936.

KELETI 1890: KELETI Károly, *Hunfalvy János emlékezete*, Budapesti Szemle, 1890, 61. k., 158. sz.

KEMÉNY 1860: KEMÉNY Zsigmond, *Emlékbeszéd idősb. Szász Károly fölött*, Budapesti Szemle, 1860, 8. k. XXIV–XXV. f.

- KEMPELEN 1860:** *Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben*, szerk. KEMPELEN Győző, Szeged, 1860.
- Képesterem 1891:** *A M. Tud. Akadémia Képesterme*, Akadémiai Értesítő, 1891, II. k., 1. f.
- KERÉNYI-TAMÁS 1980:** *Szöveggyűjtemény a forradalom és szabadságharc korának irodalmából*, I–II, szerk. KERÉNYI Ferenc, TAMÁS Anna, Bp., 1980.
- KERÉNYI F. 1994:** KERÉNYI Ferenc, *Önkultusz vagy önigazolás? Déryné Naplója mint kultusztörténeti forrás* = KALLA 1994.
- KERÉNYI K. 1977:** KERÉNYI Károly, *Görög mitológia*, Bp., 1977.
- KERÉNYI K. 1984:** KERÉNYI Károly, *Az antik költő* = K. K., *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918–1943*, Bp., 1984.
- KERESZTURY 1981:** KERESZTURY Dezső, *A magyar irodalom képeskönyve*, Bp., 1981².
- KESERŰ 1989:** KESERŰ Katalin, *Nemzeti gondolat a 19. század magyar építészetében. Az egyetemestől a regionális stílusig* = *Sub minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*, Bp., 1989.
- KESERŰ 1994:** KESERŰ Katalin, *A kultusz köztes helye. Kazinczy magyarországi kultusza* = KALLA 1994.
- KIBÉDI VARGA 1983:** KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok: Gyöngyösi István költői világa, Irodalomtörténet*, 1983/3.
- KIBÉDI VARGA 1998:** KIBÉDI VARGA Áron, *Szavak, világok*, Pécs, 1998.
- KIRÁLY 1995:** KIRÁLY Erzsébet, *„Laudatio artis”. 19. századi képzőművészetünk dicséretének egykorú emlékei* = SINKÓ 1995.
- KISBÁN 1937:** KISBÁN Emil, *Virág Benedek (1754–1830)*, Bp., 1937.
- KISFALUDY K. 1983:** KISFALUDY Károly *Válogatott művei*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Bp., 1983 (Magyar Remekírók).
- KISFALUDY S. 1893:** KISFALUDY Sándor *Minden munkái*, I–VIII, kiad. ANGYAL Dávid, Bp., 1893⁴.
- KISS E. 1996:** KISS Endre, *Tizenkilencedik századi nemzetkonceptiók tipológiája* = *Magyarságkutatás 1995–96*, szerk. DIÓSZEGI László, Bp., 1996.
- KLANICZAY G. 2000:** KLANICZAY Gábor, *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*, Bp., 2000.
- KLANICZAY T. 1982:** *A magyar irodalom története*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982.
- KLANICZAY T. 1985:** KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században* = K. T., *Pallas magyar ivadéka*, Bp., 1985.
- KOROMPAY H. 1998:** KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., 1998 (Irodalomtudomány és Kritika).
- KOSZTOLÁNYI 1976:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *Látjátok, feleim*, kiad. RÉZ Pál, Bp., 1976.
- KOVALOVSKY 1982:** KOVALOVSKY Márta, *A képzeletbeli emlékmű (Emlékműtervek Magyarországon az 1840-es években)*, Művészettörténeti Értesítő, 1982/1.
- KOVALOVSKY 1993:** KOVALOVSKY Márta, *„Bronzba öntött halhatatlan”. A historizmus emlékműszobrászata* = ZÁDOR 1993.
- KOVÁCS 1994:** KOVÁCS Ida, *A fénykép mint dokumentum és/vagy erekllye* = KALLA 1994.
- KOVÁTS 1995:** KOVÁTS Dániel, *A széphalmi Kazinczy-emlékhely kiépülésének történetéből*, Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, VII (1995).
- KÖLCSEY 1960:** KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I–III, kiad. SZAUDER Józsefné és SZAUDER József, Bp., 1960.
- KÖLCSEY 2001:** KÖLCSEY Ferenc, *Versek és versfordítások*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., 2001 (K. F. Minden Munkái).

KÖLESY 1815–1816: KÖLESY Vince Károly, *Nemzeti Plutarkus vagy a Magyarország s vele egyesült tartományok nevezetes férfiaiak életleírásai*, I–IV, Pesten, 1815–1816. (Német nyelvű kiadása: *Ungarischer Plutarch, oder Nachrichten von dem Leben merkwürdiger Personen des Königreichs Ungarn, und der dazu gehörigen Provinzen*, I–IV, Pesth, 1815–1816.)

KÖNIG 1891: KÖNIG Gyula, *Hunyady Jenő emlékezete*, Akadémiai Értesítő, 1891, II. k., 1. f.

KRAUSE 1994: Anthony KRAUSE, *Az Annales befejezetlen kalandja*, ford. BETEGH Gábor, BUKSZ, 1994. tél.

KRESZNERICS 1816: KRESZNERICS Ferenc, *Nagy József' Szombathelyi Fő-Prépost élete*, Erdélyi Muzéum, 1816, Ötödik Füzet.

KULCSÁR-SZABÓ Z. 1997: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A „korszak” retorikája. A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia* = K.-SZ. Z., *Az olvasás lehetőségei*, Bp., 1997 (JAK-füzetek, 96).

LACHMAN 1995: Renate LACHMAN, *A szinkretizmus mint a stílus provokációja*, ford. NEMES Péter, Helikon, 1995/3.

LACZKÓ 1942: LACZKÓ Géza, *Magyar írók pantheonja = A Magyar Irodalom Pantheonja. 48 portré és életrajz*, szerk. SZALAI Sándor, Bp., 1942.

LAKNER 2000: LAKNER Lajos, *Irodalmi kultusz, identitás, legitimáció* = KALLA 2000.

LÁSZLÓFFY 1989: LÁSZLÓFFY Aladár, *Házsongárd*, fényképezte KÁNTOR László, Bp., 1989.

LEACH 1984: Edmund LEACH, *Conclusion = Text, Play and Story: The Construction and Reconstruction of Self and Society*, eds. Stuart PLATTNER, Edward M. BRUNER, Washington, 1984.

LE GOFF 1994: Jacques LE GOFF, *Franciaország emlékezete*, BUKSZ, 1994. tél.

LÉVAY 1860: *Kazinczy-émlény*, [szerk. LÉVAY József], Miskolcz, 1860.

LÉVAY 1860a: LÉVAY József, *Emlékbeszéd Széchenyi István felett = Széchenyi-gyász Borsodvármegye szívében*, Miskolczon 1860. Aprilishóban, [szerk. LÉVAY József], Miskolcz, 1860.

LÉVAY 1869: LÉVAY József, *Emlékbeszéd Tompa Mihály felett*, Miskolcz, 1869.

LÉVAY 1869a: LÉVAY József, *Kazinczy Gábor emlékezete*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai, új folyam, II (1869).

LÉVAY 1870: LÉVAY József, *Szemere Bertalan emlékezete*, Miskolcz, 1870.

LÉVAY 1887: LÉVAY József, *Beszéd az Arany-émlékszoba megnyitási ünnepélyén*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai, új folyam, XXI (1887).

LÉVAY 1891: LÉVAY József, *Beszéd a Kölcsey ünnep alkalmából*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai, új folyam, XXV (1891).

LÉVAY 1897: LÉVAY József *Újabb költeményei*, Bp., 1897.

LÉVAY 1898: LÉVAY József, *Garay János szobra leleplezésekor*, Akadémiai Értesítő, 1898, IX. k., 7. f.

LÉVAY 1909: LÉVAY József, *A Múza búcsúja*, Bp., 1909.

LÉVAY 1925: LÉVAY József *Utolsó versei*, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., 1925.

LÉVAY 2002: *Szentpéteri üres fészek. Lévy József naplója (1892–1917)*, I–II, szerk. PORKOLÁB Tibor, Miskolc, 2001.

LUDASSY 1975: *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*, szerk. LUDASSY Mária, Bp., 1975.

LUDASSY 1987: LUDASSY Mária, *Moralisták és terroristák (A francia felvilágosodás és a francia forradalom erkölcsi és politikai problémáiból)*, Bp., 1987.

LUKÁCS 1860: LUKÁCS Móric, *De Gerandó Ágost emlékezete*, Budapesti Szemle, 1860, 9. k. XXVIII–XXIX. f.

LUKÁCSY 1995: LUKÁCSY Sándor, *Liszt Ferenc magyar Pantheonja* = L. S., *A hazudni büszke író. Válogatott tanulmányok*, Bp., 1995.

LYKA 1942: LYKA Károly, *Nemzeti romantika. Magyar Művészet 1850–1867*, Bp., 1942.

MACDONALD 1976: William L. MACDONALD, *The Pantheon. Design, Meaning, and Progeny*, London, 1976.

MACINTYRE 1999: Alasdair MACINTYRE, *Az erény nyomában. Erkölcseleméleti tanulmány*, ford. BÍRÓNÉ KASZÁS Éva, Bp., 1999.

MAKOLDY 1927: MAKOLDY Sándor, *Magyar Panteon. Nemzetünk nagyjainak és kiválóságainak a Kerepesi-temetőben lévő sírjai és síradatai*, Bp., 1927.

MARGÓCSY 1984: MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVII. század második felében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1984/3.

MARGÓCSY 1990: MARGÓCSY István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései. Kommentár és florilégium*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1990/3.

MARGÓCSY 2000: MARGÓCSY István, *Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek nyelvhasználatához* = KALLA 2000.

MÁRKI 1884: MÁRKI Sándor, *Magyar Pantheon. A magyar történelem, művészet és irodalom 150 kimagasló alakja képekben és rövid életrajzokban feltüntetve*, Pozsony, 1884.

MELLER 1906: MELLER Simon, *Ferenczy István élete és művei*, Bp., 1906.

MERÉNYI 1997: MERÉNYI Annamária, *A kultikus beszéd archeológiája és a kortársi Csokonai-recepció*, Szép Litteratúrai Ajándék, 1997/1–2.

MERÉNYI 2000: MERÉNYI Annamária, *A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében* = TAKÁTS 2000.

MEZEI 1974: MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp., 1974 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 30).

MEZEI 1983: MEZEI Márta, *Virág Benedek és a Magyar Századok* = VIRÁG Benedek, *Magyar századok*, kiad. MEZEI Márta, Bp., 1983 (Magyar Hírmondó).

MEZEI 1983a: *Magyar költők. 18. század*, szerk. MEZEI Márta, Bp., 1983 (Magyar Remekírók).

MEZEI 1990: MEZEI Márta, *Kölcsey és az Akadémia = „A mag kikél” Előadások Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulóján*, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, Bp.–Fehérgyarmat, 1990.

MEZEI 1990a: MEZEI Márta, *1772 – a kultikus ünnepléstől az irodalomtörténeti elemzésig*, ItK, 1990/3.

MEZEI 1998: MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma. Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig*, Debrecen, 1998 (Csokonai Könyvtár, 15).

MILBACHER 2002: MILBACHER Róbert, *„e mostani arany-láz” Arany János 1856-os kanonizálásának történetéből*, Alföld, 2002/5.

MILLER 1807: *Museum Hungaricum excelsis regni proceribus et inclitis statibus ac ordinibus exhibitum*, Budae, 1807.

MILLER 1807a: *A' Nemzeti Gyűjtemények elintézése' feltételei Magyar Ország Hazafiai' számára*, Budán, 1807.

MONTAIGNE 2001: Michel Eyquem de MONTAIGNE, *Esszék*, I, ford. CSORDÁS Gábor, Pécs, 2001.

MÓRICZ 1978: MÓRICZ Zsigmond, *Sub Rosa* = M. Zs., *Tanulmányok*, I, kiad. SZABÓ Ferenc, Bp., 1978 (M. Zs. Összegyűjtött Művei).

MORTIER 1983: Roland MORTIER, *Szentalizmus, „neoklasszicizmus vagy „preromantika”*, ford. FÁZSY Anikó = R. M., *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Válogatott tanulmányok*, szerk. BENE Ede, Bp., 1983.

NAGY I. 1993: NAGY Ildikó, *A műfajok hierarchiája a historizmus szolgálatában* = ZÁDOR 1993.

NÉGYESY 1901: NÉGYESY László, *Retorika. Prózaolvasmányok. Elmélet*, Bp., 1901.

- NÉMETH A. 1957:** NÉMETH Andor, *A húszas évekből = József Attila emlékkönyv*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., 1957.
- NÉMETH G. 1981:** NÉMETH G. Béla, *A pozitivizmus korszakában = Irányok. Romantika, népiesség, pozitivizmus*, II, szerk. FENYŐ István, Németh G. Béla, SÓTÉR István, Bp., 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 3).
- NÉVY 1876:** NÉVY László, *Bajza József. Megdicsért beszéd*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai, XI (1876).
- NIEDERMÜLLER 1988:** NIEDERMÜLLER Péter, *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*, Ethnographia, 1988/3–4.
- NORA 1984:** *Les lieux de mémoire*, 1 (*La République*), ed. Pierre NORA, Paris, 1984.
- NORA 1984a:** Pierre NORA, *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux* = NORA 1984.
- NORA 1999:** Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*, ford. K. HORVÁTH Zsolt, Aetas, 1999/3.
- Norton 1983:** *The Norton Anthology of Poetry*, New York–London, 1983³.
- NOVÁK 1904:** NOVÁK Sándor, *Szász Károly élete és művei*, Mezőkövesd, 1904.
- OLÁH 1904:** OLÁH Gábor, *Csokonai és a latin költők*, Bp., 1904.
- OSVÁT 1978:** OSVÁT Ernő, *Riedl Frigyes Péterfy-emlékbeszéde = Esszépanoráma 1900–1944*, I–III, szerk. KENYERES Zoltán, Bp., 1978 (Magyar Remekírók).
- OZOUF 1984:** Mona OZOUF, *Le Panthéon. L' normale des morts* = NORA 1984.
- PÁL 1978:** PÁL József, *Canova és Kazinczy: Megjegyzések a halál neoklasszikus ábrázolásához*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1978, 187–194.
- PÁL 1988:** PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp., 1988.
- Panthéon 1989:** *Le Panthéon. Symbole des révolutions – De l'Eglise de la Nation au Temple des grands hommes*, Paris, 1989.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1787:** PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Hunniás, vagy magyar Hunyadi*, Győrben, 1787.
- PÉCSELI KIRÁLY 2000:** PÉCSELI KIRÁLY Imre, *Bevezetés a retorikába két könyvben*, ford. MIKÓ Gyula = *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, 2000².
- PETŐFI 1976:** PETŐFI Sándor *Művei*, I–II, kiad. KISS József, Bp., 1976 (Magyar Remekírók).
- PETŐFI 1983:** PETŐFI Sándor *Összes költeményei*, II, kiad. KISS József, Bp., 1983.
- PETZ 1886:** PETZ Gedeon, *Freundschaftliche Lieder von I. J. Pyra und S. G. Lange*, EphKözlöny, 1886, 351–357.
- Pétzeli 1823:** *Pétzeli József Életírása*, Tudományos Gyűjtemény, 1823/X.
- PIPPIDI 1999:** Andrei PIPPIDI, *A sírkövekről mint a nemzeti identitás mérföldköveiről*, ford. HORVÁTH Zita, Café Babel, 1999/1.
- PLETT 1988:** Heinrich PLETT, *Retorika és stilisztika*, ford. VÍGH Árpád = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. KANYÓ Zoltán, SÍKLAKI István, Bp., 1988.
- POPE 1962:** *The Poems of Alexander Pope*, II (*The Rape of the Lock and other Poems*), ed. Geoffrey TILLOTSON, London–New Haven, 1962³.
- PORKOLÁB 1997:** PORKOLÁB Tibor, *Irodalmi emlékhelyek Abaújban, Borsodban, Gömörben és Zemplénben*, Miskolc, 1997.
- PORKOLÁB 1998:** *A hódolat retorikája (A Magyar Irodalom Pantheonja)*, Irodalomtörténet, 1998/1–2.
- PORKOLÁB 1999:** PORKOLÁB Tibor, „Felette igen szúrós koszorú” (*Tompa Mihály pályadínyertes Kazinczy-ódájának „compromittatása”*), Irodalomtudomány, 1999/1.
- PORKOLÁB 2000:** PORKOLÁB Tibor, *Magyar Horác, magyar Petrárka, magyar Góthe (A „szépítés” névcserés toposzairól) = Találkozó poétikák. A 70 éves Szili József köszöntése*, szerk. BEDECS László, Miskolc–Budapest, 2000.

PRAZNOVSZKY 1998: PRAZNOVSZKY Mihály, „A szellemdiadal ünnepei” *A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén*, Bp., 1998.

PULSZKY 1891: PULSZKY Károly, *A gellérthegyi nekropolis*, Bp., 1891.

QUINTILIANUS 1913: M Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, I–II, ford. PRÁCSER Albert, Bp., 1913.

RÁKAI 1999: RÁKAI Orsolya, *Az eleven kép. A nemzet és a nyelv kognitívitásának néhány kérdése a XVIII–XIX. század fordulóján* = SZAJBÉLY 1999.

RÁKAI 2000: RÁKAI Orsolya, *A magyar nyelv ünnepe? A Marczibányi-jutalom első két kiosztása* = KALLA 2000.

RÁKOSI 1881: RÁKOSI Jenő, *Toldy István emléke*, AKisfaludy Társaság Évlapjai, XVI (1881).

RAVASZ 1936: RAVASZ László, *A beszéd mint műalkotás* = KÉKY 1936.

RÉDEY 1926: RÉDEY Tivadar, *Mohács emléke költészetünkben* = *Mohácsi emlékkönyv 1526*, szerk. LUKINICH Imre, Bp., 1926.

RICOEUR 1999: Paul RICOEUR, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., 1999.

RICOEUR 1999a: Paul RICOEUR, *Emlékezet – felejtés – történelem*, ford. RÓZSAHEGYI Edit = THOMKA 1999.

RIEDL–PINTÉR 1933: *Retorika. A középiskolák V. osztálya számára*, szerk. RIEDL Frigyes, átdolgozta PINTÉR Jenő, Bp., 1933¹¹.

RIEDL 1982: RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., 1920⁴.

RIPA 1997: Cesare RIPA, *Iconologia*, ford. SAJÓ Tamás, Bp., 1997.

RÓZSA GY. 1959: RÓZSA György, *Ehrenreich Ádám forrásai*, Művészettörténeti Értesítő, 1959/1.

RÓZSA GY. 1973: RÓZSA György, *Iconographia Csokonaiana*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1973/6.

RÓZSA GY. 1991: RÓZSA György, *A Nádasdy Mausoleum*, Bp., 1991 (a *Mausoleum* faksimile kiadásához mellékelt kísérőfüzet).

RÓZSA P. 1880: RÓZSA Péter, *A millenarium és a honalapítás emléke megörökítésének kérdéséhez kapcsolatban Széchenyi üdvözlédjéhez*, Bp., 1880.

SÁNDOR 1945: SÁNDOR István, *Író és társadalom. Fejezetek a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből*, I (*Főúr és nemes*), Szeged, 1945.

SHELLEY 1965: Percy Bysshe SHELLEY, *A költészet védelme*, ford. MOHAY Béla = *A romantika*, szerk. HORVÁTH Károly, Bp., 1965.

SHELLEY 1995: Percy Bysshe SHELLEY, *A Defence of Poetry* = *Autorship: from Plato to the Postmodern*, ed. Seán BURKE, Edinburgh, 1995.

SIMONYI 1897: SIMONYI Zsigmond, *Szarvas Gábor emlékezete*, Akadémiai Értesítő, 1897, VIII. k. 11. f.

SINKÓ 1983: SINKÓ Katalin, *A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai*, Művészettörténeti Értesítő, 1983/4.

SINKÓ 1995: *Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században*, szerk. SINKÓ Katalin, Bp., 1995 (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 1995/1).

SINKÓ 1995a: SINKÓ Katalin, *A művészi siker anatómiája 1840–1900* = SINKÓ 1995.

SMITH 1995: Anthony D. SMITH, *A nacionalizmus*, ford. HEIL Tamás = BRETTNER–DEÁK 1995.

SOÓS 1959: SOÓS Gyula, *Néhány hellenisztikus előkép Ferenczy István szoborkompozícióihoz*, Művészettörténeti Értesítő, 1959/1.

SZABÓ G.–SZÖRÉNYI 1997: SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika*, Bp., 1997².

- SZABÓ L. 1950:** SZABÓ Lőrinc *Válogatott műfordításai*, Bp., 1950.
- SZABÓ P. 1983:** SZABÓ Péter, *Kazinczy portré-esztétikája*, Ars Hungarica, 1983/2.
- SZAITZ 1788:** SZAITZ Leo, *Kis magyar frázeológia*, Pozsony, 1788.
- SZAJBÉLY 1999:** *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., 1999.
- SZALAI 1941:** *A Magyar Irodalom Pantheonja. 48 portré és életrajz*, szerk. SZALAI Sándor, Bp., 1941.
- SZÁSZ 1876:** SZÁSZ Károly, Toldy Ferencz. *Jutalmazott beszéd*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai, új folyam, XI (1876).
- SZÁSZ 1877:** SZÁSZ Károly, *Emlékbeszéd Jakab István l. t. fölött*, Bp., 1877.
- SZÁSZ 1883:** SZÁSZ Károly *Kisebb költeményei*, I–II, Bp., 1883.
- SZÁSZ 1893:** SZÁSZ Károly, *Az Arany-szobor leleplezésén tartott beszéd*, Akadémiai Értesítő, 1893, IV. k., 6. f.
- SZÁSZ 1895:** SZÁSZ Károly, *Szvorényi József emlékezete*, Akadémiai Értesítő, 1895, VI. k., 7. f.
- SZATHMÁRY 1893:** SZATHMÁRY P. Károly, *Magyar Pantheon. A magyar nemzet leghíresebb férfiainak életrajzai*, Bp., 1893.
- SZAUDER 1955:** SZAUDER József, Kölcsey Ferenc, Bp., 1955.
- SZÉCHENYI 1843:** SZÉCHENYI István, *Üdvölködé. Gróf Dessewffy Aurél hátrahagyott némi iromány-töredékivel*, Pest, 1843.
- SZEGEDY-MASZÁK 1995:** SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről = „Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei*, Bp., 1995.
- SZEMERE 1983:** SZEMERE Bertalan, *Utazás külföldön*, kiad. STEINERT Ágota, Bp., 1983.
- SZÍGYÁRTÓ 1996:** SZÍGYÁRTÓ Sándor, *Az Erdélyi Panteon*, Bp., 1996.
- SZILÁGYI 1999:** *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, 1999 (Csokonai Könyvtár. Források, 6).
- SZILÁGYI 2000:** SZILÁGYI Márton, *A „titkos bú” poétája? Dayka Gábor kánonizálásának kérdőjelei* = TAKÁTS 2000.
- SZILI 1996:** SZILI József, *Arany hogy istenül. Az Arany-líra posztmodernsége*, Bp., 1996 (Irodalomtörténeti Füzetek, 139).
- SZŰCS 2004:** SZŰCS Zoltán Gábor, *„Ad eum qui de tenebris te protulit” Kazinczy 1813-as Dayka-kiadásának helye Dayka Gábor értelmezéstörténetében = Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században*, szerk. SZ. Z. G., VADERNA Gábor, L'Harmattan Kiadó, 2004 (Dayka Könyvek, 2).
- SZVOBODA DOMÁNSZKY 1983:** SZVOBODA D. Gabriella, *Barabás Miklós 1810–1898*, Bp., 1983.
- SZVOBODA DOMÁNSZKY 2001:** SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *A polgárosodó művészeti élet zsidó szereplői Pesten = 1100 éves együttélés a magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*, szerk. PÜSPÖKI NAGY Péter, Bp., 2001.
- SZVORÉNYI 1870:** SZVORÉNYI József, *Ékesszólástan vezérletül a remekírók fejtegetése- s s szép-írásművek kidolgozásában*, Pest, 1870⁷.
- TAKÁCS 1997:** TAKÁCS Ferenc, *„Csokonai koszorúja”: egy emlékvesszőgyűjtemény tanulságai* = KALLA 1997.
- TAKÁTS 1999:** TAKÁTS József, *Antropológia és irodalomtörténet-írás*, BUKSZ, 1999. Tavasz.
- TAKÁTS 1999a:** TAKÁTS József, *Magyar politikai beszédmodok a XIX. század elején* = SZAJBÉLY 1999.
- TAKÁTS 2000:** *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., 2000.
- TAKÁTS 2000a:** TAKÁTS József, *Gyulai, emlékbeszéd, kanonizáció* = TAKÁTS 2000.

- TAKÁTS 2003:** TAKÁTS József, *A kultusz kutatás és az új elméletek = Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*, szerk. TAKÁTS József, Bp., 2003.
- TARNAI 1969:** TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., 1969
- TAXNER-TÓTH 1987:** TAXNER-TÓTH Ernő, *Kazinczy és kora (1750–1817)*, Bp., 1987 (Képes Bevezető a Magyar Irodalom Világába).
- THIENEMANN 1931:** THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, 1931.
- THOMAS 1817:** Antoine THOMAS, *Dicsérő Beszéd Mark Aurelről*, ford. DÖBRENTÉI Gábor, Erdélyi Múzeum, 1817, Hetedik Füzet.
- THOMKA 1999:** *Narratívák, 3 (A kultúra narratívái)*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., 1999.
- TINYANOV 1977:** Jurij TINYANOV, *Az óda mint szónoki műfaj*, ford. JAGUSZTIN László, Helikon, 1977/1.
- TODOROV 1996:** Tzvetan TODOROV, *Az emlékezet csapdái*, ford. LENKEI Júlia, Világosság, 1996/10.
- TOLDY 1833:** TOLDY Ferenc, *Dayka' élete = Dayka' versei*, Budán, 1833.
- TOLDY 1856:** TOLDY Ferenc, *Irodalmi arcképei s újabb beszédei*, Pesten, 1856.
- TOLDY 1862:** TOLDY Ferenc, *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője” = VIRÁG Benedek Magyar századai, I–II*, kiad. T. F., Pest, 1862.
- TOLDY 1863:** TOLDY Ferenc, *Előszó = VIRÁG Benedek Magyar századai, V*, kiad. T. F., Pest, 1863.
- TOLDY 1870:** TOLDY Ferenc, *Magyar költők élete, I*, kiad. RÁTH Mór, Pest, 1870 (T. F. Összegyűjtött Munkái, III).
- TOLDY 1872:** TOLDY Ferenc *Irodalmi beszédei, I–II*, kiad. RÁTH Mór, Pest, 1872 (T. F. Összegyűjtött Munkái, V–VI).
- TOLDY 1987:** TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégibb időktől a jelen korig. Rövid előadásokban*, kiad. SZALAI Anna, Bp., 1987.
- TOLNAI 1922:** TOLNAI Vilmos, *Bevezetés az irodalomtudományba*, Bp., 1922.
- TOMPA 1867:** TOMPA Mihály, *Halotti emlékbeszédek (Orációk) néhány utófohással*, Miskolcz, 1867.
- TOMPA 1964:** *Tompa Mihály levelezése, I–II*, kiad. BISZTRAY Gyula, Bp., 1964 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai).
- TÓTH A. 1997:** TÓTH Attila, *Az emlékművek mint a nemzettudat és a hatalom propaganda eszközei. Emlékműkörkép Szegeden 1876–1944-ig = Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok, 1*, Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1997.
- TÓTH L. 1858:** Tóth Lőrinc, *Magyar írók arcképei és életrajzai*, Pest, 1858.
- TÓTH L. 1869:** TÓTH Lőrinc, *Fáy András emlékezete*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai, új folyam, II (1869).
- TÓTH S. 1998:** TÓTH Sándor: *A latin humanitas poétikája. A studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig, I*, Szeged, 1998.
- TÓTH V. 1999:** TÓTH Vilmos, *A Kerepesi úti temető másfél évszázada*, Budapesti Negyed, 1999/2.
- TVERDOTA 1994:** TVERDOTA György, *A nekro-logika. József Attila halotti búcsúztatói* = KALLA 1994.
- TVERDOTA 2000:** TVERDOTA György, *Az emlékbeszéd mint a kultikus és a kritikai beállítottság és nyelvhasználat közötti átmenet modellje* = KALLA 2000.
- YATES 1966:** Frances YATES, *The Art of Memory*, Chicago, 1966.
- VADAS 1989:** VADAS Ferenc, *Nemzeti pantheon és ezredéves emlékmű = Sub minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből* Németh Lajos 60. születésnapjára, Bp., 1989.

- VADAS 1994:** VADAS Ferenc, *Millenniumi piramis és Gellért-hegyi Akropolisz*, Budapesti Negyed, 1994/1.
- VADNAY K. 1882:** VADNAI Károly, *Tóth Kálmán emlékezete*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai, új folyam, XVII (1882).
- VADNAY K. 1905:** VADNAY Károly, *Irodalmi emlékek*, Bp., 1905.
- VAJDA 1973:** VAJDA György Mihály, *A neoklasszicizmus és Csokonai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1973/6.
- VÁLYI NAGY 1999:** VÁLYI NAGY Ferenc, *Ódák Horátz' mértékeinn (1807)*, kiad. SOBOR András, Bp., 1999 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század).
- S. VARGA 2000:** S. VARGA Pál, *Hagyományközösségi szemlélet és irodalmi kánon* = TAKÁTS 2000.
- S. VARGA 2000a:** S. VARGA Pál, *A „mi világunk” látóhatára (Elméleti megfontolások a nemzeti irodalom diskurzusainak vizsgálatához)* = *In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2000.
- S. VARGA 2002:** S. VARGA Pál, *A nemzet mint szimbolikus értelemvilág. Bevezetés a nemzeti irodalom 19. századi fogalmainak tanulmányozásához*, Alföld, 2002/5.
- R. VÁRKONYI 1997:** R. VÁRKONYI Ágnes, *Kultusz és katarzis*, Liget, 1997/1.
- VERLET 1999:** Agnès VERLET, *Jean -Claude Bonnet: Naissance de Panthéon. Essai sur le culta des grands hommes*, Magazine Littéraire, 1999. janv.
- VERSEGHY 1976:** VERSEGHY Ferenc, *A magyar nyelv törvényeinek elemzése*, III (A magyar nyelv művészi feltalálása), 5. füzet, kiad. SZURMAY Ernő, Szolnok, 1976.
- VÍGH 1981:** VÍGH Árpád, *Retorika és történelem*, Bp. 1981.
- VIRÁG 1799:** VIRÁG Benedek' *Poétai munkái*, Pesten, 1799 (Magyar Minerva, 3).
- VIRÁG 1801:** VIRÁG Benedek, *Horátzius' Poétikája*, Pesten, 1801.
- VIRÁG 1816:** VIRÁG Benedek, *Magyar Századok. DCCCLXXXIV–MCCCI*, Budán, 1816.
- VIRÁG 1822:** VIRÁG Benedek, *Poétai Munkák*, Pest, 1822.
- VIRÁG 1863:** VIRÁG Benedek, *Poétai munkái*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1863.
- VISZOTA 1914:** VISZOTA Gyula, *Kölcsey Ferencz ismeretlen akadémiai dolgozatai (Harmadik és befejező közlemény)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1914, 441–451.
- VITKOVICS 1879:** VITKOVICS Mihály *Munkái*, I–II, kiad. SZVORÉNYI József, Bp., 1879.
- VITKOVICS 1980:** VITKOVICS Mihály *Válogatott művei*, kiad. LŐKÖS István, Bp., 1980.
- VOINOVICH 1943:** VOINOVICH Géza, *Írók és költők*, Bp., 1943.
- VOLTAIRE 1991:** VOLTAIRE, *Filozófiai levelek. Huszonharmadik levél. Arról, hogy milyen megbecsülést érdemelnek az írók*, ford. RÉZ Pál = V. *Válogatott filozófiai írásai*, szerk. LUDASSY Mária, Bp., 1991.
- VÖRÖSMARTY 1960:** VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények*, II, kiad. HORVÁTH Károly, Bp., 1960 (V. M. Összes Művei, 2).
- VÖRÖSMARTY 1965:** VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése*, I, kiad. BRISITS Frigyes, Bp., 1965 (V. M. Összes Művei, 17).
- Westmünster 1790:** *A' Nagy embereknek temető helyek Westmünster' templomában Londonban*, Mindenés Gyűjtemény, 1790, IV. Negyed, VIII. Levél.
- ZÁDOR 1993:** *A historizmus művészete Magyarországon*, szerk. ZÁDOR Anna, Bp., 1993.
- ZICHY 1893:** ZICHY Antal, *Építő Ipar*, 1893, V, 4.
- ZILAHY 1863:** ZILAHY Károly, *Magyar koszorúsok albuma. Írói élet és jellemrajzok*, Pest, 1863.
- ZLINSZKY 1899:** *Bevezetés* = VIRÁG Benedek *Válogatott költeményei*, kiad. ZLINSZKY Aladár, Bp., [1899].
- ZUMTHOR 1991:** Paul ZUMTHOR, *A retorikusok útkeresztelkedése (Intertextualitás és retorika)*, ford. BURJÁN Mónika, Helikon, 1991/1–2.

ZSINDELY 1956: ZSINDELY Endre, *A péczeli Ráday-kastély*, Művészettörténeti
Értesítő, 1956/4.

Mellékletek

Rezümé

A disszertáció a panteon-idea felől közelít a XIX. századi magyar irodalom néhány jelenségéhez: a közösségi emlékezet kanonizálását elvégző és a költői önreprezentáció retorikai stratégiáit kidolgozó költészethez; a „nagy emberek” kultuszát intézményesítő és a panteonizációt a vizuális reprezentációval megalapozó literátori törekvésekhez; a kommemoráció szónoki műfajaihoz. E széttartónak látszó kutatási területek – e dolgozat előfeltevései szerint – a *panteon* és a *panteonizáció*-terminusok segítségével kapcsolhatók össze, helyezhetők újszerű kontextusba. A disszertáció a panteont a nemzeti emlékezet intézményeként határozza meg. A panteonizáció-terminus nem csupán valamely nemzeti panteonként kezelt objektumba, nekropoliszba történő bebocsátás procedúráját jelöli, hanem általában a panteonképző nyelvi és nem nyelvi szertartások rendszerét.

A disszertáció első része (A „*dicsőség temploma*”-képzet és a *bárdköltészeti szerephagyomány*) a panteon-idea hazai előtörténetét beszéli el. A „*dicsőség temploma*” hagyományos, allegorikus képzete a XVIII–XIX. század fordulóján jelentésmódosuláson megy keresztül: a nemzeti dicsőség csarnokával azonosítódik. A nemzeti panteon iránti igény arra a törekvésre vezethető vissza, amely a „nagy emberek” intézményesített tiszteletével kívánja a nemzet és a literátori közösség identitását megalapozni. A panteon-funkció a *virtus* és a *gloria* között közvetítő költészet közreműködésével kapcsolódik össze a „*dicsőség temploma*”-képzettel. A nemzeti emlékezet letéteményeseként ez a költészet a maga presztízst is megteremti.

A disszertáció második része (*Panteonalapítási kísérletek*) a panteon-idea hazai recepciójának néhány fejleményét vizsgálja – a mintának tekintett panteon-modellek (a londoni Westminster Abbey, a párizsi Panthéon, a bajor Walhalla) áttekintésével. A Wallhallára hivatkozik például a legnagyobb hatású hazai panteon-tervezet, Széchenyi István *Üdvöldje*. A disszertáció a panteonizáció és a vizuális reprezentáció kapcsolatát hangsúlyozva vizsgálja a XIX. századi panteon-elképzeléseket. E vizsgálat elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként válik a képmás a „nagy emberek” kultuszának és az írói presztízsnak a kellékévé. A disszertáció a panteon-eszme kontextusában tárgyalja Kazinczy Ferenc „ikonofiliáját” és Ferenczy István szobrászi

tevékenységét. A nemzeti arcképcsarnok létesítésére irányuló elképzelések mögött az a felismerés áll, hogy reprezentatív portrégyűjtemények a nemzeti panteon funkcióját is betölthetik. A faragott és festett portrék mellett a metszetgalériák, arcképalbumok és képes életrajzgyűjtemények is hatékony eszközei a vizuális reprezentációnak.

A disszertáció harmadik része (*A panteonizáció műfajai: az emlékbeszéd és az emlékóda*) retorikai és pragmatikai vizsgálatra vállalkozik – rámutatva e műfajok multimediális sajátosságaira, a kommemorációs szertartásokban betöltött szerepére. A disszertáció olyan szempontrendszer alkalmaz, amely az emlékbeszédet és az emlékódát önálló funkcióval bíró kommunikációs aktusnak, kollektív és intézményes teljesítménynek tekinti. Ha az emlékbeszédet nem elavult értekezésként olvassuk, hanem ceremoniális kontextusában vizsgáljuk, akkor feltárul elhomályosult funkciója. Innen nézve a panteonizáció műfajaként definiálhatjuk: az emlékbeszéd olyan szónoklat, amelyet a (nemzeti) közösséget képviselő szónok ad elő egy kommemorációs szertartás keretében, s amely a dicsőítő elokvencia konvencióit követve bocsátja be a nemzet halhatatlanjait az (imaginárius) nemzeti panteonba. A szónok tehát e panteon szertartásmestereként látja el laudációs és reprezentációs feladatát.

Abstract

The present dissertation (*Pantheonisation in the XIXth century Hungarian literature*) aims at approaching some phenomena of the XIXth century Hungarian literature from the pantheon idea: such as the poetry of canonisation of community memory and literary self-representation; the literary ambitions of the institutionalisation of the cult of „Great Men”; the literary ambitions of founding the pantheonisation with visual representation; the oratorical genre of commemoration. According to the assumptions of the present dissertation, these – seemingly different – fields of research can be joined and put into new context by the help of terms of *pantheon* and *pantheonisation*. The dissertation defines the pantheon as the institution of national memory. The term of pantheonisation does not only mean the procedure of getting into a pantheon or necropolis but also the system of verbal and non-verbal ceremonies.

The first part of the dissertation (*The „temple of Glory”-idea and the role-tradition of bard poetry*) presents the pre-history of national pantheon-idea. The allegorical perception of the „temple of glory” undergoes change in meaning during the turn of the XVIIIth–XIXth centuries and becomes identical with the hall of national glory. The claim to the national pantheon is derived from the ambition of founding the communal identity of the nation and literary community by the help of institutionalisation of the honour of the „Great Men”. The pantheon function can be connected with the „temple of glory” idea by mediatory poetry between *virtus* and *gloria*. This poetry also presents its own prestige as the repository of national memory.

The second part of the dissertation (*Conceptions of foundation of pantheon*) is to examine the developments of the reception of the national pantheon-idea – considering the pantheon-models, such as the Westminster Abbey of London, the Panthéon of Paris, the Bavarian Walhalla. Széchenyi István’s *Üdvlelde* (the biggest national pantheon plan) refers to the Walhalla as well. The aim of the dissertation is to examine the connection of pantheonisation and the visual presentation emphasizing the XIXth century pantheon-plans. This research tries to find the answer to the question: how the image becomes the instrument of the cult of „Great Men” and the literary prestige. The dissertation examines the „*iconophilia*” of Kazinczy Ferenc and the sculpture of Ferenczy István in connection with the pantheon-idea. The plans of the foundation of the national portrait gallery are important as the representative portrait

collections can function as a national pantheon. Besides the carved and painted portraits the engravings, illustrated portrait albums and biography collections are effective means of the visual representation.

The third part of the dissertation (*The genres of pantheonisation: the memorial speech and the laudatory ode*) presents rhetorical and pragmatical examinations – emphasizing the multimedial features of these genres and also their place in commemorative ceremonies. The dissertation applies a system of standpoints that considers the memorial speech and the laudatory ode as independent acts of communication, moreover a collective and institutional development. If the memorial speech is not read as an old-fashioned text but is examined in its ceremonial context, its archaic function will soon turn out. According to this point of view it can be defined as the genre of pantheonisation: the memorial speech is an oration that is presented by a national orator in the course of a commemorative ceremony, and following the conventions of the eloquence it admits the immortals of the nation into the (imagined) national pantheon. The orator is thus the master of ceremony in this pantheon and completes his laudatory and representational task.

A témavezető ajánlása

Porkoláb Tibor disszertációja kiváló teljesítmény, szakmáját profi szinten művelő, a problémákat ösztönösen érző, nagyon művelt és nagyon igényes, sőt: a tökéletességre törő filosz kivételesen értékes munkája.

Először mondanék néhány szót Porkoláb Tibor tudományos karakteréről. Ezt azért gondolnám fontosnak, mert az irodalomtörténet szakma elég rossz állapotban van s a magam részéről úgy látom, hogy a jelöltnek a tudományhoz és közvetlen módon: a témához való viszonya az igazán biztató jelenségek közé tartozik. Ebben a körben elég köztudott, hogy Tibor a miskolci irodalmi múzeumban dolgozott s a kezdeti, némileg szokványos pályakezdés után, éppen a múzeumi munka segítségével fokozatosan talált rá arra a területre, ami megragadta érdeklődését. Ez az irodalmi kultusz kutatás volt. Innentől kezdve – ez valamikor a kilencvenes évek második felében történt – erről a terepről nem is lépett át máshova, viszont ezen a terepen egyre tovább lépett, azaz: egyre inkább a saját útját járta. Egy problémakör iránt aló szenvedélyes érdeklődés, amely azonban éppen nem a problémakörbe való bezárkózást jelenti, ellenkezőleg: pontosan ez biztosítja a szilárd alapot a folyamatos továbblépéshez, amelynek nyomán új dimenziók tárulnak fel. Itt ez történt.

A kultusz kutatás lényege az irodalomhoz való nem kritikai viszony elemzése, az irodalomról való diszkurzusnak azokat a változatait vizsgálja, amikor főleg vallásos-egyházias eredetű (kultikus) beszéd szól az irodalomról, szerzőkről és művekről. Ennek a bemutatását (és egyben elméletét) Dávidházi Péter alapkönyvében találjuk meg, amely a Shakespeare kultusz hazai kibontakozását vizsgálja. A nyolcvanas évek vége felé megjelent monográfia – jegyezzük meg gyorsan – az egyetlen „hungaricum” a magyar irodalomtudomány elméleti tartományában, amit ugyan exportálni eddig tudtommal nem igazán sikerült, de ami késik, nem múlik. A cím (Az Isten másodszülöttje) és a fejezetek témái (theodicea, zarándoklat, ereklyetisztelet, beavatás, felhatalmazás stb.) egyaránt jól mutatják ezt. Nem ismerem igazán alaposan a Dávidházi könyve nyomában kibontakozó kutatás eredményeit, de ami ismerek belőle, az voltaképpen ennek a felismerésnek többé-kevésbé szellemes és szórakoztató kiterjesztése vagy variációja. Persze vannak súlyos kivételek, amelyek új irányokba mutatnak, új dimenziókat tárnak fel. Ilyen Tverdota György József Attila komor feltámadásáról szóló könyve, de különösképpen ide tartozik az a disszertáció, amelyről most szó van, Porkoláb Tibor munkája. A „Nagyjainknak Pantheonja épül” (*Panteonizáció a XIX. századi magyar irodalomban*) véleményem szerint új dimenziót nyit ebben a több, mint másfél évtizedes kutatásban s lehet, hogy már nem is a kultusz kutatás körébe tartozik. Mi a lényege az általa megalapozott és követett iránynak? A klasszikus és hagyományos változatban a különféle szertartások magát az irodalmat (művet, író) szolgálják – az író emlékhelyére zarándokolnak, az író használati tárgyai ereklyék, a művekben található esetleges hibák a theodíceához hasonló problémákat vetnek fel, az íróat avatják be vagy hatalmazzák fel és így tovább. Tibor vizsgálata ettől lényegesen tér el: olyan tárgyra irányul, ahol az irodalom maga a templom, amelyben a szertartás általában nem vagy túlnyomórészt *nem* az irodalomért zajlik. A panteonizációra méltó hősök a nemzet életéből lépnek elő. Komplikáltabban ezt úgy mondhatjuk, hogy a kultusz kutatás által vizsgált tárgy klasszikus szerkezetében az irodalom áll a középpontban, a kutatás tárgya az a nyelv, amely az irodalomról (vagy az íróról) beszél ugyan, de olyan nyelven, amely eredetileg nem az irodalomról való beszédnek, hanem a vallási kultuszoknak

a nyelve volt. A disszertációban viszont a nemzetnek egy jól körülhatárolt fogalma áll a középpontban, az irodalom pedig ennek a nemzetnek megszentelt emlékezeteként, templomként, egy evilági transzcendencia szolgálatára emelt épületként szolgálja ezt a nemzetet – az irodalom tehát nem a kultusznak a tárgya, hanem fordítva: éppen eszköze egy másfajta kultusznak. Ez profán kultusz s abban a történelmi pillanatban bontakozik ki, amikor az emberi közösségek fő szervező elve már nem a tradicionális (és univerzális) vallás, hanem az azonos nyelven beszélő emberek közössége, a kulturális tényei által meghatározott nemzet. Ebben az esetben a vizsgálat nem az irodalomról való beszéd eddig nem vizsgált dimenzióira irányul, a vizsgálat magának az irodalomnak egy eddig önálló entitásként nem vizsgált válfaját elemzi. A kultusz kutatástól így azonban el is jutottunk az emlékezet problémájához: az irodalom bizonyos pillanatokban és bizonyos művekben úgy jelenik meg, mint a nemzet emlékezte. Itt azonban álljunk meg egy pillanatra. Ugyan a disszertáció értéke szempontjából tulajdonképpen semmi jelentősége nincs (irodalomtudományunk elméleti vonatkozásban csak importból dolgozik), de az igazsághoz ragaszkodni kell. Mint témavezető és így szemtanú, szeretném leszögezni, hogy Porkoláb Tibor számára a nemzetnek az irodalomban tárgyasuló emlékezte nem (mint gondolni lehetne) Jan Assmann-nak 1999-ben megjelent s csak lassan divatossá vált könyve nyomán alakult ki. Az irodalmi emlékezet problémája Tibornak – néhány hazai töredéket hasznosítva – saját meglátása volt, azután persze (ahogy illik) hivatkozott Assmann művére, hiszen az megerősítette az ő munkájának elméleti alapjait.

Porkoláb Tibor munkája a lényegét illetően eltér tehát a kultusz kutatás hazai sztenderdjétől, de munkájának igazi távlata természetesen nem maga a deviancia, hanem az, hogy kivételesen magas színvonalon, hatalmas anyagot megmozgatva, világirodalmi összefüggéseket bemutatva, tiszta és éles fogalmi műszerkészlet birtokában dolgozta fel azt a XIX. századi magyar irodalomban megfigyelhető különös jelenséget, hogy ti. ez az irodalom meglepő gyakran viselkedik úgy, mint egy emlékmű vagy mint egy Pantheon. Ez a fődolog. De úgy sejtem, hogy ez az eltérés elméleti újdonságot is magába rejthet. Ebbe nem szívesen mélyednék el, mert feltehetően nagyon messzire kellene menni s az út végét természetesen nem látom. Azt kell megfontolnunk, hogy nincs olyan szigorúan esztétikai értelemben felfogható irodalom, amelyet redukálni lehetne a kollektív emlékezet fogalmára – a jelentős művek nem azért jelentősek, mert a nemzet emlékezeteként szolgálnak, a dolog éppen fordítva áll: a jelentős művek szolgálhatnak a nemzet emlékezeteként, hiszen ők állnak csak ellent az időnek. Abban, hogy születnek olyan művek, amelyek formálisan szépirodalmi művek ugyan, de célzatuk ez az emlékezet, az irodalom életműködésének sajátos válfaja van jelen. Voltaképpen élősködő irodalomról van szó – van olyan irodalom, amely igazából abból él, hogy irodalomnak *látszik* –, vagy mondhatjuk kölcsönökből élő irodalomnak is, olyan lénynek, akinek nincs vagyona, mégis úgy tesz, mintha gazdag lenne. Ezen mit sem változtat, hogy minden lehet, még az is, hogy a szerző nagy költő és ilyen esetben sem tud nem remekművet írni. Ha most ezt a kis képletet ráhelyezzük napjaink irodalomelméleti térképére, akkor néhány meglepetés érhet bennünket.

Itt azonban abba is hagynám. Annyit jegyezni még meg, hogy Porkoláb Tibor művének megjelent részletei a szakma berkeiben osztatlan sikert arattak s ez nem csak személyes tapasztalatom, hiszen az ItK és az Intézet Martinkó-díjjal jutalmazta az egyik fejezetet. Már a készülési folyamatában nyilvánvaló volt, hogy a disszertáció nem csak a PhD normáinak felel meg, de ez inkább a jövő szempontjából lényeges dolog.

Bp. 2004-09-01.

Dr. Bíró Ferenc
egy. tanár, témavezető

Tudományos publikációk jegyzéke

-*Eszmény és küldetés (Márai Sándor: Szindbád hazamegy)*, Orpheus, 1990/2.

-*Németh László Emberi színjáték című regényéről*, Forrás, 1990/6.

-*Literátor-koktél, avagy az irodalomtörténet-írás módozatai (Benedek Marcell: Délsziget, avagy a magyar irodalom története)*, Orpheus, 1990/3.

-*Novela picaresca (A "magyar Guzmán" és műfajtörténeti-műfajtipológiai háttere)*, A Herman Ottó Múzeum Közleményei, 27 (1991).

-*„A helybenlét erotikája” (Konrád György regényeiről)*, Forrás, 1991/3.

-*Orpheus küldetése (Kazinczy lapkísérletéről)*, Orpheus, 1991/2–3.

-*„Nincs itt bűn, csak végzet és történelem” (A politikai pikareszkről)*, Orpheus, 1991/4.

-*A „nagy pátosz” könyve (Márai Sándor: Napló)*, Forrás, 1992/2.

-*Nyelviség a modern irodalomban*, Széphalom. A Kazinczy Társaság Évkönyve, 5 (1993).

-*A purifikált preromantikus (Megjegyzések egy új Dayka-kiadás kapcsán)*, Dimenziók, 1995/1.

-*A hagyományteremtés kísérlete (Csorba Zoltán több mint fél évszázados borsodi irodalomtörténetéről)*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXIII–XXXIV (1996).

-*„Trianon menekültje” (Csengey Gusztáv miskolci kultusza) = Csengey Gusztáv hagyatéka*, A Miskolci Egyetem Textológiai Műhelyének Füzetek, III, szerk. KOVÁCS SÁNDOR Iván, KOVÁTS Dániel, PORKOLÁB Tibor (1997).

-Az irodalmi kultusz retorikája = Doktoranduszok fóruma (Miskolci Egyetem BTK, 1997. nov. 6.), Miskolc-Egyetemváros, 1998.

-Az (arany) középszer költője (A Lévay-recepció néhány sajátosságáról) = Lévay József hagyatéka, A Miskolci Egyetem Textológiai Műhelyének Füzetek, VII, szerk. KOVÁCS SÁNDOR Iván, KOVÁTS Dániel, PORKOLÁB Tibor (1998).

-A hódolat retorikája (A Magyar Irodalom Pantheonja), Irodalomtörténet, 1998/1–2.

-A Parnasszus remetéi (Egy virulens toposzról), Új Holnap, 1998. máj.

-Szabadságharcos mitológia és irodalmi kultuszképződés, Új Holnap, 1998. nov.

-„Felette igen szűrés koszorú” (Tompai Mihály pályadíjnyertes Kazinczy-ódájának „compromittálása”), Irodalomtudomány, 1999/1.

-„A hálás utókor”. Az emlékelállítás mint rituális (ön)legitimáció, Széphalom. A Kazinczy Társaság Évkönyve, 10 (1999).

-„A költőpátriárka gyónókönyve” (A Lévay-naplókról), HOMÉ, XXXVIII (1999); = Lévay József naplójegyzetei, A Miskolci Egyetem Textológiai Műhelyének Füzetek, VIII, szerk. KOVÁCS SÁNDOR Iván, KOVÁTS Dániel, PORKOLÁB Tibor (1999).

-Magyar Horác, magyar Petrárka, magyar Gőthe (A „szépítés” névcserés toposzairól) = Találkozó poétikák. A 70 éves Szili József köszöntése, szerk. BEDECS László, Miskolc–Budapest, 2000.

-„Üdvözetekből font fényes koszorú” Az 1911. évi Lévay-jubileum rituáléja és retorikája = Az irodalom ünnepei, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., 2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 9).

-Felföld-víziók Kazinczy és Petőfi „úti leveleiben” = Felső-Magyarországtól Észak-Magyarországig. A 2000. november 8-án a Miskolci Akadémiai Bizottság Székházában tartott konferencia anyaga, szerk. BESSENYEI József, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2001.

-„Emléked önnön fényétől ragyog”. A „szépítésről” való lemondás formulája az emlékbeszédekben = Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából, szerk. BESSENYEI József, FERENCZI László, KOVÁCS Viktor, PÁLFI Ágnes, Miskolc, 2001.

-„Üldözöttje a hatalomnak”. Egy fejezet a „Jókai-regényből” = Forradalom után. Vereség vagy győzelem?, szerk. CSÉVE Anna, Bp., 2001 (A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei, 10).

-Az írópanteon szertartásmestere (Lévay József és a laudációs műfaji hagyomány), Levéltári Évkönyv, XI (2002).

-A „Dicsőség Temploma”-képzet és a bárdköltészeti szerephagyomány, Irodalomtörténeti Közlemények, 2002/1–2.

-A Lévay-kultusz és a lokális irodalmi hagyomány = Miskolc története, IV/2 (1848–1918), szerk. VERES László, Miskolc, 2003.

-„Hol a pantheon, melyet ’nagy fiainak emelt a hálás haza’?” (Panteon-idea és írói önpropaganda) = Ferenczi László köszöntése 65. születésnapja alkalmából, szerk. FRIED István, KABDEBÓ Lóránt, KOVÁCS Viktor, Miskolc, 2003.

-Néhány szempont az emlékbeszéd műfajának vizsgálatához = Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése, szerk. BICZÓ Gábor, KISS Noémi, Debrecen, 2003 (Antropos).

-„Üldözöttje a hatalomnak”. Egy fejezet a „Jókai-regényből” = Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve. Tanulmánygyűjtemény, szerk. TAKÁTS József, Bp., 2003.

-Közösségi emlékezet, ceremonialitás, panteonizáció (Szempontok az emlékbeszéd műfajának vizsgálatához) = Kultusztörténeti tanulmányok, szerk. KALLA Zsuzsa, TVERDOTA György (megjelenés alatt).

-Panteonizáció és vizuális reprezentáció = Regio (megjelenés alatt).